

**KO E MINITI 'O E
 FEME'A'AKI
 'A E HOU'EIKI MEMIPA
 'O E
 FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	22
'Aho	Tu'apulelulu, 22 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 22/2023
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tu’apulelulu 22 Sune,
Taimi: 10.00 am

2023

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u> 4.1 Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2023 - Lao Fika 8/2023 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2024 • Fakamatala Patiseti 2023/2024 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2023/2024 - 2025/2026
	4.2	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Lao ki he Fakahu Atu ‘a e Pa’anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2023 (Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/24) [KUO TALI KE ALEA'I 'A E NGAAHI FAKATONUTONU FAKATAHA MO E PATISETI]
	4.3	Lipooti Fika 2/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Tokoni Sea	7
Taimi ngāue ‘a e Fale Alea ki he ‘aho ni.....	8
Tali lelei Pule’anga fokotu’utu’u taimi ngāue ‘a e Fale.....	8
Me’a Sea e Komiti Kakato	9
Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga e me’a ko e fe’amokaki he Patiseti	10
Ke tokanga Pule’anga he’ene ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakapa’anga mo e nō mei he <i>IMF</i>	10
Tokanga Tongatapu 5 ‘i ai kehekehe he lahi ‘i he pa’anga fakalukufua e Patiseti	12
Tali Palēmia ki he kehekehe ‘i he fika ‘oku tukumai ‘e Tongatapu 5	15
Tokanga ke ‘alu pē taimi pea tonu ‘a e fakafuofua he fa’u Patiseti.....	15
Tokanga Tongatapu 5 ‘e tataki ‘a Tonga he Pule’angá mo ‘ene ngaahi palani ki he tu’unga fakatu’utāmaki.....	16
Taukave Pule’anga tonu pē ‘a e fe’amokaki \$27.2 miliona ‘oku ‘asi mai he’enua Patiseti.	17
Fakahā Minisita Pa’anga ‘ikai ha tu’atamaki ‘e taha ki he Patiseti Pule’anga ki he ngaahi ta’u ka hokó	17
Tui Tongatapu 5 ‘oku kehe fika ‘oku fakahoko ange ‘e he Pule’anga	18
Fakatonutonu Minisita Pa’anga ko e fe’amokaki 30.3m ko ia na’e fakapaasi he Lao ‘Esitimeti ta’u kuo ‘osi	19
Tokanga ki he ngaahi nō malu’i he Pule’anga kau ai mo e nō 2.7m te’eki fakahū mai ki Fale Alea	20
Tui Tongatapu 7 ‘oku manuki’i he Patiseti ‘a e kakai he \$1miliona ke faitokonia kakai nofo masiva.....	27
Tokanga ki he hiki lahi 8 miliona he Patiseti fakamole ki he folau.....	30
Tali Pule’anga ki he hiki fakamole he folau	30
Kole Pule’anga ke tuku ke kamata’i e ngāue ke faitokonia e masiva	32
Tokanga ki he polōseki fekau’aki mo e fakatamaki & feliuliuaki ‘o natula.....	34
Kole ke fakatokanga’i ke fakakau ‘a Niua hono tokangaekina he Pule’anga	35
Tukupā Pule’anga ke tokangaekina ngaahi me’a fiema’u ke tokoni’i he ongo Niua	36
Ngaahi ‘uhinga Tongatapu 5 ‘e tu’utamaki e fonua he Patiseti e Pule’anga	40
Tokanga ki he ta’u fakapa’anga 23/24.....	46

Tui Tongatapu 5 ‘oku tu’u ta’epau 13 miliona tui Pule’anga ke t̄naki mei he Pangike Pule	48
Tui Pule’anga ‘e t̄naki mai ‘a e 13 miliona mei he Pangike Pule he ta’u fakapa’anga hoko	49
Tokanga Tongatapu 5 ke lava mapule’i fakamole ‘oku ha mai he Patiseti pea matauhi ..	54
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he 13 miliona hoha’a ki ai Tongatapu 5 & feinga ke mapule’i ngaahi fakamole Pule’anga	56
Fakahalaki Tongatapu 5 peh̄e he Pule’anga ko e hiki lahi ‘ene fakamole ko e teu t̄a fakafoki n̄o ki Siaina.....	56
Fakamahino Pal̄emia ‘osi ma’u l̄ekooti Fale Alea me’a Tongatapu 5 ‘oku mo’oni hiki \$25m ko ē no ki Siaina	69
Taukave Tongatapu 5 ‘ikai ‘uhinga hiki vouti Falepa’anga ko e teu t̄a n̄o ki Siaina.....	69
Fokotu’u Ha’apai 13 ke tali Fakamatala Patiseti kae hoko atu ki he alea’i ‘Esitimeti.....	78
Tokanga ke ‘oua fakavave’i hano p̄aloti’i Fakamatala Patiseti kae tuku ke ‘oatu ngaahi fiema’u kakai	79
Tokanga ke t̄a fakafoki he ngaahi kautaha n̄o funga n̄o ‘enau n̄o mei Siaina ki he Pule’anga	81
Fakama’ala’ala Pal̄emia fekau’aki mo e ngaahi kautaha ne n̄o mei Siaina he langa fo’ou Nuku’alofa	82
Tokanga ‘oku nḡaue’aki pa’anga tukuhau kakai ke totongi fakafoki ‘aki n̄o ngaahi kautaha mei he n̄o mei Siaina	83
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he t̄a fakafoki n̄o na’e fai mei he n̄o mei Siaina.....	87
Tokanga ki he lahi ngaahi palomesi he Fakamatala Patiseti ke fakahoko he Pule’anga ..	89
Fakamahino Pule’anga ko ‘ene ngaahi palomesi he Patiseti kuo pau ke fakahoko	91
Tokanga ki he ivi malava ngaahi kautaha lokolo fakahoko ngaahi nḡaue lalahi e Pule’anga	92
Fehu’ia ‘a e nḡaue ki he Uafu ‘o Nomuka mo ‘Uiha ne ‘osi tanaki e s̄eniti ki ai	93
Tokanga Ha’apai 13 ke tokangaekina vave fiema’u vivili ‘a Ha’afeva he ‘uhila mo e ma’u’anga ivi.....	94
Tali Pule’anga ki he nḡaue ki he ongo uafu ‘i Ha’apai	94
Fakapolokalama’i Pule’anga ngaahi poloseki langa mei he ta’u fakapa’anga 23-24-24-26 he ngaahi aleapau kuo ‘osi fakamo’oni	94
Tui Tongatapu 1 tonu ke t̄a fakafoki he ngaahi kautaha n̄o mei Siaina ‘enau n̄o ki he Pangike Fakalalaka	95
Tokanga ki he ngaahi me’a ‘oku ne fa’a tautoloi ngaahi poloseki tokoni ‘a e Pule’anga	96
Fehu’ia ‘a e makatu’unga ki he polokalama ma’ume’atokoni pongipongi 1.2miliona ma’a e f̄anau he Patiseti	99
Fakah̄a Pal̄emia ne ‘i ai makatu’unga ki he polokalama 1.2m ma’u me’atokoni pongipongi e f̄anau	100

Tui ke fakakaukaua ange polokalama ma'u me'atokoni pongipongi e fānau he 'oku 'ikai ko ha fiema'u vivili eni.....	100
Fehu'ia pē 'oku kau fānau ako tokamu'a he 'inasi he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi.....	103
Kau mo e fānau ako tokamu'a he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi 'a e Pule'anga	103
Tokanga Tongatapu 4 ki he ngafa totonu ke fakahoko he Pule'anga	105
Fokotu'u Tongatapu 4 ke to'o 1.2miliona he Patiseti ki he ma'u me'atokoni pongipongi ma'a e fānau.....	106
Fokotu'u Palēmia to'o mai 200000 mei he pa'anga tokoni vāhenga ke fua 'aki polokalama ma'u me'atokoni e fānau	106
Mahino mei he savea <i>UNICEF</i> peseti 38 fānau 'i Tonga ni 'ikai mālohi fe'unga honau toto kimu'a pea nau hū 'o lautohi.....	111
Poupou Tongatapu 1 ki he 1.2m vahea he Patiseti ki he ma'u me'atokoni pongipongi e fānau he 'oku fai he ngaahi fonua lahi	114
Fokotu'u Pule'anga hoko atu ā ngāue Fale Alea mei he alea'i Fakamatala Patiseti ki he alea'i ngaahi vouti	115
Fokotu'u ke fakakau ngaahi ako e siasi he polokalama kai pongipongi e fānau.....	119
Fakamahino Pule'anga kau kātoa ngaahi ako lautohi e fonua he polokalama kai pongipongi e fānau	119
Tui Tongatapu 5 ke fakasi'isi'i 'a e fakamole kau ai patiseti ki he vāhenga ke fakasi'isi'i fe'amokaki e Patiseti	121
Fakama'ala'ala Palēmia fekau'aki mo e ngāue angamaheni ki he ngaahi vāhenga.....	122
Tui Tongatapu 5 malava a'u 4 miliona pa'anga ala ngāue'aki mei he vāhenga ke fakalahi 'aki ngaahi ngāue kehe	123
Tali Pule'anga ki he fokotu'u Tongatapu 5 fekau'aki mo hano holoki patiseti ki he vāhenga kau ngāue.....	123
Fokotu'u tuku pē pa'anga fe'unga he ngaahi vāhenga fu'u mahu'inga pea fakaivia ngaahi ngaue kehe 'ikai lahi ha tokoni ki ai.....	123
Tokanga Tongatapu 5 ke pukepuke 'a e tokolahi kau ngāue	124
Tokanga Tongatapu 5 ko ē fakangāue'i kau ngaué ke o mai 'o fai e ngāue	129
Fehu'ia e pa'anga hū mai makehe 'oku fakalea ko e totongi paasipooti mo e folau 28 miliona.....	132
Fakama'ala'ala Pule'anga 'oku 'ikai toe fai ha fakatau paasipooti.....	133
Tokanga ki he holo e pa'anga hū mai fakalotofonua he ngaahi ngāue 'oku totonu ke fakaivia he Pule'anga.....	133
Kelesi.....	135

Fale Alea 'o Tonga

'Aho : Tu'apulelulu 22 Sune 2023.

Taimi : 1010-1020 Pongipongi

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Alea (Lord Tu'iha'angana)

'Eiki Tokoni Sea : Kātaki 'o fai e lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Ne hiva'i kotoa 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Tokoni Sea : Kalake kātaki kae ui e Fale.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Fale ki he 'aho ni, Tu'apulelulu, 22 Sune, 2023.

'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Nuku, Veivosa Light of Life Taka. Sea ko e taliui ē.

Poaki

ka ko e poaki kei hoko atu 'a e poaki folau 'a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, poaki me'a tōmui mai 'e Māteni Tapueluelu, kei hoko atu 'a e poaki folau 'a Dulcie Elaine Tei pea 'oku kei hoko atu mo e poaki 'a Mo'ale Finau...

<008>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ...toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Tokoni Sea

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake. Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua 'i hotau Lotolotonga. Tapu ki he

'Ene 'Afi Tupou VI, Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu ki he Pilinisi Kalauní Tama ko Tupouto'a 'Ulukalala kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu ki he Hou'eiki 'o e Fonua, tangata mo e fefine'i fonua kotoa pē 'o Tonga kau hūfanga atu mu'a he talamalu 'o e fonuá kae fakahoko e ngāue 'a e Fale Alea ki he 'aho fo'ou ko eni. Mālō mu'a homou laumālie Hou'eiki pea fakalaumālie 'a e Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Hou'eiki. Laumālie 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā kae pehē mālō e laumālie 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Taimi ngāue 'a e Fale Alea ki he 'aho ni

Kamata 'etau ngāue he pongipongi ni mou me'a hifo pē Hou'eiki ki he 'etau 'asenita hoko mai ai pē mei 'aneafi. Ka 'oku 'i ai pē ki'i me'a te u ki'i lave atu ki ai hangē pē nau lave ki ai 'aneafi ko e fokotu'utu'u atu pē ko e, 'etau taimi ngāue. Pea na'e fakamālō atu Hou'eiki na'e mahino pē tau ki'i liliu ko eni 'etau 'a e taimi mālōlō 'aneafi mo e mahino pē e tafe lelei 'a e feme'a'aki he ngaahi houa ngāue ko ia. Pea 'oku mau muimui'i pē foki e tu'unga 'oku 'i ai e feme'a'aki mo e fakatatau ki he ngaahi 'aho ngāue. Pea ko ia e, fokotu'u atu Hou'eiki tau fononga pē he fonga ko ē 'aneafi ka 'oku 'i ai e fokotu'u atu ke tau 'uhinga pē he 'oku mahino pē ko e ngaahi taimi alea'i e Patiseti 'oku pau pē foki 'oku fa'a pau ke fakalahi 'etau taimi ngāue 'i he taimi angamaheni mei he 4:00.

Ko ia e anga e fokotu'u atu mei mu'a ni ke tau toe hoko atu 'i he hangē pē ko 'aneafi tau lele atu 'o a'u ki he 4:00 pea tau, 'a ia ko e a'u ko ē ki he 4:00 pea tau toe mālōlō ai ko e faka'amu ki he miniti 'e 30 pē ko e houa 'e taha pea ko e faka'amu ke tau kamata toe kamata pē he maau 'a e Hou'eiki 'i he ki mu'a he 5:00 'o hoko atu ai ki he 7:00 ko e fo'i houa pē 'e ua. Ko e 'uhinga pē eni 'e Hou'eiki ko e faka'amu pē ke mau ma'u e fakafuofua lelei ko e mahino ko e a'u ki he uike kaha'u kuo pau pē ke ai e fakalahi he 'etau taimi ngāue. Ka ko e kamata ko ia he 'aho ni ke ki'i 'a e fo'i houa pē 'e ua. 'A ia ko e 'uhinga ko 'etau faka'amū ia 'uhinga pē maau ko e 4:00 pē te tau toe *break* ke fai ha ki'i fakamāmālohi pea mo ki'i faofao pē e Hou'eiki. Pea ko 'ene maau pē 'oku tau foki mai pē ko e ka ko e faka'amu ke 'oua 'e toe tōmui ange he 5:00 pea ko 'ene, tau foki mai ke ma'u e fo'i houa 'e ua mei he 5:00 ki he 7:00.

Ko u tui ko e ko e faka'amu atu pē ia mei taumu'a ni ke mau ma'u ha fakafuofua lelei ko e 'uhinga ko e uike kaha'u ko e hā e ngaahi 'a e taimi 'e fakafuofua ke fakalahi ki he ngāue 'a e kae ki'i kamata he 'aho ni ka ko e fokotu'u atu pē 'uhinga ko e taimi tatau pē ko u toki fakahoko atu ka ko u ko e hā e me'a ki ai 'a e Pule'anga kapau 'oku fiemālie ki ai pea fakahoko pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga lelei ia ki he me'a 'oku faka'ofa'ofa pē ia ka ko e anga pē fokotu'u atu mo e hangē pē nau lave ki ai 'aneafi te mau fakafuofua'i atu 'a e feme'a'aki mo e, mo e taimi ko eni ki he ngaahi taimi ngāue 'a e Fale Alea. 'Eiki Palēmia ngali 'i ai ha me'a 'a e Feitu'u na.

Tali lelei Pule'anga fokotu'utu'u taimi ngāue 'a e Fale

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea tali lelei pē 'e he Pule'anga ia 'a e fokotu'u 'oku 'omai mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia 'e Hou'eiki hangē pē nau lave ki ai fakamahino'i atu pē te tau hangē pē ko 'aneafi pea te tau fononga pehē pē he uike kaha'u. 'A ia ko e lele pē ko eni he 10:00 'o a'u ki he 12:00 pea tau mālōlō ai pea lele pē mei he 2:00 ki he 4:00 pea te tau toe mālōlō ai he 'i ai e ki'i fakamāmālohi'i pē mo e ngaahi me'a pehē. Pea ko e faka'amu pē ko 'etau maau pē 'atautolu ko e 'a ia ko e meimei miniti 'e 30 ki he houa 'e taha me'a atu ha Hou'eiki 'i 'api pē 'oku 'i ai ha fanga ki'i me'a ke fakamā'opo'opo mo me'a pea toe ka ko e faka'amu pē ko 'ene

maau pē fakamāmālohi me'a pehē tau kamata kae 'oua 'e toe tōmui he 5:00. Ke toe ma'u ha fo'i houa 'e ua. Ko e faka'amū pē ia ko e a'u ki he uike kaha'u kuo toe ma'u ai ha fakafuofua ki he ki ha taimi ko eni ko ē 'e hoko 'o 'oatu ko ē mei he taimi angamaheni. Ka ko ena pau ko ia ko eni mou fiemālie pē ki ai pea te tau fakahoko ia kole pē ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ke ne tataki ... 'etau ngāue he 'aho ni ke tau 'osi ia he uike ni. Pea te tau toki kamata leva he uike kaha'u toki fai ha tu'utu'uni ai e 'Eiki Sea ki he ka 'oku pau pē ke feinga'i e taimi ke vahevahe pē ke hangē pē nau lave ki ai 'aneafi ke ke fai e feme'a'aki ke napangapangamālie tokamālie pea toki ki he ngāue mahu'inga ko eni 'oku, ko ia Hou'eiki pea hangē ko u lave'i atu pē 'oku tau tau ki'i fononga mu'a ai he fokotu'utu'u ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

Eiki Tokoni Sea: ... ki'i faka'uto'uta atu ko eni mei taumu'a ní tau fononga atu ai he 'ahó ni mo tau toki sio ha me'a mai 'a e 'Eiki Sea he uike kaha'ú ke 'i ai ha palani ngāue ki he taimi 'a e Fale Aleá. Teuteu e Fale Aleá 'o Kōmiti Kakato. (Na'e liliu 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato)

Me'a Sea e Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu atu ki he kau Fakafongā e kakai. Kae 'uma'ā e kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he opé. Tapu atu ki he kau ngāué, kau ngāue Falepa'angá 'oku nau kau fakataha mo tautolu.

Pea kole pe mu'a ke u hūfanga atu pe he tala faka'apa'apa kuo fai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, fakamalumu atu ai 'i he kakato e tala faka'apa'apa. Hou'eiki mālō mu'a ho'omou laumālie, mou kei ma'u ivi he fu'u taimi momokó. Mou me'a mai he pongipongí ni ke hoko atu 'etau ngāue ki he Komiti Kakató. Fekau'aki pea mo e 4.1 ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ki he pa'anga 'o e 2023/2024 ki he ngāue 'a e Pule'angá.

Hou'eiki ko e tala fatongia ē kuo me'a mai'aki 'e he 'Eiki Seá, tau hangē pe ko 'aneafi. Tau mālōlō pe he 12, hū mai he 2 ki he 4 toe mālōlō he houa pe 'e 1 pea tau toe hū mai. 'A ia ki he 5 ki he 7, hūfanga he fakatapu.

Ko u lave'i 'aneafi 'oatu e taimi lahi katoa, 'ova e taimi ia ka na'á ku tuku pe ke ke fiemālie. Ka na'e me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o 'Euá, ko e fiemālie te'eki ai pe fiemālie. Ka ko u vakai 'i ho'omou feme'a'aki 'oku toe pe 'a 7 pea mo 5 pea kapau 'e toe 'i ai ha taha 'e tokanga ki ha me'a. 'E kei 'oatu pe faingamālie ke ke me'a 'o fekau'aki pea mo e Patiseti ko eni.

Ka 'oku 'i ai ki'i me'a 'oku ou hanga 'e au 'o fakatokanga'i 'oku tu'u 'etau ngāué 'i ha me'a na'e 'ohake 'e ha Fakafongā. Ka ko 'eku fakamanatu pē 'oku 'ikai ke ngofua ke nau toutou foki ki he me'a tatau. Ko e fatongia pe e motu'á ni ke fakamanatu atu kiamoutolu ka 'oku pāloti ia ka 'oku kei ngofua pe ia ka moutolu ke mou me'a fekau'aki pea mo e 'isiū ko iá. Ka he 'ikai ke tuku kuo pau pe ke fai hoto fatongia ke poupuu atu ka moutolu Hou'eiki 'i ho'omou feme'a'aki. Ko 17 'oku te'eki 'i ai ai hano taimi mo ha taha pe he Falé ni 'e fiema'u hano taimi 'e kei 'oatu pe ho taimi.

‘Ikai ke u toe fakalōloa ki’i fakamanatu atu pē tau tohi tu’utu’uní, fakaulo ho’o maamá ke u vakai atu pē ki ho’o maamá pea te u ‘oatu ho faingamālie. Ko e taimi pe ko ē ‘oku me’a ai ha taha ka ‘oku ‘ikai ke ke fiamālie te ke me’a ki ‘olunga ‘o maumau’i leva e anga ‘etau tu’utu’uní. Taha e me’a he’etau tu’utu’uní, ko u laulau hifo, ‘oua na’á ke hanga ‘o faka’ita’i ha taha. Pea ko u feinga leva ke ‘i ai pe ngaahi me’a lelei ke mou feme’a’aki ai ke ‘oua na’a faifai ‘oku tuputāmaki ha taha he Falé ni, kae uesia ho’omou tipeiti lelei. Ko e taimi ní te u ‘oatu kia Fika 5 pea toki hoko mai ‘a 7, Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Mālō, tapu ki he Sea pea pehē ki he Hou’eiki Kōmiti Kakatō, mālō e laumālie e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki. Fakafeta’i ki he ‘Eiki ‘oku tau a’u mai ki he ‘ahó ni fai e fatongiá pea ‘oku tau fakafeta’i ai. Sea, ko u hoko atu pē kongá eni hono 2 ‘a e fakamalangá. Ko e vakai ko ē ki he ‘a ia na’e fai e ‘uluaki e vakaí, sio ki he tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai fakalukufua ‘i he pole ko eni ‘oku tau fou atu aí. Fakamāmani lahi mo Tongá ni pehē ki he ngaahi fonua ko eni e Pasifíki. Pea a’u mai eni e taimí ni ke fai ha vakai ki he tu’unga e Patiseti lolotonga mo e tu’unga fakapa’anga lolotonga ko ē Pule’angá ‘oku tau ‘i aí. Sai ‘i he vakai ko ē ki he tu’u ko eni ‘o ‘etau ‘Esitimeti lolotonga.

Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga e me’a ko e fe’amokaki he Patiseti

‘A ia foki na’a tau kamata tautolu ia na’a tau kamata pehē te tau fe’amokaki’aki ‘a e 52.3 miliona Sea. Tau kamata ko ē ta’u ní, ‘a ia ko e ‘uhingá na’a tau nō, ko e me’a ko ē ko e fe’amokaki. ‘Oku ‘uhingá ki he me’a ko ‘ení ...

<010>

Taimi: 1030-1035

‘Aisake Eke: ... ko e pa’anga ko ē ‘oku tau ma’u mai ko ē he ta’u ní pea to’o mei ai e pa’anga ko ē ‘oku tau fakamoleki atu pea ko e hā e toenga ko íá ko e me’a ia ‘oku ui ko ē ko e fe’amokaki. Pea ko e fe’amokaki ko íá ko e anga ko ē hono totongi ko ha silini ko ‘etau nō mai ha taha mei tu’a ‘o tokoni mai. Pē ko ha’atau pa’anga na’e toe ia he ngaahi ta’u kuo ‘osí ‘o tokoni mai, ko e me’a ia ‘oku ui ko ē ko e fe’amokaki ko e *deficit* ia. ‘A ia ‘i he’etau ha’u ko ē ‘i he ta’u ní ko e me’a ia ko ē na’e tukufua ki ai hetau kamata ko e 52 ko íá, ‘a ia ne pehē te tau nō pea mei he *IMF*. Tau nō mei he *IMF* ‘a e 22 miliona ko e tokoni ia kiate kitautolu pea ‘ikai ngata aí ‘oku pehē te tau toho pea mei he’etau pa’anga, toenga ko ē he pangikē ko e 30.3 miliona.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki mu’a ‘e Sea, ki’i kole pē Fakafofongá ke ‘ai mai mu’a ‘a e peesi ko ē ‘oku me’a aí mo e ‘ū me’a ko ē ke faingofua hono kumí, mālō.

Ke tokanga Pule’anga he’ene ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakapa’anga mo e nō mei he *IMF*

‘Aisake Eke: Ko ia Sea. ‘Oku sai pē. Ko e ki’i me’a peesi ‘a ia ko e 45 ia e pālangí ka u ‘oatu e faka-Tongá kātaki. Ko e sai tahá kapau ‘e, fakamolemole, ‘io ‘a ia ko e peesi, foki ki he peesi, kātaki Sea ē ka u ki’i ‘ai hake ki’i peesi fakamolemole, fakamolemole ka u ‘ai hake ki’i peesi he ‘oku ou hanga hifo au ki he pālangí. ‘A ia ko e tēpile 17 ko eni peesi, ‘a e tēpile 17 ki’i peesi 17 ‘a e tēpile 17. ‘A ia ‘oku hā ia he peesi faka-Tongá peesi 52 pea mo e peesi ‘e taha, peesi, tēpile ... tēpile 6 ko ‘eku ki’i vakai hake ai. ‘A ia ko e tēpile 17 pea mo e tēpile ko

eni, fakataha pē mo ia kapau, tēpile 'io tēpile 17 pea mo e tēpile, kapau 'oku ma'u pē hena mo e 'Esitimeti ko eni, tēpile 7, tepi, 7 ia he fakalahi tēpile 7 fakalahi. Pea kapau 'oku 'i hena pē pea mo ho'omou Patiseti ko ē ta'u kuo 'osi, tokoni mo ia pē 'i he fakahoha'a ko eni Sea.

Sai 'a ia ko e tūkunga ia ko ē na'a tau fua mai ki ai. 'I he a'u ko eni ki he 'osi e ta'ú ko e fakafuofua ko eni 'oku 'omai 'e Falepa'angá 'oku nau pehē, te nau nō 'osi, te nau nō mai 'e nautolu e fo'i pa'anga ko eni mei he *IMF*, 'a ia ko u sio hifo ko e 21. 'A ia 'oku mahino ko e fetō'aki e, ko e 9.9 miliona 'Amelika, 'a ia 'oku fetō'aki pē 'a e tu'ungá 'a e pa'anga Tongá. Ka 'oku mahino ia heni na'a nau nō mai 'a e pa'anga 'e 21 miliona mei he *IMF*. 'A ia ko e 'ai foki eni ke tokoni ki he 'etau ngāue ko ē 'oku faí. Ko e nō ko ē mei he *IMF* 'oku 'uhinga ia ko e nō ia 'oku nau 'omai 'a ia ko e sino fakavaha'apule'anga eni ko ē fakamāmani lahi. Ko 'enau nō ta'u 'e 10, ta'u 10 ko iá 'uluaki ta'u 'e 4 mo e konga. 'A ia ko e ta'u 'e 4 mo e māhina 'e 6 he 'ikai ke totongi ha me'a ia, toki totongi 'a e mo'ua ko iá 'i he ta'u 'e 5 mo e konga, 'a ia ko e anga ia ko ē 'enau fokotu'utu'ú.

'A ia mou mea'i pē na'e fakahū mai 'a ia ko e tu'u ia ko ē 'i he taimi ní 'i he 21 miliona te nau 'omai ia nō mai ia 'i he ta'u ni. Pea 'i he'ene pehē leva nau, ko e tu'u ko ē 'a e fakamole ko ē e toengá 'oku nau pehē he 'ikai ke a'u ia 'o 30 miliona. Ko e 30 miliona pē he toho ko ē pea mei he pangikē, nau pehē tu'u ko iá 'e ngalingali 'e 'ikai. 'E 'i ai pē ki'i hulu ia ko e 500000. 'A ia ko hono 'ai 'e tahá ko e *deficit* ko ē 'oku nau pehē 'i he ta'u ní mei 21.5 pē, 'a ia ko e anga e tu'u ko ē 'a e fiká 'i he taimi ní, fe'amokaki ko ē. 'A ia na'e pehē na'e 52 tau pehē a'u ko ē ki he faka'osinga e ta'ú ko e fiká pe ia, fe'amokaki.

Ka ko u fie lave ki heni 'i he nō 'a e mahu'inga e me'a ko e nō. Ko e nō foki ko eni 'oku mahu'inga 'aupito kapau ke nō, fakapapau'i 'aupito ko e pa'anga ko iá 'alu ki hono taumu'a totonu. 'Osi nō 'atautolu ia, ta'u fakapa'anga ko eni 'o e 20/21 na'a tau nō tautolu mei he *IMF* 'a e pa'anga 'e 25.5 miliona ke tau, ko e feinga pē eni ke tāpuni ko ē 'etau ngāue faka'ahó. 'A ia ko 'ene a'u ko ē ki he taimi ní ko e 25 ko iá toe tākaki atu ki ai e 21 ko eni, 'a ia ko 'ene 'alu ko ē 'a e fika ko eni Sea 'a ia ko e fika ia ko ē te tau tā. 'A ia ko e ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Aisake Eke: ... 'a ia ko 'etau fika ko eni 25.5 tākaki ki ai pea mo e 21 ko eni kae fakatefito foki 'i he 'alu 'a e anga 'o e mahu'inga. 'A ia ko e 46 ia kuo pau ke tau tā 'etautolu 'i he fo'i vaha'a taimi atu ko eni. Te tau tā eni koe'uhi ko e 'omai 'a e silini ke tau ngāue'aki, 'a ia 'oku mahu'inga ko e 'uhinga pē 'eku lave ki heni, 'a e 'alu ko ē 'oku fakapapau'i 'aupito 'oku 'alu pē taimi mo e lahi ko ē 'etau fakamole, he na'a tau monū'ia 'aupito foki tautolu he taimi na'e tō ai 'a e Koviti. Lahi mo e 'u tokoni lahi, ko e me'a ia na'e 'alu ai 'a e *budget support* ki 'olunga, tokoni 'aupito mai 'a muli, ka kuo kamata foki ke foki mai eni ia ki he angamaheni. Pea 'oku ou tui ko e mahu'inga ia 'a e fai 'a e sio lelei, mo 'etau tokanga 'etau fokotu'utu'u pa'anga koe'uhi ko e ngaahi nō ko eni, 'a ia 'oku mahino 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o fua, ka ko e poini ia 'oku ou 'ohake 'i heni Sea.

Sai ko e tu'u ia ko ē 'i he taimi ní, 'a ia ko e tu'u ia 'a e fakapa'anga, e ta'u fakapa'anga ko eni ngalingali ko 'etau 21 miliona pē 'e fakalahi 'etau nō mai 'o fua 'aki e kavenga 'o e fonua. Sai pea ko e taimi ko ē 'oku ou vakai hifo ai Sea ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'e Falepa'anga, ko e tu'u ko ē 'a 'enau fakaangaanga ko ē ki he pa'anga mohe, 'a ia 'oku 'asi eni ia 'i he peesi, 'a ia ko e tēpile 17 'oku 'asi ai. Ko 'enau fakafuofua ko ē ki he pa'anga mohe ko ē 'a ia ko e pa'anga

mohe eni ia ko e pa'anga 'oku tauhi pē 'i he Pangikē, 'a ia 'ave 'etau pa'anga pē 'oku tauhi 'e he Pangikē, ko e toenga eni ia mei he ngaahi ngāue mai mei he ngaahi ta'u, ngaahi Pule'anga kimu'a.

'I he tu'u ko ē 'i he taimi ni, 'oku nau pehē ko e 'osinga ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ko eni, toe pē 95.4 miliona, toe pē 95, 'a ia 'ave 'etau pa'anga 'o tuku he talifaki ka 'i ai 'a e taimi 'oku tau fu'u fiema'u, tau toho mai mei ai, pea 'ikai ngata ai tau toe nō mai.

Tokanga Tongatapu 5 'i ai kehekehe he lahi 'i he pa'anga fakalukufua e Patiseti

Sai ka ko e taimi ko eni 'e fai 'a e vakai ko ē ki he fika ko ia, 'oku 'i ai 'ene ki'i kehekehe 'a'ana ia Sea, pea mo e tu'u ko eni ko ē 'a e fika ko eni 'i he tu'unga, toenga ko ē pea mei he pa'anga ko ē fakalukufua. Ka neongo iā Sea ka 'oku ou ki'i fakalave pē he poini na'a ku 'ohake pē, he fakahoha'a kimu'á, ko 'etau Patiseti ko ē na'a tau pehē ko ē na'a tau tulifua ki ai 'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga ko eni na'e fe'unga ia mo e 764.7 miliona.

Ko e a'u mai eni 'a e fakafuofua 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia, ko e fakamole ko ē te tau lava, fe'unga pē ia mo e 648.3 miliona, 'a ia ko e pa'anga ia 'e 115.4 miliona 'ikai ke lava hono fakahokó. Ka ko e poini mahu'inga hení, 'a ia ko e 115.4 miliona ai ko e 44.2 miliona ia ai ko e pa'anga ia na'a tau fua mai, na'a tau fokotu'utu'u 'e lava hoko 'i he pa'anga ngāue, ka 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko ia.

'A ia ko e, pea 'ikai ngata ai ko e 71.3 miliona ko e fakafuofua ia 'i he ngaahi pa'anga ngāue ko ē tokoni mai mei muli, ka 'oku 'ikai ke hoko ia. 'A ia 'oku 'uhinga ai 'a e 115.5 miliona. Ko e poini ko ē 'oku 'ohake heni 'a e me'a 'a e fakafuofua ko ē 'oku tau faí, ko e anga e 'a e fua, 'io 764 miliona, me'a ia 'oku hoko, 'ikai, 648 pē ia, tō 'a e 115, ka ko e poini ko ia 'omai 'a e mahu'inga ko ē taimi te tau sio ai ki he *budget* fo'ou, pē 'oku anga fēfē 'a e tu'u ko ē 'a e *budget* fo'ou koe'uhi ke 'oua 'e 'i ai ha fu'u tō mama'o pehē.

'Oku ke mea'i pē Sea taimi ko ē 'oku te 'ai ai 'a e Patiseti 'o hiki ki 'olungá, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ia 'a e kakaí ki ai. Pea taimi ko ē 'oku 'ikai ke hoko ai, tau 'ilo 'oku 'ikai ke hoko 'a e ngaahi me'a ko ia, 'i ai pē 'a e ngaahi 'uhinga ia.

Ko e taha 'a e 'uhinga lahi ia ko ē na'e 'ikai ke lava ai 'a e pa'anga ko 'ení he koe'uhí na'e 'i ai 'a e 'amanaki ia 'e 'mai 'a e 81 miliona mei he tokoni patiseti, 'oku 'ikai ke ma'u ia, me'a ko ē na'e 'omai na'e 58 miliona pē ia.

Ko e taha ia e 'uhinga na'e 'ikai ke lava 'o fai 'a e ngaahi me'a ko eni, mo e ngaahi me'a kehekehe pē. Kae kehe, ka ko 'ene tu'u ko ia, sai, ko e tu'unga ia ko ē 'o e taimi ni. Ka ko 'ene ha'u ko ē he tu'unga ko ē pa'anga mohe ko ē 'oku kei toe, 95.4 'ene fakafuofua ko ia Sea, 'oku 'i ai 'ene ki'i kehe 'a'ana ia mo e anga ko ē 'o e fakafuofua atu ko e pa'anga ko ē na'e, ki he pa'anga ko ē 'oku tonu ke toe 'i he taimi ni, fakataua pea mo e Fakamatala Pa'anga ko ē na'e 'omai 'e he Pule'anga ko ē Ta'u Fakapa'anga ko ē 21/22. 'A ia ko e pa'anga ko ē he faka'osinga 'o e 21/22, pa'anga ia 'oku tonu ke kamata 'aki e ta'u fakapa'anga ko eni 'o e ta'u ni, Siulai.

Ko e pa'anga ko ē na'e 'omai ko ia na'e fe'unga ia mo e 107.9, 107.4 miliona, 107.4 miliona. Sai kapau leva 'oku mo'oni 'oku tupu eni, 'oku 'uhinga 'oku hulu 'aki 'a e 500000, he ta'u fakapa'anga ko ení, 'a ia 'oku tonu ia ke toe ia 'a e pa'anga 'e 107.9 miliona, ko e toengá, tonu ko e toenga pa'anga 'inasi ia ko ē 'oku tonu ke toe ko ē he faka'osinga 'o e ta'u ni.

'Oku ou vakai hifo ko e fakafuofua ko ē 'oku ma'u 'e Falepa'anga ia, ko e toenga ko ē 'a e pa'anga ko ē mohe ko ē 'a e Pule'angá, 'a ia ko e pa'anga 'oku tuku 'i he Pangikē, fe'unga pē ia mo e 95.4 miliona Sea. Ko e kehekehe ko ē heni fe'unga ia mo e 12 miliona, 12.5. Ko e hā, ko e fehu'i ko e hā 'oku na kehekehe ai? Ko e me'a pē 'e ala kehekehe heni 'oku fe'amokaki 'aki 'a e 12 'a e ta'u fakapa'anga ko eni. 'Oku 'ikai ko e 500000 ia 'oku 'ova ...

<005>

Taimi: 1040-1045

'Aisake Eke: ... hulú, 'ikai. 12 'oku fe'amokaki'aki 'oku toe toho ia pea mei he 'etau pa'anga ko eni mohé. Pea 'i he'ene pehē leva ko 'etau *deficit* foki ko 'etau fe'amokaki ko ē he ta'u ni ko e 21 ko iá 'a eni ko eni 'oku tau nō ko eni mei he *IMF*, tānaki pea mo e 12 ko eni, 'a ia ma'u ai 'a e 32 miliona 'a e fika ia ko ē 'oku 33 miliona ia tau fe'amokaki he ta'u ni. Ka ko e fika mahu'inga ia 'oku ou faka'amu ke 'ilo ko e anga ia 'ene tu'u 'a'ana, 'a e anga ko ē 'a e fenānāpasi 'a e ngaahi fika. 'A ia ko e tu'u ko ē 'i he fika ko iá 'a ia ko u tui au ko e fika ko eni pea ko e poini 'oku ou 'ohake 'e 'ova 'a e me'á ia ko e 12 miliona ia fe'amokaki'aki 'a e pa'anga ko eni 'i he'ene tu'u 'a e fika ko ia 'o fakafehoanaki pea mo e ta'u ko ia.

Sai fēfē leva ko 'ene tu'u ia he 'aho ni Sea ko 'etau tu'u eni ke vakai atu ki he me'a ko eni. Pea mei ai leva e fehu'i mahu'inga 'a e ivi. Fēfē 'etau fatu atu ke tau hoko atu he ta'u 'e tolu ka hoko mai kapau ko 'ene tu'u ē he taimi ni holo tau ngāue'aki 'a e pa'anga mohé. Manatu'i ko e pa'anga mohe ko 'etau maka fākinanga ia taimi ko ē 'oku tau faingata'a'ia 'oku tau ala ki ai ko eni 'oku holo, pea mo e anga e tu'unga ko ē sio atu ngalingali e iku'anga e *deficit*, he ko u lave'i pē foki au ko e fakafuofua foki ko eni ko e fakafuofua eni ia na' e fai he Minisitā Pa'anga 'i Sanuali. Ko e fakafuofua pē ia ko e hā 'a e tūkunga ko ē māhina 'o e 6 kuo hoko 'o lele mai ai ki he fo'i 6 ko eni fakafuofua. 'A ia ko 'eku anga 'eku sio fakafehoanaki e me'a ko eni ko 'ene tu'u ia. 'A ia ko e poini 'e ua 'oku ma'u mei he ta'u fakapa'anga lolotonga. 'Uluaki ko e fakafuofua ke tonu ke ofi ke 'oua 'e hoko 'a e 115 ko ē 'o si'isi'i poini 'uluaki ia. Pea mo hono ua 'etau vakai ange ko ē 'etau fakapotopoto'i ko ē mo e toenga silini ko ē ke fakapotopoto 'etau ngāue. 'A e fu'ifu'i ko ē ki'i ngoue ki'i tōta'u 'a Tonga ke 'alu pē ke fu'ifu'i ke 'alu pē vai 'o fu'ifu'i'aki ki'i ma'ala 'a e fonuá 'oua 'e toe 'alu ki ha feitu'u kehe.

'A ia ko 'ene tu'u ia ko ē ki he 'aho ni pea mei ai leva he tu'u ko ia sio leva ki he kaha'u mo e fokotu'utu'u kuo 'omai. 'A ia ko e fokotu'utu'u ko ē kuo 'omai he taimi ni 'i he ta'u 'e tolu ko ē ka hoko.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ki'i kole tokoni pē ki he Fakafofonga. Ko fē koā e 115 ko ē 'oku me'a ki ai ko e 'uhinga pē ke hangē ko e kole 'a e Tokoni Palēmia ke 'uhinga ke mau *refer* hangatonu ki ai.

'Aisake Eke: Palēmia te u ...kātaki 'o me'a hifo pē ki he Patiseti.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku 'eke atu e peesi ko e 'uhinga ke ke fakahoko ...

'Aisake Eke: 'O 'io tuku ai leva ke u...ko e tānaki ko eni kapau ...ki'i me'a hifo pē ki he me'a...'oku 'i ai 'a e peesi hena ki he ... 'atungá foki kapau na'a ke me'a 'o lau te ke manatu'i.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a 'oku ou 'eke atu ai na'a ku me'a au 'o lau ka 'oku 'ikai ke u sio au ki he 115.

'Aisake Eke: Ko e t̄anaki, 'oku 'asi hifo p̄e ia kapau te mou me'a ki he Patiseti 'a e *document* ko eni 'a e 'Esitimeti, 'Esitimeti lahi.

'Eiki Palēmia: 'Oku tau 'alu Sea ki he 'Esitimeti he taimi ni p̄e 'oku tau ...?

'Aisake Eke: 'Ikai, 'io ko ia ko 'etau 'alu hifo ki he tohi fakamatala ē 'oku fakamatala'i eni ko e Patiseti.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko u pehē 'e au, 'oku tau kei. 'Ikai ko 'eku 'eke p̄e 'e au Fakafofonga 'ikai ko ha palopalema ia. Ko 'eku 'eke e p̄e au ko e 'uhingá ka mau 'oatu ko ē ha talí 'oku mau 'ai hangatonu p̄e ki ai

'Aisake Eke: Ki'i me'a hifo p̄e ki he Patiseti.

'Eiki Palēmia: Peesi fiha.

'Aisake Eke: 'Alu p̄e ki he 'Esitimeti sio ki he fakalukufuá he 'oku 'i ai p̄e 'a e ngaahi fakamatala ai. Kātaki ko u 'ai atu au ko u to'o 'e au mei he me'a 'oku 'ikai ke 'asi he Fakamatala Patiseti. 'A ia ki'ime'a p̄e ki he tēpile ko eni tēpile 3

Sea Komiti Kakato: Ko ia

'Aisake Eke: peesi 9. Sea 'a ia na'a tau fakafuofua ko ē nau pehē ko e 764 ē, 'etau fakafuofua fakalukufua ko ē pehē te tau ha'u ai ko ē he'etau 'Esitimeti ē. Sio ko 'etau fakafuofua ko ē he ta'u ni 'oku 648.3 fo'i faikehekehe ia 'Eiki Palēmia. 'Ai p̄e na'e tonu ke ke lau kae sai p̄e. Ka ko e fo'i fika ia 'oku fai atu ai 'a e fo'i talanoa ke toki totongi mai p̄e 'a e me'á.

'Eiki Palēmia: Hangē eni ai ho talanoa ki he 'apele mo e moli tau lolotonga lele he fo'i me'a ko ē. Ko e me'a kehe 'aupito p̄e ē Sea taki tautolu ki ai. Na'a tau talanoa foki he 'ikai ko ē ke lava 'o fakahoko 'o tonu 'a e 'Esitimeti ke fai'aki e ngāue. 'A ia ko e 'uhingá fekau'aki mo e fo'i 105.

'Aisake Eke: Ko e poini Sea fakamolemole.

'Eiki Palēmia: Ko e poini 'oku ke hanga 'e koe 'o talanoa he me'a kehe ka ke *refer* ki he me'a kehe.

'Aisake Eke: Kātaki me'a tōmui mai koe.

'Eiki Palēmia: 'Ikai na'a ku fanongo mai p̄e mei tu'a ne fai 'eku ngaahi tī.

'Aisake Eke: 'Ikai na'a ke fanongo lelei.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a na'a ku hū mai ai ke u 'eke atu.

'Aisake Eke: 'Oku ou lolotonga lele eni he tu'unga lolotonga.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a e ta'u fakapa'anga ko ē kuohili.

'Aisake Eke: Ko e taimi ni foki 'oku tau 'osi tautolu he 'aho 30 'o Sune.

'Eiki Palēmia: Ta'u fakapa'anga ko ē na'e 'osi tali he Fale Alea hono 'Esitimeti.

'Aisake Eke: 'Io ko 'etau vakai eni e ola ko ē 'etau ngāue ko ē kau tauhi ngoue he fu'ifu'i ko ē na'e fai e ngoue he ta'u ni, na'a tau pehē 'e lava 'o fu'ifu'i'aki 'a e 764 ka 'oku 'ikai ke lava 'oku 'i ai pē ngaahi 'uhinga kehekehe he ...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Aisake Eke ... 'ikai ke tau lava pule ki ai, ko e me'a pē ia 'oku ma'u 648.

'A ia ko 'eku fakamā'opo'opo ia ko ē 'i he tu'unga ko ia he taimi ni mo 'etau.. tau ako pē foki pea ko e me'a ia 'oku tu'u ko ē he taimi ni mahino ko 'etau 'Esitimeti ē 'e si'isi'i 'aki 'a e 115 ka ko 'etau sio ko ē ki ai ki he kaha'u. Pea 'ikai ngata ai ka ko hotau tu'unga fakapa'anga ē.

Sai koe'uhi ko e tu'u ko ia he lolotonga pea tau fatu leva ai 'etau sio ko ē feme'a'aki ko ē ki he'etau fokotu'utu'u ko ia ka hokó. Koe'uhi 'oku mahu'inga 'aupito 'etau, mou mea'i pē koe'uhi ko e fē 'oku mahino 'oku tau tu'u pē 'i he fonua mōmoa 'Eiki Sea, tau kei fonua mōmoa pē, 'oua na'a tau tō ki tahi. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai e vakai he taimi ni.

Sai ko e tūkunga ia 'oku tau 'i ai he taimi ni. Sai, tau ha'u ki he ta'u lolotonga..

Tali Palēmia ki he kehekehe 'i he fika 'oku tukumai 'e Tongatapu 5

'Eiki Palēmia : Sea kole pē ki he Fakafofonga ke u ki'i tokoni pē ki ai. Ko u tui 'e mahino ange ai 'a e kehekehe ko ē 'emau sio ko ē ki he fika ko eni Sea. Kapau pē 'e laumālie lelei pē ki ai Sea. Mālō Sea. Kapau te mou me'a hifo 'i he tēpile tatau pē 'e Hou'eiki Mēmipa ka pau te mou me'a hifo 'oku 'asi hena 'a e *in kind* 'a ia ko e tokoni koloa mai ia 'a muli. Na'e 191 ka na'e ma'u pē koloa ko e 120 'a ia ko e taimi ia ko ē 'oku 'ikai ke 'omai ai e *cash* ka 'oku 'omai pē e koloá. 'A ia ko e fo'i nounou 'aki ia 'a e 71 miliona. 'Oku 'ikai ke pehē ia na'e 'ikai ke fai ha, na'e 'i ai 'a e sēniti na'a tau fiema'u pea na'e 'ikai ke 'omai. 71 miliona ia ko e koloa na'e 'ikai ke 'omai. Mou 'osi mea'i pē 'e moutolu 'a e pole 'a e *restriction* ko eni pē ko e ta'ota'ofi he taimi Koviti. Mou 'osi mea'i pē e palopalema na'e 'i ai 'a e mo'ungaafi. Lahi 'a e ngaahi *project* na'e toloi na'e 'ikai ke lava.

Ko e 70 miliona 'ata'atā pē 'i he ngaahi me'a'ofa ngāue pē ko e *in kind* na'e 'ikai ke ma'u mai 'i he taimi ko ia na'e fai ai ko ē 'a e 'a e ta'u fakapa'anga ko eni na'e me'a ko ē ki ai 'a e Fakafofonga. 'A ia ko e *budget support* na'e holo leva 'aki 'a e 30 miliona. *Budget support* pē mo e *in kind* 100 miliona. 'A ia 'oku ou 'uhinga pē au ke tau 'ai he *context* hangē 'oku pehē na'e fu'u palopalema 'aupito. 'Ikai, na'e 'i ai 'a e 'ātakai na'a tau fengāue'aki ai na'a ne hanga 'o ta'ota'ofi kitautolu. Pea ko e 'ai pē ke 'uhinga pē ke tau *put* 'i he *context* pē ko e tau pehē ko e 'ātakai ko ia na'a tau ngāue mai ai he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau lele ke 'amanaki ke 'osi. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Tokanga ke 'alu pē taimi pea tonu 'a e fakafuofua he fa'u Patiseti

'Aisake Eke : Sea kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea ko e me'a ia na'a ku me'a ai ko ē 'o

pehē na'e fanongo ki he me'a ko eni. Ko 'eku 'osi fakamatala atu eni 'a e me'a ko eni. 'Ikai ke u tui au 'oku toe ha'u ia 'o toe.. Ko e me'a ko e Patiseti mo e fika 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke te toe nofo kita 'o 'ai ha'ate fo'i. 'Oku folofola 'oku lea mai pē fika ia 'iate ia. Pea ko e poini ia ko ē 'oku ou 'ohake heni koe'uhi foki ko e ko e ko 'etau fakafuofuá. Mahino ko e taimi ko ia 'oku tau fakafuofua ai 'oku tau fakakaukau'i kātoa 'a e tūkunga 'o māmani mo e tūkunga 'o e fonua ni pea tau fa'u mei ai. 'A ia ko e fo'i poini 'oku ou 'ohake ai, tōnounou ko eni 'i he 115.4 ka ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i. Hoko mai ko ē ngaahi ta'u kimui 'oku meimei tō pē ki 'olunga pē 'a e fakafuofua ko ē ki he koloa ko ia mei mulí.

'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'eku poini ko ē heni 'a e anga e fakafuofuá koe'uhí ke 'alu pē taimi mo mo ofi ange. Kae kehe ko e poini na'a ku 'ohake 'a e fakafuofua ko ia. He ko e taimi 'oku tau fa'u ai e Patiseti tau sio ki he lolotonga ni mo e kaha'ú. Pea 'oku ai pē me'a ia 'e ai 'etau ki'i fehalaaki ka 'oku 'i ai pē me'a 'oku tau pehē tonu ke 'oua te tau fu'u 'ova ai koe'uhí pē ko e 'amanaki ko ia 'a e kakai. Sai ko e tu'unga lolotonga ia.

Tokanga Tongatapu 5 'e tataki 'a Tonga he Pule'angá mo 'ene ngaahi palani ki he tu'unga fakatu'utāmaki

Pea ko u ha'u leva ki he tūkunga ta'u fo'ou. 'A ia ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni ko e tūkunga ia 'i he 'aho ni. Fēfē 'etau palani ki he ta'u 'e 3 ka hoko mai kau ai 'a e ta'u kaha'u. Ko e tu'u ko eni 'a 'etau palani ko eni ta'u 'e 3 ka hoko mai Sea, te tau fe'amokaki 'aki 'a e 84.4 miliona fe'amokaki 'aki - 84.4 miliona. Ko e fe'amokaki ko ia pa'anga 'e 12.9 miliona te tau nō mai nō fakalotofonua. Manatu'i ko u 'osi fakahoha'a atu 'etau nō ko eni na'e ha'u mei he *IMF*. Pau ke tau totongi fakafoki 'a e 46 ko ia. Pea 'ikai ngata ai ka ko e 71.5 miliona he 84.4 ko eni tau toho ia 'etau ki'i pa'anga toenga ko eni 'oku 'asi ko eni mei he 'etau ki'i pa'anga mohé. Pea ko e 'osi ko ia e ta'u 'e 3 ko eni, toe pē 'etau ki'i pa'anga 'e 23.9 miliona toe pē ia.

'A ia ko 'ene 'osi ko ē silini ko ē te tau tutu'u. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou talaatu, 'oku tau 'alu ki he fo'i feitu'u 'a ia ko 'eku poini foki ia, 'oku taki kitautolu 'e he 'etau palani 'atautolu 'o 'ave 'a Tonga ki fē'ia. Ko e...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Aisake Eke: ... taki 'e tautolu 'a Tonga ki he feitu'u ko ia. Tau fe'amokaki 'a Tonga pea 'ave 'a Tonga ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga ...

'Aisake Eke: Ki he tu'unga 'oku fakatu'utāmaki ange ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo Tongatapu 5.

Taukave Pule'anga tonu pē 'a e fe'amokaki \$27.2 miliona 'oku 'asi mai he'enau Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa kae 'atā pē ke fai atu pē 'a e ki'i tali ko eni 'i he ngaahi fika ko eni pea mo e mo e ngaahi me'a pē ia ke ke faka'ilonga'i pē ke mahino. Na'e fai foki 'a e lave 'anenai ki he ki he fe'amokaki ia 'o e ta'u lolotonga 'i he'ene hā he 'Esitimeti 'oku ou tui pē 'e Sea 'oku ko e fai 'aki pē hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'a e fika ko ē na'e 'osi tali pē ia he Patiseti 'i he 'i he ta'u kuo 'osi ko e fe'amokaki ia ko e 30.3 miliona. 'A ia 'o faai mai 'o a'u mai ki he ki he 'o fai 'a e fengāue'aki ko eni 'i he ta'u ni. Pea a'u mai ki he ki he tu'unga pa'anga ko eni.

'Oku 'i ai foki e fika 'oku 'oatu heni hangē ko ia na'e fai mai ki ai 'a e ngaahi fakahoha'a koe'uhí ko ē pa'anga talifaki ko eni ko ē ko ē 'a e 'a e 'ule'anga 'i he'ene a'u mai ki he ki he ta'u fakapa'anga ko eni.kko ēo e ko e pa'anga ko eni ko ē ko ē na'e 'oku fakahā atu he 'oku hangē pē ko ē na'e fakahoko atu ia 'oku 'i ai e pa'anga, pa'anga ko ē 95.4 ko e fakafuofua ia 'a e potungāue me'i he mei he tuku'au mai ko eni 'i he 'i he 2023 'o fakatefito 'i he 'i he pa'anga na'e 'atita'i hangē na'e fakahoko mai 'i he 21/22. Pea a'u mai ko eni ko ē ko ē ki he 2023 ko 'emau sio fakalukufua ki he 'akauni pangikē 'a e 'a e Pule'anga pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'oku 'i ai pē 'a e 'akauni ai 'oku 'oku 'oku 'i ai hono ngaahi *condition*. 'Oku pē 'oku ha'u hono ngaahi tu'utu'uni ki he me'a ki ai. Ka ko e pa'anga ko ē 'oku 'atā ki he ngāue'aki ko e 95.4 miliona 'a ia ko 'emau fakafuofua ia ko ē ko ē ko e pa'anga ia ko ē 'oku mau sio ko ia 'a e hoko atu pea toki fononga ai ki he ngaahi ta'u 'a ia 'oku 'ikai ke u tui ko e ko e fe'amokaki ia 'oku 'i he 39 pē ko e fiha miliona ko e fe'amokaki 'oku tonu pē 'i he 27.2 miliona 'i he ta'u kaha'u he'ene fakahoko mai 'o hokohoko atu ai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Te u ko 'oku fakamatala pē ki he, ko e fakafuofua foki eni Sea 'etau tuku'au mai ko e hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku 'i ai pē foki e ngaahi fokotu'utu'u ki he ngaahi me'a 'e fakahoko pea ko 'ene hoko ko ē he lolotonga e ta'u, 'oku 'i ai pē tūkunga ia 'oku hoko ai e ngaahi me'a pea kuo pau ke faitu'utu'uni ke fakapotopoto 'a e ngaahi me'a ki he fakamole mo e ngaahi me'a ke fakahoko e ngaahi ngāue. Pea 'oku 'i ai e ngaahi tu'unga hangē na'e fakahoko atu 'e he 'Eiki Palēmia he 'ikai ke malava 'o ma'u mai ke fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue ko ia. Pea ko e pea ko e tupunga ia hono leva'i 'a e fakamolē koe'uhí ko e mo e ngaahi me'a pea 'oku 'i ai e ngaahi fakamole 'oku fu'u fiema'u 'oku lava 'o fakahoko lelei ia. 'Oku 'ikai ko ha 'imisi ia 'oku 'ikai ke pehē 'oku kovi 'a e tau a'u ki he tu'unga 'oku na'a tau fakakaukau 'e fe'amokaki pea ko e a'u ko ē ki he 'osi e ta'u ni 'oku 'oku 'oku 'ikai ke fe'amokaki.

'Oku 'ikai ke tau a'u ki he fe'amokaki ka 'oku 'i ai 'a e hulu. Pea 'oku ne faka'ilonga pē 'e ia mei he 'oku 'i ai pē e ngaahi ngāue 'oku fakahoko pea 'oku 'i ai pē ngāue 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku ta'elava ha ngāue na'e fu'u fiema'u ke fakahoko. Na'e fakahoko 'a e ngāue ia ki he ngaahi ngāue ko ia pea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi hangē na'e fakahoko atu 'e he 'e he 'Eiki Palēmia ha ngaahi ngāue ia ka 'oku kei a'u lelei pē ki he ngaahi ngāue na'e na'e fiema'u ke fakahoko he anga 'emau sio fakalukufua.

Fakahā Minisitā Pa'anga 'ikai ha tu'atamaki 'e taha ki he Patiseti Pule'anga ki he ngaahi ta'u ka hokó

'I he'ene fononga ko ē ki he ngaahi ta'u ka hoko mai 'e 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'atamaki ia neongo ko e fika ena ia te tau fakafuofua 'i he tu'u he taimi ni te nau 'i he 23.9 'a e toenga pa'anga talifaki 'i he 25/26 ka te u fakahoko atu pē ia ki he Feitu'u na mo e, 'oku

‘oku lahi ‘aupito hangē ko ‘ene hā atu ‘i he kaveinga ngāue fika 9 pea mo e pea mo e taumu’a ‘o e Patiseti ko e fengāue’aki ko ē ko ē mo e fetakinima mo e ngaahi mo kinautolu pē ko eni ko ē ko ē ‘o e kakai ‘o e fonua pea mo e ngaahi hoa fekau’akí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’atamaki ia ke tau ke tau ‘alu ki he kaha’u tau fakatu’amelie pē ko e ngaahi ngāue ko iá te ne toe ‘omi ha ngaahi tokoni ‘oku lahi ange. Pea tau pea tau sio ai ki he ngaahi founa ‘oku lahi ...

<009>

Taimi: 1055 – 1100

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e ngaahi fakalelei fakalotofale holo pē ‘i loto hangē ko ia na’e vakai’i e ngaahi founa ngāue, vakai’i e ngaahi tafa’aki ngāue hangē ko ē na’e me’a ‘aki atu ‘e he ‘Eiki Palēmiá ‘oku ‘i ai pe ngahi ngāue ‘oku tōmui. ‘Oku fai hono vakai’i pe ko e hā me’a ‘oku hoko ai e ngaahi me’a ko iá. He ko e kakai eni ‘oku nau fai e ngāué ko e kakai pe fonuá ko tautolu pē. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi tokoni mahalo ‘oku nau fiema’u ke ki’i fakaivia kinautolu pe ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga founa.

Ka ko e tu’u ki he kaha’ú ‘e Sea hangē ko e ta’u ‘e 3, neongo ko e ta’u ‘e 3 ena ka ko e ngaahi hokohoko maí mo e ngaahi ta’u ka hoko maí. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e fakatu’amelia ia he’ikai te tau a’u ki ha tu’unga fakatu’utāmaki, hangē ko ia ‘oku ‘omaí. Neongo ko e me’a ko iá ‘oku, ko e tu’unga ko iá ‘oku nofo ma’u pe ia he fakakaukaú mo e palani ke fakahoko’aki e ngaahi ngāué. Pea ‘oku ou tui ‘oku tau ma’u pe ‘a e ‘amanaki lelei mo fakatu’amelie koe’uhí pe ko e ngaahi fengāue’aki mo e fetokoni’aki ‘oku fakahoko meí he ngaahi va’a ngāué mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Tui Tongatapu 5 ‘oku kehe fika ‘oku fakahoko ange ‘e he Pule’anga

‘Aisake Eke: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Komiti Kakato Sea. ‘A ia ko e tu’u ia ko ē, ko e me’a ko ē ‘oku ‘omaí ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā ia ‘oku kehe. Ko ‘ene me’a ko ē ‘oku pehē ‘a ia ko e fo’i poi ni mahu’inga ia. Ko e hā e me’a ko e fe’amokaki, ‘a eni ‘osi kamata talanoa ki aí. Ko e fe’amokaki ko e pa’anga pe ‘atautolu ‘oku tau ma’u mai, hū mai. Kau ai mo e pa’anga tokoni ia ‘oku ‘ikai ke toe totongi fakafoki, ‘osi pea to’o ‘etau fakamolé. Ko e fo’i faihekeheke ko iá, ‘a e pa’anga hū maí ‘oku ‘uhinga ai ko ē pea ko e pa’anga leva ko iá, ko u ‘ai ko ē, pa’anga ia ‘e 52. He koe’uhí, ‘oku ‘ikai foki ha’atau pa’anga ‘atautolu, tau nō mai tokotaha mei hē

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Sea ki’i Fakatonutonu atu

‘Aisake Eke: Nō mei hē. Pea ‘ikai ngata aí ...

Sea Kōmiti: Fakatonutonu

‘Aisake Eke: Ke ‘osi e me’a ‘uluaki ‘oku kei hala ko e fakatonutonu ē

Sea Komiti Kakato: Ko ē, tuku angé ke ‘omaí ange e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonu atu pē au ia Sea

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 kātaki tau ngāue’aki e founga ko ení, pehē mai pe fakatonutonú ko e Seaá peá te me’a hifo ki lalo.

Fakatonutonu Minisita Pa’anga ko e fe’amokaki 30.3m ko ia na’e fakapaasi he Lao ‘Esitimeti ta’u kuo ‘osi

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, tapu atu Sea, ko e ‘uhingá pe ‘eku fakatonutonu atu Sea. Ko e fika ia ko ení ‘oku ‘osi paaki ia ‘o tali ia ‘e he Laó he ta’u kuo ‘osí ko e fe’amokaki ko e 30.3. ‘A ia ko u ‘uhinga pe au ko ē kuo ‘osi tali ia ‘i he Lao ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osi, mālō Sea.

‘Eiki Palemia: Sea

‘Aisake Eke: Fakatonutonu atu e fehalaaki lahi ko ení, ‘oku kehe pe Laó ia ko e Laó ia ko e Patiseti. Ka ko e ‘uhinga ko ení ‘a e ki’i, ke mea’i pe ‘Eiki Sea kapau ‘e ‘i ai ha ki’i pa’anga ‘a e motu’á ni. Ko ‘eku pa’angá ko u ma’u pe ki’i pa’anga ‘e, fiema’u ‘e au e pa’anga ‘e 10. Pea ko e ‘osi ko iá ko ‘eku pa’anga pe ‘a’aku ‘e 5 ‘oku ma’ú. Sio ko e me’a ‘e fai te u ‘alu ‘o nō atu ki he Feitu’u na. Mai angé ha ki’i, mai ha ki’i pa’anga ‘e 3 hena kae ‘oua te ke ‘omai ha tupu. ‘Omái pe ha ki’i pa’anga ‘e 3, ko e me’a ia ‘oku fai ko ē ‘e he *IMF*, mai pe ha ki’i tokoni, ‘oua ‘e ‘omái ha tupu. ‘A ia ko e fe’amokaki foki ia, ‘osi pea u ‘alu, na’e ‘i ai ha’aku ki’i pa’anga mei hē na’e toe mai, mai ia toe ‘omái ia, tāpuni ‘o 10. Ko e me’a ia ‘oku ui ko e fe’amokaki.

‘A ia ko e fe’amokaki, ko e me’a, ta’ú ni ko e hā e pa’anga ‘okú ke ma’u maí. Hangē ko ‘eku laú, ma’u mai pe ‘e au e ki’i pa’anga ‘e 10. ‘E pau mai pe ki’i pa’anga ‘e 5, ka ko ‘eku fiema’u ‘a’aku ia he ta’u ní ko ‘eku fakamolé ‘a’aku ko e 10. Ko e fo’i 5 ko ē ko ia ia, pea ko e 5 ko ē te ke nō mei ai e 3 pea ke nō mai leva e pa’anga ko ē. Ko e ‘uhinga ia ‘a e me’á, ‘a ia ko e ‘uhinga e fakamatala ko ení, foki mai au ia ki he’eku poini ko ení fakalukufua ‘i he ta’u ‘e 3 ko eni ka hokó.

Ko e fa’ahinga tūkufua eni te tau ‘i aí, ‘a ia ko e fehu’i ‘e ‘ave, ko e ko e kau tauhi ngoué foki eni. Te tau ‘ave tautolu ki fē’ia pea ko e fehu’i eni ko ē ‘e ‘ave. Fe’amokaki 84.4, ‘alu ‘etau nō fakalotofonua ‘aki e 12.9 pe ko e 13, ‘osi pea tau toho kātoa. Toho ‘a e 95, tohi mei ai e 71.5, toe pe 23 ki he fonuá he hoko atú. Ka ko e poini ko iá, ka u toe ‘oatu mo e me’a ko eni, ‘oku ‘ikai ko e ngata eni ia e me’a ke tau tokanga ki aí.

‘Oku ‘i ai e nō ‘oku malu’i ‘e he Pule’angá. Ko e ngaahi nō ko ení kapau he ‘‘ikai ke totongi mai, ‘a e ngaahi nō ko ení. Na’e ‘osi ‘oatu ‘e he Pule’angá

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pē. Ko ‘eku ‘ai pe ‘e au ke ki’i fakamahino mai he ko e 95.4, ‘oku to’o mei ai e 27.2 he fe’amokaki. ‘Oku toe e 68.2, ‘uhingá pe ki he pa’anga talifaki ai ‘e Sea, mālō.

‘Aisake Eke: ‘A ia Sea ko e lau eni e ta’u ‘e 3 ko ē ‘oku, ko e palani foki eni he ta’u ‘e 3 ka hoko maí. ‘A ia ko e hala fononga eni ko ē ‘oku tau fa’u ke tau ‘ave ki ai ‘a Tongá. Ko eni ko e me’a ia ko u laú. Ko ‘etau palani eni, ‘a ia ko u ‘ai atu ai ko ē ko e palani ia te tau ‘ave ki aí. Me’a hono uá, ‘oku ‘ikai ko e ngaahi fakamole eni ia ‘e hokó

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pe Sea

Sea Komiti Kakato: Kātaki pe Tongatapu 5 ē ‘ai pe ke tau toe ki’i foki hifo pe ‘o toe fakamā’opo’opo. Ko e me’a kapau te u toe ki’i tukuange ke ki’i fakalokuloku ‘etau me’á ko hono ‘atungá ē. He ‘ikai pe ke lava ke mou tauhi ‘etau faka’apa’apa hotau Falé ni. Ki’i me’a ki lalo kae ‘ai e fakatonutonu e Minisitā Pa’anga. Minisitā Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ikai ko u faka’apa’apa pe mo mea’i lelei pe ‘e he Fakafofongá Sea. Ko e ngaahi ta’u ia kimu’á ko e anga ia ‘etau fuofua tu’unga he taimi ní. Pea ‘ikai ko ha, pea ‘oku mahino pē koe’uhí ko e...

<010>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... fakahā pe ia ‘i he’ene hā he Patiseti ko ‘etau fakafuofua atu ia ‘i he tu’unga ‘oku tau ‘i ai he taimi ní. Ka ‘oku tau ‘ilo pē ko e halafononga ki he kaha’ú ‘oku ‘i ai hono ngaahi peau tā, ‘oku ‘i ai hono ngaahi ha’aha’a ‘e hoko mai. Pea ko ‘ene hoko mai ko iá ‘e mahino pē ‘e ‘i ai pē ‘a e feliuliu’aki ‘i he ngaahi fiká ia, pehē ai pē ‘o tupu ai e ngaahi fika ‘oku toe me’a, ka ko e ‘uhinga pē ki he’etau sio ki he palani lōloa. Pea ko e fakahoko atu eni ‘a e, ko e Patiseti ko ení ‘oku toka pe ia ‘i he kamata’anga pē ko ē ‘o e kaveinga lalahi ‘uluakí, ke tokangaekina ‘a e fo’i tafa’aki ko iá koe’uhí ko e sio ki he kaha’ú mo hono ngaahi faingata’á. Mālō.

Tokanga ki he ngaahi nō malu’i he Pule’anga kau ai mo e nō 2.7m te’eki fakahū mai ki Fale Alea

‘Aisake Eke: Sea ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki ai Sea, te u toki lave atu au ‘anai ‘a e ngaahi founa ‘e lava ke tukuhiho ai ‘etau palani ki he me’a te tau mafuá. Te u toki lave konga ia ‘eku fakahoha’á. Na’e me’a na’e tonu, tonu ke kau ia ‘i he palani ko ení ‘etau lele, te u toki lave au ki ai fika ua ‘anai ki ‘anai ‘i he me’a te tau lava ‘o tukuhiho ai ‘etau palani ke ‘osi angé ‘oku tau lava pē ‘o ‘ave ‘a Tonga ki ha feitu’u ‘oku faka’ofo’ofa pē. Sai pē.

Ko ‘eku tñaki ko ē hokó, ko e mo’ua ko ē ‘a e nō ko ení ‘a ‘etau ‘alu ko eni ki he 84.4 fe’amokakí. ‘Oku ‘i ai pea mo e ngaahi mo’ua ia ‘oku hanga ‘e he Pule’angá ‘o malu’i. Ko e tu’u ko ē he ta’u fakapa’anga ko ení ‘i he fakafuofuá, ko e 23.8 miliona, malu’i he Pule’angá. Ko e faka’amu, ko e tu’u ko ē heni ko e 6.2 miliona pē ‘e totongi fakafoki maí. Toe ‘a e fiha, 17.6 miliona. ‘A ia ko e ‘ū kautaha eni, ko u ‘ilo ‘oku ‘i ai e ngaahi kautaha heni ‘oku fai e hopo heni pea ko e taha ia e ngaahi me’a te tau sio ki ai mo e toe kavenga ‘e fai ‘o hopo eni.

Ko hono uá ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i ...

‘Aisake Eke: Ko e kautaha ko eni ...

‘Eiki Palēmia: *Point of order* pē. Hangē pē ko ē ko ho’o me’á Sea ‘oku ‘ikai ke fai ha talanoa’i ha keisi ‘oku lolotonga ‘i Fakamaau’angá. Pea ko e uá pē ‘oku mea’i lelei pē he na’e Minisitā Pa’anga kimu’a. Ko e malu’i ia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ‘e *pay cash* ai. ‘Oku ‘i ai e koloa ia na’e malu’i ‘aki. Ko e fo’i me’a pē ‘a e Pule’angá ‘o kapau ‘e ‘osi hono fakatau e koloá pea ‘ikai ke ma’u ai pea ‘e toki ‘alu atu e Pule’angá. Tau ‘osi ‘ilo’i kotoa pē, mea’i lelei pē he, ‘a e koloa na’e malu’i ‘aki ‘oku lahi ange ia he nō. Ko ia ‘oua ‘e ‘ai ke fulihi ‘o pehē ‘e toe tñaki

mai ia ki he *deficit* 'a e Pule'angá. Mole ke mama'o 'oku 'ikai ke 'ai noa'ia'i e *guarantee*, mālō Sea.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na Sea, 'ikai 'oku 'ikai ko ia ia. Ko e malu'i ko ē 'o ha nō ko e taha ia e ngaahi, pea 'oku ou lau hifo au, ko e taha e nō na'e malu'i he Pule'angá ko e kautaha na'e 5.6 miliona. Ko e me'a ko ē na'e 'omai ke mea'i pē 'Eiki Sea na'e 'omai he ta'u fakapa'anga ko eni lolotongá. Tau kamata ko ē 'i Sune ta'u kuo 'osi teuteu'i e Patiseti ko eni na'e 'omai e kautaha ko eni ko e 5.6. Pea ko e me'a ko ē na'e 'omai he Pule'angá malu'i e kautaha ko eni ta'u pē 'e ua, 'a ia ko e 'uhingá 'e tā 'osi pē 'a e nō ko eni he ta'u 'e ua. Sio ko e a'u ko ē ki he faka'osinga ko eni 'o Suné 'oku 'ikai ke 'omai ha me'a, te'eki ke totongi ha me'a ia.

Pea ko hono uá, ko e meimei ko e tokotaha tatau pē eni 'oku ha'ana e pisinisi toe 'omai e fo'i nō fo'ou ko e malu'i 2.7. Te'eki ke 'omai 'e he Pule'angá ia 'a e 2.7 ko iá ki heni. 'Oku tonu ke 'omai he Pule'angá e 2.7 malu'i ko eni ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

'Aisake Eke: Ke 'omai ki Fale Aleá ni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

'Aisake Eke: 'A ia 'oku te'eki ke 'omai ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e komiti 'a e Komiti Kakatō. Sea ko e fakatonutonu ko e ngaahi malu'i ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi *condition* ai. Pea kimu'a ke fai 'a e nō ko eni 'oku fakapapau'i ko e me'a ko ē 'e *recover* 'aki he Pule'angá 'a e nō ko eni 'e ma'u. Pea ko e 'ū me'a ko eni Sea 'oku fakapapau'i he Pule'angá 'e hoko pea 'e ma'u. He koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku lave ki ai 'a e Fakafofongá ko u tui 'oku ne takihala'i e Falé ni.

'Aisake Eke: Kole atu au ke tuku e takihala'i, 'oku hala 'ene ma'ú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea kae tuku pē mu'a ke faka'osi 'eku fakatonutonu ...

'Aisake Eke: 'Ikai! Ko u 'osi tali 'e au e fo'i poini ko ē 'anenaí.

Sea Komiti Kakato: Sai 'e 'Eiki Minisitā.

'Aisake Eke: 'Oku toe ha'u ia 'o toe 'ai fu'u fo'i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea 'oku ou tokanga 'a'aku ia Sea he 'oku fanongo mai e kakai e fonuá.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a hifo ange ki laló. Mou tokanga 'aupito ho'omou feme'a'akí he 'oku ou feinga ke 'oua te mou ngaue'aki 'a e ngaahi lea 'e 'ikai hounga'ia pe tuputāmaki ai ha taha he Falé ni. Kau e fo'i lea ia ko iá he takihala'i, 'ai pē lea 'oku, ko u kole atu ki he Fakafofongá ke ke fakatokanga'i 'oku 'ikai ke ongo lelei ē. Ko e 'uhingá ke te ongo'i pē 'oku ifo pē homou tipeití.

'Aisake Eke: Mālō Sea. 'A ia ko e kautaha tatau pē eni Sea. 'A ia ko u tānaki hifo e 3, 'oku 'i he 8.3 miliona ia 'oku malu'i, ka 'oku 'ikai ke 'omai he Pule'angá heni kuo pau ke nau 'omai fakatatau mo e laó 'a e fo'i nō fo'ou ko eni 2.7 miliona, 'ikai ke 'omai ki heni ke tau talanoa, 'oku te'eki ke tali ia. Ka ko e me'a eni ko ē 'e hokó ko e, pea ka 'ikai ke hoko eni 'e totongi 'e he Pule'angá. Manatu'i foki e pangikē 'oku pehē pe ia. 'Uluaki ha'u koe 'o totongi mai 'emau siliní ka mau toki ... fakatau ē. Ke 'ilo ko e me'a, ke mea'i pē Sea ...

<002>

Taimi: 1105-1110

'Aisake Eke: ... ko e fakatau, 'o fakatefito ia pē ko e, ko ho'o koloa mo e tokotaha ko ē 'oku ha'ana pē 'oku 'i ai ha taha te ne fie fakatau. Kapau 'e 'i ai ha ki'i motu'i loli 'a e motu'a ni, hono fakatonutonu ...

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke u fakatonutonu atu e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i fakatonutonu e.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i fakatonutonu pē Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko e toe me'a lahi ke u faka'osi atu 'eku fakamatata ke mahino.

'Eiki Palēmia: Pē 'i tuku ā ke ke Sea ā koe ka u ta'utu au ki lalo, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia, 'ai mai ho'o fakatonutonu.

'Aisake Eke: Ka ko 'eku 'uhinga eni kapau ko e me'a malu'i, ...

'Eiki Palēmia: Sea, ko e me'a e 'oku ou 'uhinga ki ai.

'Aisake Eke: ...kapau 'oku 'i ai ha'aku ki'i me'a malu'i ha'aku ki'i, 'alu au 'ai ha'aku ki'i no, pea u ha'u au 'o ki'i malu'i ko 'eku ki'i veeni, talaatu 'oo pa'anga 'e 20, ki'i nō foki 'a'aku na'a ku 'alu au 'o 'ai ko e ki'i nō pa'anga 'e 15, 20. Pea 'osi ko iá pea 'ikai foki ke totongi 'a e nō ia na'a ku 'uhinga ia na'e 'ikai ke u fie, ko e ki'i ngoue 'ufi ia kuo 'ikai ke sai, pea 'ikai ke lava ia 'o tā, pea talamai 'e he Pangikē, sai ko hai na'a ne malu'i, 'ikai ke 'i ai ha taha malu'i. Sai, 'alu 'o fakatau, 'ilo'i ho'o fakatau ko ē ki'i kā, ko e mahu'inga ko ē, kapau 'oku 'i ai ha taha te ne fakatau ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ki'i fakatonutonu atu.

'Aisake Eke: ... ko e mahu'inga ia te ne 'omai, 'ikai ke 'i ai ha taha ia, 'ikai ke lava ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu pē ‘a ‘aku ia mo lea atu ki he Feitu‘u na Sea, ke tuku pē ke pule pē ha ni‘ihi ia hotau Fale ‘ikai ke pule ‘a ‘etau tu‘utu‘uni ‘atautolu.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mo‘oni pē ‘a e Feitu‘u na, ka ‘oku ‘ikai ke u lava au ‘o ta‘ota‘ofi kimoutolu he ko e fu‘u kakai lalahi kuo mou ‘osi fe‘unga, mou me‘a mai ki he Fale ni, pea ‘oku totonu ke mou anga faka‘apa‘apa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Koe‘uhi ‘oku mau kole atu ke tau ngāue‘aki ‘a e tu‘utu‘uni Sea.

Sea Komiti Kakato: Me‘a mai ‘a e Feitu‘u na ia, ko e hā ho‘o fakatonutonu.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tuku ā ia mo e fakahela.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua ‘e ‘ai fuhu, ko e hā ‘a e fakatonutonu.

‘Aisake Eke: Tuku ‘a e ‘ai fakahelā ia. Ko hotau fonua ni eni, ko hotau fonua eni ‘atautolu, tuku ‘aupito ia.

Sea Komiti Kakato: Mo me‘a ki lalo. Na‘e ‘osi pē eni ‘eku kole atu ke ‘oua ‘e ‘ai me‘a ko ia ...

‘Eiki Palēmia: Tuku ‘aupito ‘a e hā...

Sea Komiti Kakato: Sio tama fika 5 ‘oku kamata ke ke ma‘u ivi mai he ngaahi ta‘u ko eni, ngaahi ta‘u ko ē ko u fa‘a fākelea atu ki he Feitu‘u na ‘oku ke me‘a mai te u tali pē pē ko e ha ‘a e finangalo ‘o Sihová.

‘Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ... ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke u toe fakatokanga‘i ‘oku ke fai ‘a e finangalo ‘o Sihova.

‘Aisake Eke: ‘Asi mai ‘a e ki‘i fakahā Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Asi ‘a e fakahā ē.

‘Aisake Eke: Sea ko e me‘a ‘oku ‘ikai, na‘a ku faka‘amu au ‘ikai ke u toe hoha‘a atu au. Ko e me‘a foki ia ko e pehē mai kau tauhí mou sio ki hē te mou lava ‘o, ‘ilo‘i kapau na‘a ko e me‘a ki motu kapau ko ha me‘a pē eni hoku ki‘i peito he ‘ikai te u hoha‘a au ki ai, ka ko e fonua pea ko e me‘a ia ‘oku ou tu‘u hake ai ‘o si‘i fakamolemole atu, ko e fakahoha‘a pē eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki‘i tokoni atu au ‘e Sea kae ki‘i mālōlō ‘a Tongatapu 5, mo ki‘i ko e ‘uhingá ke fakahu‘uhu‘unga lelei pē.

‘Oku ou kole pē Sea, tapu mo e Sea pea mo e kau Mēmipa, ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Palēmia pea mo ‘ene Kapineti, ke nau ma‘uma‘u lelei pē, he ko e mahu‘inga ‘o e Patiseti ko eni, ‘oku ‘ikai ko ‘enau Patiseti, ko ‘etau Patiseti. Sea ko e lolotonga ‘eku fakamalanga ‘oku ou kole ki he ongo kalake ke na ‘ohake mu‘a ‘a e kupu 78, he lea faka-Tonga mo e lea fakapālangi. Ke na hanga he ‘oku ou loto Sea ke fakamā‘opo‘opo ‘etau ‘alú. Ko e Fale ni na‘a tau fuakava, ‘uluaki, ke tau talangofua ki He‘ene ‘Afio, ua ke tau faimā‘oni‘oni ki he Konisitūtone, ko e

me'a ia 'oku ou mahu'inga ai Sea, ke hangē eni ia ha ki'i *house keeping matters*, ko e faka'amu 'a 'Ene 'Afio, tapu pē na'a 'oku pehē 'oku ou toutou 'ohake, ka ko e 'uhinga hono 'ohake ko e 'ikai ke tau fai 'a e me'a ko ia.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku tau toutou ngāue'aki 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fatongia ko e fatongia ko e fakalea eni he ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu 'oku ne hanga e ia 'o talamai ko e Finangalo, hangē eni ia ko ia ia 'oku Finangalo, 'oua te tau lave ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e fatongia, fanongo ki He'ene Folofola , faihala 'a e Palēmia ia...

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i me'a ki lalo, 'e fika 7 ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e lea eni na'a ke ngāue'aki ko e me'a ia na'a ke me'a 'aki, 'oku ke toutou ngāue'aki ko e tamai koe ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai pē ko e ha 'a e me'a 'a koe 'oku ke 'uhinga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fika 7. Ka ke fanongo mai leva 'oku 'ikai ke u toe lea atu 'oku ou tokanga atu ke ke anga faka'apa'apa 'a e Feitu'u na, pē ko e me'a 'oku tokanga ki he Palēmia faka'ilonga mai, fika 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ka 'ikai te ke hanga 'o faka'atā 'a e me'a ko eni ke u fakamalanga ai, ko u fakapapau atu te u hū ki tu'a mei he Fale ni 'o lele atu ki He'ene 'Afio he, 'oku ke hanga 'o fakangatangata ko e faka'amu 'a 'Ene 'Afio ko e anga eni 'ene Tō Folofola, na'e pehē ni, ko e fatongia 'o e Fale ni. Fatongia 'o e Fale ni ke sivilivivi'i e.

Sea Komiti Kakato: 'E, me'a ki lalo, me'a ki lalo, me'a ki lalo ka ke fanongo ki he me'a ko ē 'oku talaatu 'oku 'ai ke fai 'i he Fale ni. Ko e lolotonga ho'o malanga 'oku me'a 'a e Palēmia ki 'olunga, pea mo me'a ki lalo, pea mo toki tau'aki 'uhinga mo ua ia kae 'ikai ke tuku ke tau fanongo ki he me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'aki 'i he kupu 78.

Ka 'i he taimi tatau, 'ai e laumālie ke lelei, 'oua te ke tuputāmaki vave, ka ke feinga pē he 'oku ou lolotonga kumi ho'o me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai. Pea mo e me'a 'e taha, me'a ki lalo. 'Oua 'e fa'a vave pē pea ke tuhu te ke, kae ha 'a e fa'ahinga, 'oku ke hangē ha ki'i leka, kē hangē ha ki'i leka he me'a ko ena 'oku ke fai he taimi ni. Ko e tangata lahi ...

<005>

Taimi: 1110-1115

Sea Komiti Kakato: ...Te u 'oatu pē ho faingamālie. 'Oku totonu ke u tautea koe ka te u 'oatu e faingamālie ko hono 'uhingá 'oku ou sio 'oku 'ikai pē ke ke mahino e ngāue faka-Fale Alea ia he Fale ni ki he Feitu'u na. Tuku ke ma'u ha'amau taimi ke mau kumi e me'a ko ē te ke me'a ki ai ka mau muimui'i ka ke me'a lelei ki 'olunga ka ke me'a fakalelei ki he kakai 'o e fonua.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea pea 'oku ou kole fakamolemole atu, ka 'oku mafasia 'a e

motu'a ni. Ko e 'uhinga 'eku kole ke 'ohake 'a e fo'i lea ko eni he fakapālangi mo e faka-tonga. 'Oku ou 'osi hanga 'o fakamā'opo'opo eni Sea ke tokoni pē ke fakafokifoki mai e mafai e Fale ni. Ko e fakalea eni 'i he kupu 78 he faka-tonga kae tukuange pē mu'a ke 'oatu 'eku fakakaukau Sea. **'Oku 'i he Fale Alea Sea ke tu'utu'uni** Fale ni ia 'ikai ko e Kapineti 'ikai ko e Palēmia Fale ni ia. Ko e ngaahi me'a lalahi ko eni 'e 5 'oku 'asi ko eni 'a hono lahi 'o e tukuhau 'e fai 'e he kakai 'o e fonua ni 'uluaki ia.

Ua mo hono lahi foki 'o e totongi tute 'e fai, tolu pea mo hono lahi 'o e totongi ki he ngaahi tohi fakangofua fakatau, fā pea 'e 'iate kinautolu pē foki 'a e vahe 'a e pa'anga 'a e Pule'anga. Ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua Fale ni ia. Nima mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'o hangē 'oku tu'utu'uni 'oku tu'u 'i he hono 19 'o e kupu. Sio ki he fu'u mafai he Fale ni.

Kimu'a ke u hoko atu Sea ko u fie *refer* au ki he fakapālangi he 'oku 'uhinga ange ia. Ko e fakalea ko ē he fakapālangi "*The Legislative Assembly shall determine the Estimate*". Ko e Fale ni 'oku ne *determine* 'oku 'ikai ko e *approve* 'oku 'ikai ko e *approve* Sea 'ikai ko ha *rubber stamp*.

'Eiki Palēmia: Ko e *copy* fē eni Sea 'oku me'a mai mei ai 'a e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Kupu 78 eni Sea 'oku ou talanoa atu ai.

'Eiki Palēmia: 'Io ko ena 'oku 'asi mai *the Legislative Assembly shall assess the amount of taxes repaid by the people*.

Paula Piveni Piukala: Luelue hifo pē koe ai, ko u lau atu au e fo'i palakalafi fakamuimui.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e me'a ia ko ē 'oku ou feinga ai ko ē ke mou anga faka'apa'apa he Fale ni ka 'oku ke me'a ki he me'a 'oku ke me'a'aki. Ko u kole atu ki he Fale ni ko e Fale 'eiki eni.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fie fakatonutonu au koe, he 'uhinga ko eni. 'Osi me'a mai 'Ene 'Afio talamai ko e Fale fakasevāniti eni ke tau fai hotau fatongia ko hono sivilisivi'i 'oku hanga he fakahouhou'eiki ia ta'ofi e sivilisivi'i Sea. Ko e me'a 'oku ou ongo'i, pea kātaki pē ko e loto hangamālie pē ia e motu'a ni 'ikai ha me'a *malicious*. Palēmia ko eni 'oku ne 'ilo lelei pē ia au ko u 'ilo lelei pē au ia, tokolahi e fu'u Kapineti ko eni 'oku ou fāmili pē mo nautolu ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'etau 'i heni ko e me'a fakafāmili mo tauhi vā. Ko 'etau 'i heni ko e fofonga 'o e kakai 'o hangē ko e me'a na'a ke ha'u mo ia mei Niua. 'Oku faka'ofa e kakai, ka 'oku ou fiema'u ke fakafokifoki mai 'a e mafai 'a e Feitu'u na Sea 'oku 'i Fale Alea ni ke tau alea'i e Patiseti ko eni. 'I he'ene pehē 'oku ou kole ki he Pule'anga tukuange mu'a ke 'oatu 'emau fakakaukau he ko tautolu kātōa ko e lavea e fonua ni mo e monū'ia 'oku makatu'unga ia he tu'utu'uni ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ki lalo ē fakamolemole ka u tokoni atu ki he Feitu'u na. 'Ai pē pea ke ki'i me'a 'o fai ha ki'i fakamalohisino fai ha toe fa'ahinga ki'i *activity*. Ki'i me'a ki lalo koe'uhí ke holoholo ai 'a e fu'u lahi ko ē me'a 'oku fa'oaki he Feitu'u na, ka ke me'a mai leva ki he Fale ni kau mo e lotú ai pea ke me'a mai leva ki he Fale ni kamata ke ke tukutukuange māmālie pea taimi ko ē te ke me'a he Fale ni te ke me'a lelei leva ki he Fale 'o fekau'aki mo e 'ū me'a me'a ki lalo 'oku ke me'a ki ho'o talangata'a.

Vaea Taione: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu pē, ki'i fakatonutonu pē au 'a Tongatapu 7.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a e Feitu'u na ki lalo, me'a ki lalo kae 'oleva ke 'osi e me'a 'oku ou lave ki ai.

Vaea Taione: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pea 'i he taimi ko ē 'oku ke tukutukuange atu e ngaahi me'a ko ia pea te ke me'a mai leva ki he Fale ni 'ikai ke uesia ho'o tipeiti 'a 'au he Fale ni, pea ke me'a lelei ke fai mo a'u 'a e poini mo e me'a 'oku mateaki'i he Feitu'u na. He kapau 'e 'ikai ke fakatokanga'i pea 'ikai ke tokoni ki he Feitu'u na ko u manavasi'i pē na'a faifai kuo ke tengetange. Ko e Fale 'Eiki ko eni Hou'eiki 'oku 'i he Konisitūtone ko ho'o hū pē he Fale ko eni 'oku lau 'a e tokotaha kotoa pē he Fale ni ko e Hou'eiki ia, neongo pē 'oku fakatukutukuange 'Ene 'Afio 'ū mafai ka 'i he fakamatāpulē mo hono tauhi hotau vā 'i he Fale ni 'oku mahu'inga ke ke me'a faka'e'i'eiki.

Mole ke mama'o ha feinga ke to'o ho'o totonu mei he Fale ni, ka 'oku uesia 'a e motu'a ni kātoa fakalukufua 'i ho'o fakakaukau pē 'a 'au fakafo'ituitui. Pea talamai ko u hanga hoku mafai 'ikai ke 'i ai ha'aku mafai ...

<007>

Taimi: 1115-1120

Sea Kōmiti Kakato : ... kapau nau 'ai au hoku mafai te ke toe tuputāmaki ai ki he motu'a ni. Ka 'oku ou feinga atu, te u tuku pē ke ke malanga ka 'oku ou kole ki he Feitu'ú na me'eme'a lelei pē fekau'aki mo e 'ū poini ko ia 'oku ke me'a mai 'aki. Ka 'oku ai ha me'a 'oku fakatonotonu 'e he Palēmia me'a pē ki lalo, fakatonotonu 'osi pē mo hoko atu. 'O hangē pē ko ho'o me'a, teka e tama 'e taha tā 'a e tama ko ē. Me'a faka'ulia ia kapau te ke teka koe pea ke toe me'a pē koe he faha'i 'e taha 'o toe taa'i mai ho'o teka. Pea ka a'u ki ha taimi 'oku mo pehē ko e ki'i va'inga 'e taha ko e pingipongo patopatō pē pate pehē 'i he founga maau mo taau ki he Fale ni. Ko u tuku atu ki he Feitu'ú na ke ke me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea ko u kole fakamolemole atu pē. 'Asili ai ko hoku telinga he faha'i ko ē 'oku ki'i tuli ia. Ka ko u sio atu foki au kia koe ka ko e taimi ko ē 'oku fakatonotonu mai ai 'oku 'ikai ke u fa'a ongo'i. Ke ke ki'i fakaongo mai pē.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā Mo'ui 'oku ai ha'amou me'a fanongo ki he telinga fakamolemole ke tokoni pea 'oku ou fiema'u 'e au ke u tokoni ki he Feitu'ú na.

Paula Piveni Piukala : Te u talaatu pē 'e au 'eku mafasia, he ko e fō'i lea ko ia ko e *determine* 'e makatu'unga he me'a 'e 2 'u lipooti ko ē ke tupunga ai 'a e fakapotopoto 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni mo e Fale ni. 'U palani ngāue ko ē mo e 'ū Fakamatala Fakata'u. A'u ki he Fakamatala Fakata'u hono fehu'ia mei Fale Lahi. Ko e tala ho'omou kemipeini 'aki 'a e faitotonu ka ko fē Fakamatala Fakata'u. Sea ko e Fakamatala Fakata'u 'oku ne 'omai e me'a 'e 2 lalahi 'e 2, ko e 'ata kitu'a pea mo e taliui. Ko e mahu'inga pē ia ka au e pule lelei, ka ko 'eku 'uhinga 'eku fakalave 'a'aku Sea ki he tafa'aki ko eni, ke 'oua mu'a te nau fu'u hanga 'o maumau'i 'a e fakamalangá he na'a nau 'osi *present* mai 'enautolu. 'Osi hanga 'enautolu 'o fakahoko mai ki he Feitu'ú na pea mo e Fale.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga me'a pehē pē 'i 'olunga ē fakamolemole. Ko au ia ko u Sea ko 'ene fai pē fakatonotonu pea ke me'a ki lalo. Kapau leva 'oku 'i ai ha'anau maumau'i

te u ta'ofi 'e au 'enau me'a. 'Aneafi na'a tau feinga 'aneafi ke fakatonutonu 'a e 'ū tafa'aki kotoa. Tokanga mai pē koe kia au he ko au 'oku ou tokanga'i 'e Feitu'ú na. Me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Ka ko 'eku 'uhinga pē foki 'a'aku Sea ko e 'uhinga ko e taimi mo e mahu'inga hotau fatongia ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Oua te ke tokanga ki he taimi 'ai ke fai mo a'u ho'o misiona he Fale ni.

Paula Piveni Piukala : Koe'uhi ko 'etau taliui ki he Konisitūtone 'oku talamai 'oku 'ikai ke mahino ia hono fakalea faka-Tonga Sea 'a e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga atu ki ai he fakalea fakapālangi kapau 'e *highlight* hake 'e he Kalake 'a e fo'i lea ko ia ko e *shall determine* 'oku 'ikai ko e 'omai e Patiseti ia heni ke tau tali pē ta'etali. Ko e 'omai ke tau hanga 'o tālanga'i makatu'unga hē. Pea ko e 'uhinga 'eku mafasiā Sea he 'oku ou fiu feinga ke lau e 'ū me'a pea 'oku ou fakapapau atu kātoa e fo'i toko 26 ko eni 'oku 'i Fale ni te u fakapapau atu 'oku te'eki ke 'osi kātoa e me'a ko eni hono lau a'u pē ki Tongatapu 5. Ko u fakapapau atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fai mo ke malanga ā foki ka tau hoko atu.

'Aisake Eke : Kole ke fai ha fakatonutonu ma kole fakamolemole atu ki he Feitu'ú na kātoa ka ma hoko atu ā maua fakamolemole.

Paula Piveni Piukala : Ko ia ko ia.

'Aisake Eke : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ke me'a ki he me'a ko ē 'oku hangē 'oku 'ai' ai noa'ia ho'o me'a 'oku fai. 'Osi hono fo'i lulu'i e Fale ni pea 'osi pē ko ia pea ke me'a mai ke 'ave ē. 'Oku ke fakatokanga'i 'oku hanga leva 'e he Feitu'ú na ia 'o teke'i au ke u fai e me'a ko ē.

Paula Piveni Piukala : 'Ikai he ko e me'a na'e kole mai 'a Tongatapu 5 ngali kuo mokomoko ē kae hoko atu ia. He 'oku ou mahu'inga'ia au ke u fanongo ki he'ene malanga kimu'a ko u hanga 'e au 'o toki sivilisi'i e me'a ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ou kole atu ke ke malanga. Malanga mai e Feitu'ú na.

Tui Tongatapu 7 'oku manuki'i he Patiseti 'a e kakai he \$1miliona ke faitokonia kakai nofo masiva

Paula Piveni Piukala : Sea kapau te u ki'i hoko atu ai pē au ia. Ko e peesi 1 pē Sea peesi 3 Talamu'aki. Sea ko e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2024 palakalafi 2 fakamuimui hono fakalea 'oku pehē ni. 'E kei hoko ko e tefito 'o 'etau langa fakaakeake fakahoko. Langa fakaakeake fakahoko e ngaahi fatongia ma'a e kakai 'o e fonua, pea mo hono pātoloaki 'o e tupulaki faka'ekonōmika 'oku fe'inasi'aki taau mo tu'uloa. 'Oku fakafe'iloaki atu 'e he Patiseti ni 'a e ngaahi founa malu'i fakasosiale fo'ou, mo hono ngaahi fakamole 'o hangē ko eni. Sea ko e manuki eni ki he kakai. Talamai 'e ngaahi e fale nofo'anga ma'a kinautolu 'oku si'isi'i e ma'u'anga pa'anga ke langa ha nofo'anga taau, 1miliona. Sio ko e talamu'aki eni pea ko e me'a eni...

<008>

Taimi: 1120-1125

Paula Piveni Piukala: ... 'oku nausivesiva mai Sea. Ko e anga 'eku fakakaukau Sea 'oku pehe ni ko 'etau fo'i keke pea ko e tu'u pē tama malangá ko e me'a ē 'oku tefito aí tofi'i tofi'i e fo'i kongá kongá ē Patiseti 20 miliona. Sea, ko e taha ko ē ko u fakamā'opo'opo holo e ki'i fo'i me'a 'e tolu 'oku nau hanga 'omai ko e kongá ia ko ē ko ē 'enau tefito 'o e langa fakaakeake fe'unga mo e pa'anga 'e 2.8 miliona 'oku ke 'ilo hono fakapēseti ia ki he Patiseti 'Eiki Sea 'ilo'i hono fakapēseti 0.004. Ko u pehē au ko e 'ai ke nau tofi'i ta ko ē ko e ki'i la'usi ko e ki'i nge'esi nima pē ia la'usi mai ko ē 0.0, 04. Kia au 'oku manuki'i 'e he fa'ahinga fokotu'utu' ko eni 'a e kakai 'o e fonua. Ko e me'a ia 'oku ou ui 'e au ko e fokotu'utu' fakakemipeini. Ko e 'uhinga ia 'eku lave ki ai fakafika.

'Eiki Palēmia: ... fakatokanga'i toe 'asi he tafa'aki ki kō ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē Fakaafonga fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'Oku hangē ko hono lau mai manuki'i mo e me'a na'a tau 'osi feme'a'aki heni Sea pea ko ē 'oku tau toe feme'a'aki tu'o ua pē ai 'i he'etau feinga ko ē ke tokoni'i 'a e masiva. Te tau lava tautolu 'o lau 'o hangē ko 'eku fakahoko ko ē ki he 'Eua 11 'aneafi ko e pa'anga 'e 1 miliona ko eni ke fakahā ki muli 'oku tau fakamaatoato 'oku 'ikai ke tau nofo pē 'o kole pa'anga 'ata'atā ko e pa'anga *local* eni 'a ia ko e 'uhinga ko e pa'anga 'atautolu. 'Oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi pa'anga ia 'oku mau sio ki ai mei muli hangē ko e 60000 ko ē ki he ka nautolu ko ē hotau fanga tokoua mo e fanga tuofafine 'oku fakafoki mai mei muli. Ko e 60000 pē ia 'etau me'a 'oku 'oatu ka 'oku 'i ai e pa'anga 'a 'Aositelēlia, Nu'usila, 'Amelika 'oku nau tokoni mai he ko e kakai eni 'oku fakafoki mai mei ai. Ko e anga pē 'ai kae 'oua 'e 'ai ko e fo'i fika pē ka 'oku mahu'inga ki he fonua muli ke nau sio mai 'oku tau 'oatu ha me'a 'o mahu'inga fe'unga ke tau tuku atu ha ki'i sēniti.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu 'a e Palēmia 'e Sea. 'Oku mahu'inga ki he fonua muli ke nau sio 'oku tofi'i 'oku 'ikai ke la'usi.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakaafonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e .004 Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ē.

Paula Piveni Piukala: Fakamā ia ka au.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole mo me'a ki lalo, mo me'a ki lalo mo me'a ki lalo. Fakamolemole. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai he Palēmia ko e me'a ia 'oku totonu ke tau fanongo ki ai. 'Oua te tau toe hanga 'o liliu e me'a ko ē 'oku 'omai he Palēmia 'o pehē neongo ho'o me'a 'a e Feitu'u na 'ikai ke u kia au ia 'oku 'ikai ke u fie lava au 'o lea 'aki e fo'i lea ko ia 'oku 'ikai ko ha lea ia 'oku sai. 'Oku 'i ai pē 'oku hanga 'e he 'Eiki Palēmia 'o 'oange pē ki'i kongá si'isi'i sio fakamatāpule pē leá ia 'i he fo'i lea ko ē 'oku ke ngāue'aki ko e fo'i lea ia fa'a ngāue'aki ia 'e mautolu 'i tu'a. Ka ko u kole pē ki he Feitu'u na hoko atu pē ho me'a mai 'aki ka ko u fakamālō pē ki he Pule'anga ko e kapau na'a ke me'a mai he ngaahi ta'u ko ē na'e 'i ai 'a e Minisitā ia na'e fokotu'u ko e fo'i tokeni pē 'e taha koloa pē ke fakamahino 'e fokotu'u talu e tokeni taha mai e *anti-corruption* ko e toki fokotu'u eni 'a e fo'i sino kakato e *Anti Corruption* na'e kau e Tongatapu 4 hono feinga'i e me'a ko ia.

Ko e kau hā ko ani *retirement* ko eni ‘a e kau vaivai mālō na’e kamata pea kuo ‘alu pē ke lahi. Toe hoko mai eni ki he kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe mālō ke ‘i ai ha’anau ha’anau ki’i fo’i scheme fō’ou kuo kamata mahalo ‘e ‘i ai e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ke kau kae kehe pē ‘oku sio mai pē ‘oku me’a mai e kakai ‘o e fonua mo tu’a kuo kamata leva mei ai. Mahalo ‘oku ‘uhinga pehē Pule’anga kamata he ki’i me’a ko eni kae toki ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e ‘uhinga pē motu’a ni fakahoa ki he pa’anga na’e toe tānaki ki he Patiseti ‘o e fefolau’aki 8 miliona. Fu’u mahu’inga ange fefolau’aki ia he langa e fale he ko e pēseti ‘e 27 he fakamatala na’e me’a ki ai e Hou’eiki ‘aneafi - ‘a e masiva ‘ango’ango ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘enau fakamatala pea ‘omai e ki’i fale ‘e 9 ko e 1 miliona fakahoa ki he 8 miliona.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘O e ta’u fakapa’anga lolotonga Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: He koe’uhí ko ‘ene hangē ‘oku ne tukulalo’i ‘a e folau mea’i pē ia he kau Minisitā mahalo ‘oku ‘ikai ke mea’i he te’eki ke Pule’anga ‘a e Fakafofonga. Ka ko e he ‘ikai te tangutangutu pē ‘i Tonga ni Sea he ‘oku me’a nautolu ‘i Tonga ni pea ma’u mai ha sēniti kuo pau ke tau ō ‘o kole pau ke tau ō ki he ngaahi fakataha ‘oku fai ai e alea’i e ngaahi me’a pehe ni pea ko e ma’u mai e lau miliona ko ia fakafehoanaki ki he hā ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga lahi mama’o ange ia Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘oku ‘osi ‘ilo pē ia ‘e he Hou’eiki e Fale ni ‘a e mahu’inga ko ē ke te ‘alu atu ‘o fesiofaki mo ha Palēmia pē ko ha Palesiteni ...

<009>

Taimi: 1125 – 1130

‘Eiki Palēmia: ... ‘e 1 ‘o fai ha talanoa ke tokoni mai. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a foki ia Sea na’á ku ‘uhinga ko ē ki ai, ‘a e mahu’inga ‘o e līpootí. Ko e Falé ni ko e folau pe Seá mo ‘ene kau Mēmipá ‘oku nau ō mai ‘o ‘omai e līpootí. Ko e ‘ata kitu’á ia, ‘ikai ke ‘omai ha līpooti ‘e taha meí he Palēmiá pea mo ‘ene kau Minisitā ki he’enau folau. Ke ne hanga

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke tau tui ke ‘omai pe fakamatalá ta’etohi’i mai ha pepa

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea, ko e folau kotoa pē ‘oku tali ‘e he Kapinetí pau ke ha’u e ‘Eiki Minisitā ko iá ‘o ‘omai ‘ene līpootí ki he Kapinetí he ko e Kapinetí naá ne fakangofuá. Tatau pe ia mo e fakangofua ‘e he Fale Aleá pea kuo pau ke ke me’a mai ‘o ‘ave he ko e Fale Aleá na’á ne fakangofuá. ‘Oua ‘e ‘ai pe tau nofonofo lelei pe ‘oku ‘ikai ko e, me’a eni he ta’u eni ‘e 100 tupu ko eni e Pule’anga ‘o e fonuá ni. ‘Oku ‘osi lahi pe ngaahi me’a lelei. Kae ‘oua ‘e pehē ‘oku kovi e me’a kotoa pe ‘a e Pule’angá.

Sea Komiti Kakato: Malo 'Eiki Palēmia 'o Tonga.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku laumālie kovi 'e taha ki he Palēmia ko eni pea mo e Kapineti ko eni. 'Oku ou talanoa pe ke pule'i lelei e tukuhau e fonuá pea tau taliui ki he Konisitūtone mo e ngaahi fiema'u ko iá. Ko e 'uhinga foki 'eku fakamalanga Sea he 'oku, na'á ne ngāue'aki e fo'i lea ko eni. Fakakaukau'i 'e he 'ātakai, 'a ia na'á ku 'uhinga ko ē ki ai 'aneafi. Ko e 'ātakai 'oku tau 'i ai 'oku *deficit*, ko 'enau fakasiosio pe ki falekai, ka 'asi ha me'akai ai, kai, fiekaia. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoa ko eni ki he anga e fokotu'utu'ú.

'Eiki Palēmia: Ko u kole ke fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Ko e fika 3 'o e peesi tatau pe Sea

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu kataki

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

'Eiki Palēmia: Ko e 'ātakai ko u 'uhinga ki ai ko e *contexts*, hangē ko ē ko e taimi na'e tō ai e KOVITI-19. Hangē ko e taimi ko ē na'e holo ai koe 'uhingá lea ia he 'ikai ke lava 'o fai e 'ū ngāue ia he na'e ta'ofi'ofi 'a e 'ātakai. He 'ikai lea ke lava 'a e ngaahi ngāue ia 'e ni'ihi 'o fai ki he 'ātakai ko ia hono ta'ota'ofi ko e 'uhingá ko e KOVITI-19. Ko e 'uhinga ia 'a e 'ātakai ko ia Sea 'i he'eku fakahoko atu ko ē 'eku fakamatata 'anenai Sea mālō 'aupito.

Tokanga ki he hiki lahi 8 miliona he Patiseti fakamole ki he folau

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku fakatalanoa atu eni ki he Patiseti 'o e 2022/2023. Siulai e ta'u kuo 'osi ki he mahinā ni, Patiseti ia. Na'e 'osi tō e ngaahi fakatamaki ia mo e me'á, ko e folau ko eni Sea 'oku 'asi mai 'i he Fakamatata Patiseti. Hiki 'aki e 8 miliona me'i he 13 milionā 'o 21 miliona. 'Okú ke pehē 'oku fakapotopoto?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea

Paula Piveni Piukala: Ki he *allocation*

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki Sea, lava pe mu'a ke u tokoni ki he Fakafofongá koe'uhí kou tui pe 'e laumālie

Sea Komiti Kakato: Tali pe 'e he Feitu'u na e tokoni.

Tali Pule'anga ki he hiki fakamole he folau

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Fakafofongá, tapu mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko e 'osi ko ē 'a e sūnamí, ko e ngaahi ngāue kātōa ko ē ki he *recovery* na'e toki fai ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 22/23. Pea ko e me'a 'oku 'asi lahi pehē ai he Patiseti e ngāue. Lahi ai pea moe fefononga'aki 'a e kau Minisitā, lahi ai mo e ngaahi me'a na'e hoko he fonuá ni. Lahi ai mo e ngaahi poloseki na'e ta'ofi, lahi ai pea mo e 'ū me'a na'e tokoni mai'aki 'oku 'ikai ke ma'u.

Ko e me'a ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'angá. Ko e \$70 miliona he *deficit* ko eni ko e ngaahi tokoni na'e tonu ke ma'u he Pule'angá na'e 'ikai ke ma'u. Pea na'e hoko e fo'i taimi ko eni ko ē ta'u Patiseti 23, 22/23 ko e ta'u ngāue lahi taha ia e Pule'anga ko eni Sea. Pea na'e fai e fakamole lahi. Pea na'e 'i ai mo e ngaahi me'a lalahi na'e hoko ai he koe'uhí ko e taimi ia 'oku tau *recover* ai 'a e fakatamaki ko ē na'e toki 'osí. Na'e tō ai e sūnamí pea hoko ai mo e *pandemic*, 'oku kei lele e *recover* ko iá Sea. Ko e langa sūnamí Sea 'oku peseti pe ia 'e 40. Ko e me'a hono 2 Sea, 'oku

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai 'i ai ha taha ia 'e tipeiti mo e Minisitā ki he mahu'inga e me'a ko ē 'oku fakamatala'i. Ko e fehu'i pe ia 'a e motu'á ni ki hono fakamatala'i mai he talamu'akí ko e 'elito eni 'o e ngaahi polokalama fakaakeaké pea 'osi ko iá pea 'ikai ke tofi'i hano konga keke. Ka ko e fu'u konga keke ko ē na'e 'ave ki he folau

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Me'a mai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku ki'i fakatonutonú atu pe koe'uhí ko e pehē ko ē 'e he Fakafofongá ko e 'elito eni 'o e fakaakeaké. Pea fakahinohino mai pē fo'i 3, 'a e fo'i 3, ko e tefito ia 'oku kamata ia he fo'i konga ko eni ki 'olungá pea toki fakafe'iloaki ...

<010>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakafe'iloaki atu ia he Patiseti 'a e fo'i malu'i fakasōsiale fo'ou 'o 'oatu ai e fo'i tolu.

Ko e kaveinga ngāue ko ē hono uá ia 'oku 'i ai e 'ū ngāue ia ai ke tokoni'i e masivá 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 24 miliona. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi ngāue kehe ia he ngaahi kaveinga ngāue 'oku lahi. 'Oku 'ikai ke fakangatangata pe ia ki he tolu ko ē, ko e ngaahi fakakaukau fo'ou ē 'oku 'omai. Ka 'oku 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u manatu au ki he taimi ko ē kei mata hele'uhilá e fakapipiki mai e fakatātā kehe pea hulu e fo'i faiva kehe. Manako foki mautolu he faiva kalaté pea fakapipiki ia. A'u ko ē taimi ko ē 'oku hulu mái ta ko ē ko e fo'i faiva 'eva ia, 'ikai ke mahino'i ha taha ia 'a e fo'i faivá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ko u 'uhinga ko ē ki ai ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: Ko e fo'i talamu'akí ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i tokoni pē ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali pē e tokoni 'a e Tokoni Palēmia?

Paula Piveni Piukala: Sai pē Sea.

Kole Pule'anga ke tuku ke kamata'i e ngāue ke faitokonia e masiva

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō, mālō Fakafofonga. 'Eiki Sea ko e, 'i he kuohilí ko e taimi ko ē na'e kei ngaue'aki ai e founa *Budget* kimu'á, na'e lau 'i Fale Alea ni 'o 'osi ha uike 'e tolu, lau fakatelau mei he me'a kotoa pē. Ko e taimi ko ē 'oku fokotu'u ai ha fakakaukau pehé ni fo'ou ke tokoni ki he masivá mo e me'á, ko e pa'anga pē 'e taha na'e fokotu'u ki he *Budget* ke faka'ilonga'i'aki. Pea ko 'ene a'u ko ē ki he ta'u hokó 'oku toki mahino mai leva e lahi ko ē 'a e ngaahi tokoni mo e mālohi fe'unga e ivi e Pule'angá ke fakalahi. Ka ko e founa ia ka ko u pehé 'e au ko e kuongá ni ia 'Eiki Sea 'oku anga mai ki māmani. Ko eni 'oku tuku mai 'a e 1 miliona pea 'oku ou lave'i au Sea 'oku kau ai e ki'i 'api ia 'e tolu 'a e fiema'u ke kumi 'i Vava'u. 'Ikai ko ha me'a ia mei hoku vāhengá ko e me'a ia na'e ma'u mai he folofola mai e me'a mai e Kuini ko e ngaahi 'api na'e hā'ele ki ai e Kuini ia 'o tufa 'ene tokoni 'i he hili ko ia 'a e Kovití mo e me'a 'o mahino ai e ngaahi 'api ko ení. Pea na'e fai leva he motu'á ni 'a hono vakai'i, ngaahi 'api ia mei 16 mo 14, 'oku hala hoku vāhengá 'o'oku ia ai Sea.

Ka 'oku kau ia he fo'i 'ū 'api ko eni 'oku 'amanaki ke ngaahi ke fokotu'u 'i he 1 miliona ko ení. Pea ko u kole pē au ki he Hou'eiki e Falé ni, tukuange mai mu'a ke fai e kamata ka tau sio atu ai ki he kaha'u ki hano hoko atu e polokalama ko ení ke lelei. He 'oku 'i ai e ki'i fo'i fēhu'i 'Eiki Sea he ngaahi fakataha'anga fakasiasi 'oku 'ikai fa'a kau foki ai 'a 7 ia. 'Oku pehé mai, ko e hā e me'a te tau fai ke 'asili ai e lelei e ngāue 'a e 'Eiki? Ko e ngāue eni 'Eiki Sea, tokoni'i e masivá pea kamata'i mei hē kae toki tofi'i ha kongá he kaha'ú. Mālō.

Tevita Puloka: Sea ko u ki'i fie tokoni pē au 'i he *issue* ko eni 'a eni kuo hanga 'e he Pule'anga ko ení 'o toki 'ai ha me'a mavahe pehé 'o hangē ko e 1 miliona ko eni 'oku fokotu'u mái. 'Oku, ko u fakahoha'a 'aneafi na'a ku kau he 'oku ou poupuu lahi ki ai, ke kamata ha me'a. Pea 'oku ou tui ko e fakakaukau pē ia 'oku 'i he 'Eiki Palēmiá hangē ha mata'iafi ke kamata hono tafutafu ke mo'ui pea 'e toki tolu mai he ngaahi Pule'angá. 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ē, 'oku hoko ē he ngaahi pule'anga mulí 'a e 'ai ko eni 'a e hangē pē ko ē ko 'eku tala fakatātā he ki'i mata'iafi ke ne kamata. 'Oku hoko ia he ngaahi, 'oku 'i ai e me'a 'a Nu'usila 'oku ui ko e ...

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke u ki'i tokoni ki he Fakafofongá.

Tevita Puloka: *Habitat home*, 'oku nau fai e me'a ko ē, kuo 'osi a'u mai ki Tongá ni e tokoni ko ia. Na'e kamata pē ia 'i he fa'ahinga fakakaukau ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmiá. Mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Ko 'eku tokoni vave pē 'aku ki he, 'o kapau 'e laumālie lelei pē 'a e Feitu'u na. Ka ko e ki'i maama ko eni na'e me'a ki ai ko eni 'a Tongatapu 1 ko e me'a ia 'oku tau feinga ke pupuhi, na'a sio mai ai e ngaahi fonua kehé, *oh* nau fakamatoato pē 'enau feinga ko ē ki he masivá, ko ē 'oku nau to'o mai e sēniti. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e lahí ka ko e *intention* pē ko 'etau taumu'a ke tau fai ha me'a ki ai pea kamata'i. 'Osi 'i ai e seniti ia he taimi ni Sea, 'oku 'i ai e 'ū *project* ia ki he tangikē vai, 'oku 'i ai e *project* ia ki he *WASH* pe ko e falemālōlō hufanga he ...

<002>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Palēmia: ... Fakatapu, *on top* ia 'e tātaki mai ia ki ai Sea, 'e lava pē au 'o talanoa ki he Hou'eiki Mēmipa kapau 'oku nau fie me'a ki ai, ka ko e ki'i maama ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 1 mo'oni 'aupito ke kamata'i, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō fika 7, hoko atu ho'o me'a.

Paula Piveni Piukala: Sea 'ai pē ka u ki'i fakamā'opo'opo atu ai pē au ia, kae paasi ia ka Tongatapu 5 ka u toki hoko atu au.

Ko e poini ia Sea heni 'oku 'ikai ko e kamata'i pē ko e, ko e poini ko e palani 'osi hanga 'e Tongatapu 5 'o tofa mai 'a e fo'i mape 'o e Pule'anga ko eni, fokotu'utu'u 'i he ta'u 'e 3, ke tau uku ...

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku kole ki he tokoua Fakafofonga ke u tātaki atu pē, 'oku 'ikai ko ha me'a eni na'a mau toki 'a hake pē 'aneuhu 'o 'omai, 'osi tali 'e he *government*, he Pule'anga 'a hono ko ē ...

Paula piveni Piukala: Ko e palopalema ia Sea, ko e 'ikai ko ē 'omai 'a e lipooti ko ē ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a eni 'a e Pule'anga 'e, kātaki Fakafofonga, 'oku 'i ai 'a e fokotu'u ngāue pea 'oku pau ke 'alu ki he Kapineti tali 'e he Kapineti, 'osi tali 'a e *affordable housing policy* 'a e Pule'anga. Na'a mau 'osi fai 'a e fakataha pea mo e sitetisitika, ma'u ai 'a e *criteria* pē ko hai ia 'oku tonu ke *consider* ke langa hono fale, katoa eni ia 'osi fai pē ia Sea, ko e anga ia 'a e tokoni atu.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fie fakatonutonu 'a e Palēmia 'i he *issue* ko eni, he ko e ma'u hala eni ko ē 'oku 'uhinga ai 'eku toutou lau 'a e kupu78, 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngofua 'i he Palēmia mo e Kapineti ke nau faitu'utu'uni 'i he tukuhaui 'a e kakai ta'e'omai ki Fale Alea ni, kupu 19 ia.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko 'enau hanga pē 'o fatu 'enau *policy* ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu e.

'Eiki Palēmia: ... ko e 'Esitimeti ko e tali pē 'e he Fale ni, fakamo'oni Huafa ki ai 'a 'Ene 'Afio ko e 'omai ia 'a e ngofua fakalao, ke fakamole fakatatau ki he me'a ko ē 'e tali 'e he Fale ni, ko e ko 'etau lao ia ko ē 'oku tau lolotonga ...

Sea Komiti Kakato: Ke me'a ki lalo 'osi pē fakatonutonu ko ē, pea ke 'ai ho'o fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e lao ia 'oku lolotonga fai 'a e fema'a'aki ki ai 'a e kau Fakafofonga he taimi ni. Ko ho'omou fiemālie pē, tau tali 'ave ki He'ene 'Afio, fakamo'oni Huafa pē kuo hoko ia ko e lao, 'o ne talamai, 'io, te ke lava 'o fakamole ē mo ē, mo e, mo ē, 'ai pē ke mahino kae 'oua 'e 'ai ke tau to'o hala'i 'a e ngaahi kupu'i lao ko eni 'oku tau fema'a'aki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko mai 'a e kupu 78, 'a e mahu'inga 'o e fatongia 'o e Fale ni. Ko e lao pa'anga 'oku ne 'osi hanga 'o fakangatangata ko e fe'unu'aki holo 'a e Patiseti, ko e me'a na'e lave ki ai, fa'a 'omai 'a e Patiseti 'o tuku ki 'olunga, pea ha'u 'a e *actual* ia 'oku 'i lalo ia. Faka'ilonga mai ia 'oku *poor planning*, kovi 'a e palani, he 'oku ikai ke lava 'o *disperse* 'o fakamoleki lelei 'a e silini 'o fakatatau ki he palani fakahoko fatongiá.

Kae kehe Sea, 'oku ou mafasia pea 'oku mahu'inga Sea ke fakatokanga'i 'e he Fale ni, mahu'inga ko e ko e 'a e fakamatala fakata'u, te ne 'omai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a pea mo e palani ngāue ke tau lava ai 'o *determine, determine* pē 'oku fakapotopoto 'a e 'esitimeti mo e patiseti. Anga ia 'eku fakakaukau Sea, kae tuku atu ki Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i 'oleva e, ki'i me'a ki lalo. 'Osi pē ho'o hanga 'e he Feitu'u na 'o fakatonutonu au, ke 'oua 'e fakatau 'a hoku tu'unga ko e Sea ki he Pule'anga, kuo ke. Tukuhiho angé ho'o naunau ki lalo ka ke me'a mai ho fofonga ke u vakai atu ki ho fofonga. 'Osi pē eni kuo ke fakatau 'e koe au, 'aki pē ho'o faitu'utu'uni pē 'a'au ka 'oku 'osi ho'o malanga pea ke me'a pē koe ki lalo tuku pē kia au pē te u 'ave kia 17 pē ko hai ha taha.

Paula Piveni Piukala: Kātaki Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo, 'oua te ke toe kole fakamolemole koe he 'oku sai pē ia he 'oku fakaoli 'aupito 'aupito pē ho'o tō'onga 'i he Fale ni. Fakaoli 'aupito 'aupito kiate au ka 'oku ou faka'amu pē Fakafofonga ke, ke u feinga pē ke ako'i 'a e Feitu'u na ki he fo'i 'ulungaanga, faka'ulungaanga. Ko e 'u me'a kehe ia, ke tōtō atu ai. Ka ko ho'o 'ai'ainoa'ia, 'oku 'ikai ke u sai'ia ai. Ko e 'osi pē ho'o me'a pea ke me'a ki lalo tuku kia au, ko e hā koe 'e 17.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea.

Sea Komiti Kakato: 17 tali mai 'eku fehu'i, ko e hā 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai.

Vātau Hui: Talanoa atu pē he'etau patiseti Sea, mo e me'a 'oku ou lolotonga nofo foki au Sea ke u feinga, tau ki'i liliu mei hē ka tau foki ki motu.

Sea Komiti Kakato: 'Ee, mālie.

Vātau Hui: Ko e 'uhinga na'a faifai ka tau ki'i nga'unu ange ai ki ha me'a he 'oku ou tui 'oku lolotonga toka atu he fu'u *Budget Statement* ko eni e 'u me'a lahi 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Sai te u tuku atu ki he Feitu'u na.

Tokanga ki he polōseki fekau'aki mo e fakatamaki & feliuliuaki 'o natula

Vātau Hui: Mālō Sea. Fiefia lahi au Sea ho'o 'omai ke ki'i 'omai ki 17 ke nau ki'i fakahoko atu. Sea 'oku 'i ai 'a e, ko e peesi fika 102 Sea, 'oku 'asi ai ko hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki fekau'aki mo e ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Vātau Hui: ... 'Oku fekau'aki mo e fakatamaki mo e feliuliuaki 'o natula. Ko e fika 3 ai Sea 'oku pehē mai "pea mo e teuteu Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 24 ka 'oku 'i ai 'a e konga 'i he *bullet* ko ia Sea 'oku pehē mai. 'A ia ko e konga lahi ko e folau ki he ngaahi motu ke vakai'i 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e polokalama ko eni.

Sea ko u tui pē mahalo na'e mea'i pē he Feitu'u na taimi ko ē na'a tau folau atu ai 'oku 'i ai e ngaahi *project* 'oku fiema'u ke fakalelei'i. Ko 'ene 'asi ko eni Sea pē na'e 'osi 'i ai ha ni'ihi na'a nau folau ki ai ke vakai'i 'a e ngaahi *project* ko ia Sea, ko eni 'oku 'i ai pea mo hono pa'anga, ka ko u tui Sea ko e me'a mahu'inga tahā ia ke vaka'i.

Sea fiefia lahi e motu'a ni he'eku vakai hifo ki he ngaahi Fakamatala Patiseti ko eni 'oku kau 'a Niua uafu ko ia 'a Niua 'i he teuteu ko ia ke tokoni'i 'i he Pangikē 'a Māmani, pea ko u tui ko e me'a mahu'inga taha ia, he ko u hanga ko ē 'o fakatokanga'i hifo e Patiseti ko eni Sea ko e fakamatala ko eni lahi ange pē me'a 'Eua pē Ha'apai Vava'u, 'Eua pē Ha'apai Vava'u, kala ke 'asi ha 'a Niua mo Niua ko e ongo motu lalahi ia 'i Tonga ni pea ko u kole atu Sea ki he kau ngāue ko ena 'a e Falepa'anga 'ai 'o fakakau 'a Niua ke mahino pē 'oku mau si'i kau pē.

Ko e me'a pē ia 'oku ou fiefia lahi heni Sea ko eni 'oku 'asi hake heni 'a e fakamatala ko ia 'oku kau 'a Niua peesi 118 'oku kau e uafu ko ia 'a Niua 'i he tokoni ko ia e Pangikē 'a Māmani.

Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a heni 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i hifo he peesi 119 "fekau'aki *project* ke malu ange 'a e ngaahi ako'anga mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula," pea 'oku 'asi leva " 'oku lolotonga lele lelei hono langa mo hono fakalelei'i e ngaahi lokiako mo e ngaahi fale nofo'anga ma'a e kau faiako na'e uesia 'i he mo'unga afi".

Sea ko Niua ia na'e fuoloa pē hono uesia. Na'a ke me'a lelei pē ki ai Sea he taimi na'a tau hū atu ai ki lokiako ki'i lokiako eni 'a e kalasi 6 na'a ke me'a atu mālō pē 'etau hao ki loto he ngaahi fu'u avaava ko ena hūfanga he fakatapu 'i he faliki. Ko e holisi mālō mo e ngaahi saati ko ē 'oku 'ai 'o fokotu'utu'u ai Sea ke lava 'o puli mai ai 'a e matangi mo e 'uha. Ko 'eku kole Sea na'e tokoni 'a e Feitu'u na. Na'a ke tokoni 'o to'o e pa'anga mei ho'o pa'anga ko ē 'a e Feitu'u na ke totongi'aki pea 'ave. Ko e me'a ia 'oku ou fehu'i heni Sea 'oku 'alu koā 'a e kau 'ofisa ma'olunga ke nau 0 'o a'u ki ai ke nau 0 'o sio ki ai, ko u tui Sea ko e me'a mahu'inga taha ia 'oku totonu ke a'u ki ai 'a hono fakatokanga'i. Taimi ko ē na'e me'a mai ai 'a e Feitu'u na pea u muimui mai 'a eni pē ko eni na'a ke me'a ki ai he ngaahi toilet hūfanga he fakatapu ko e ngaahi fale fakafiemālie, hau he faka'ofa e ngaahi 'apiako.

Na'a ku lele atu 'i Niua pē 'i Falehau ko e me'a tatau Sea ko e talu ē fale mahalo he 'osi 'a e *tsunami* 'oku kei tu'u ni pē Sea, pea 'oku mahalo 'oku 'ikai ke toe lava e fānau ako ia 'oku takitaha 0 pē ia mahalo ki honau 'api 0 ki ai he ko hono 'uhinga 'ikai ke malomi e me'a lomí ia Sea.

Kole ke fakatokanga'i ke fakakau 'a Niua hono tokangaekina he Pule'anga

Pea ko ia Sea 'oku ou kole hē 'ai mo ki'i fakatokanga'i 'a Niua kae 'oua 'e fu'u 'ai 'ata'atā pē 'a Tonga 'Eiki mo Ha'apai mo Vava'u ka ko u kole atu tau hanga mu'a 'o fakatokanga'i ke tatau pē 'a e 'ū me'a 'oku fiema'u 'e Ha'apai, Vava'u pea mo 'Eua fakatatau ki he me'a ko ē 'oku fiema'u 'e Niua.

Sea ko e me'a 'e taha 'oku ou sio hifo heni ki he peesi 104 na'e lava ke fokotu'u mo e puha 'uhila ...

<007>

Taimi: 1145-1150

Vātau Hui : ...tokoni koe'uhi ko e ma'u'anga ivi Sea. Sea na'a ke me'a pē foki pea ko u tui kapau 'e 'i ai ha taimi pehē ke me'a atu 'a e Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga. Ko e *Show* eni tau ki'i me'a atu ai, ko hono 'uhinga ngaahi maama 'uhila ko ia na'e 'omai 'e he Siaina 'oku kei fakapo'ulī ni. Na'e kamatāna'e ulo ta'u eni mahalo 'e 5 'ikai pē 'ikai toe mo'ui ha maama ia.

Ko ia Sea ko u kole mahalo ko e puha 'uhila pē ko e hā, ko e ngaahi me'a ke vakai'i mei motu he ko eni 'oku 'asi pē he Patiseti heni. Ko e fo'i fakalea ko ia 'oku 'asi heni te'eki ma'u ha lipooti ia ki ai. 'A ia ko e me'a ia 'oku mahino kiate au 'oku li'ekina 'oku li'aki pē mautolu ia, 'oku 'ikai 'oku te'eki ma'u ha lipooti, 'a ia ko e mahino mai 'oku te'eki pē fai ha ngāue ia ki ai Sea.

Ko u kole atu Patiseti ko eni ko u poupou atu Sea kae fakakakato 'a e ngaahi 'uuni fakamatala ko eni, ko hono 'uhinga ke 'inasi pea potupotu tatau 'a e 'ū me'a ko ia 'oku faka'asi mai 'i he Patiseti. Sea ko e 'uhinga ia e ki'i tu'u hake 'a e motu'a ni koe'uhi ko ho'o tapaekina ke kau 'a 17 pea ko e me'a ia 'oku ou si'i tu'u ai. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 17. Tongatapu 5 me'a mai.

Aisake Eke : Tapu ki he Sea mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Mau kaungā kole fakamolemole loua ai pē he ngaahi fakahoha'a kuo fai kimu'a kole fakamolemole atu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io ko ia. Ki'i fakamolemole pē Tongatapu 5 ke ki'i me'a mai e Palēmia ki he si'i me'a na'e me'a ki ai 'a e kāinga mei Tokelau Mama'o 17.

Tukupā Pule'anga ke tokangaekina ngaahi me'a fiema'u ke tokoni'i he ongo Niua

Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku 'i ai 'a e tokanga makehe ki Niua Sea hangē pē ko ia 'oku 'asi atu he me'a, 'oku fai e feinga ke fakalelei'i e uafu. Ko e me'a ko eni ki he *solar* 'oku mo'oni 'oku 'i ai e palopalema he taimi ni, pea ko e pea 'oku fai e ngāue ki ai hei'ilo na'a toe sai ange 'i he kaha'u 'e 'oua 'e toe fa'a uesia. Ko e faka'amu ia 'e fai e lele atu he *Show* 'o toe fai ha sio tonu pē ki he ngaahi me'a ko eni 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga, kae fai ha ngāue ki ai. He 'oku mo'oni 'oku toe palopalema ange 'a e motu ni ko e 'uhingá 'oku mama'o faingata'a 'a e a'u ki ai. Tonu ke fai pē ha tokanga makehe ki ai hangē ko 'ene me'a na'e me'a'aki. Ko u tukupā atu e Pule'anga 'e pau ke fai e ngāue ke tokoni mo'oni 'aupito pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'e Palēmia.

Vātau Hui : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea ka u toe ki'i hao atu ai pē. Sio ki he me'a ko e vave hono tali 'a e me'a ko ia ko e kole. Fakamālō atu 'Eiki Palēmia ko e angá ia. Me'a 'e taha Sea *MV* Kelesi vaka oma taha ia he ngaahi vaká he taimi ni. 'Ai ha 'utu ka tau muimui folau ai Sea

tau o 'o tau ki Niuatoputapu tau 'alu hake ki Niuafo'ou ko e fu'u vaka ia 'o Niua. Pea ko e faka'osi Sea 'ai ke ki'i fakalahi 'a e pasese koe'uhi ka tau hao katoa ai. Ko ia pe Sea malō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko u fakamalō atu ki he Fakafofonga. 'E Palēmia ki'i fakatokanga'i pē na'e 'i ai 'a e Lipooti 'A'ahi ko ē 'a e Fakafofonga meimei kakato kotoa ai 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai he 'aho ni. Ka ko u kole atu Fakafofonga mo'oni 'a e lau 'a e ki'i motu'a 'Ofisakolo 'a Pongi ē. Toputapu Toputapu Toputapu Toputapu, Fo'ou. 'Ai e Kelesi ke Toputapu, Fo'ou. 'A ia ko e 'uhinga 'a e ki'i tangata'eiki, lahi ange 'e lele 'a e vaka ia 'i Niuatoputapu kae si'i tuenoa 'a Niuafo'ou. Ka ko u 'ai pē ke mou mea'i 'e he Fale ni 'ai e me'a totonu. Lele ki Toputapu Niuatoputapu lele ki Niuafo'ou. Lele ki Niuatoputapu...

Vatau Hui : Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo, me'a ki lalo.

Vatau Hui : Sea tokoni pē Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Te u tuli koe kitu'a ho'o talangata'a ki he 'eku.. Pea ko e 'uhinga ia 'a e ki'i tangata'eiki. Pea u ma'u 'e au 'a e ki'i fo'i lea ko ia he'emaui muimui atu he Tama Pilinisi. Ka 'oku mahu'inga ke 'ofeina 'aupito e kāinga ko eni. 'Io me'a mai 17.

Vatau Hui : Sea ko e folau ko eni 'a e Kelesi na'e toki foki mai ai ko eni, Toputapu NFO Tonga. Ko e me'a ia ko ē 'oku fa'a lele pehē ai, koe'uhi foki ko ho'omou kei hanga 'o fakasi'isi'i hanga 'e he Minisitā 'o kei tu'u ma'u pē he 90, kapau 'e toe ki'i taha hake ki he 150 pē ko e 200 NFO, NTT Tongatapu, NFO NTT Tongatapu. Taha pē 'a e fo'i folau ka ko e 'uhinga 'ene pehē 'alu pē ā ki hē he 'e fonu pē ia 'i Niuatoputapu, pea 'alu ki Niuafo'ou. Taimi ni lele pē hē ka mau ki'i kākā pē mautolu Sea. Ko ia pē Sea malō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hangē 'oku ma'u'etau fiefia he ē, mole atu e puputu'u he ki'i me'a 'a e kāinga Niua...

<008>

Taimi: 1150-1155

Sea Komiti Kakato: ... ka 'oku sai pē he ko ena te ke me'a ki Niua ka 'oku mahu'inga pē ke ke fakatokanga'i ko 'enau maama halá sai pē 'a e paneli ia mo e maama ko e puha 'uhila pea mo e *controller* ko e ongo me'a mahu'inga taha ia. Ko Tafahi me'a tatau pē mo ia kae fakamanatu pē ki he Feitu'u na 'ikai ke u fu'u fa'a lave ki Vava'u he 'oku 'i ai pē mo'oni e 17 he 'oku sai pē foki 'a Vava'u he tu'u he tu'unga he taimi ni. 'E 17 mou lele lele lelei he 'oku 'ikai ke fai ha lova vaka 'i tahi. Na'a mou o 'o 'o maha ha feitu'u kae 'ikai ke lava 'o toe 'utu e vaka he fu'u fa'ahinga lele vave pehē. Tongatapu 5 me'a mai.

'Aisake Eke: 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea 'a ia ko e tu'u ia ko ē 'a e palani 'oku 'ave tautolu ki ai tau fe'amokaki e 84.4 miliona pea ko u fakamanatu atu 'oua te mou mohe misi 'ai atu pē au ki Niua mo mou pehē ke, mou vakai hifo pē ko e fehu'i 'e lava? Pea ko u 'ai pē e ki'i takitaki mai pea ko e me'a ko u 'oatu ai e fakafuofua katoa ko e me'a ko u 'ai atu ai ke mou mea'i ...

Veivosā Taka: Sea ki'i fakatonutonu ki he tokoua ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Sea 'oku, ko 'eku fakatonutonu Sea ko 'ene toe fehu'ia e me'a 'oku 'asi 'i he tēpile. Ko e lava mo e ta'elava ko e me'a ia 'a Sihova ka pehē ke toe tō mai e Kōviti ka ko e anga ko ē 'etau tui 'e 'uluaki tui pea toki mana. He' ikai ke mana ia pea toki tui.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu 'a Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakakaukau ko ē me'a pē honau 'api. Me'a ko ē 'a e kakai tau hanga tautolu 'o fokotu'utu'u ke maau.

Veivosa Taka: Sea. Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene 'ai 'a'ana ka Sihova ko 'ene fokotu'utu'u pē 'a'ana honau 'api.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu ko e kakai au 'o Ha'apai.

Paula Piveni Piukala: 'Oua 'e ōmai 'o va'inga 'oua 'e ōmai 'o va'inga he kakava e kakai.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo. Mo me'a ki lalo.

Veivosa Taka: Takitaha lea he'ene kakai.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo. Fakatokanga'i pē Sea Fale Alea kuo tau 'alu eni ki he'etau mou, tau a'u eni ki ha tu'unga te tau hokohoko pea ko e me'a pē 'e hoko ia 'oku 'ikai ke, te mou fai 'e moutolu e fa'ahinga 'ulungāanga ko ia. Tuku pē he faka'uhinga ia 'a e Fakafofonga Fika 13 'oua 'e uesia e Fakafofonga 'oku 'i ai pē 'ene 'a e kakai 'oku ne fakafofonga'i. Pea 'oku mea'i mai pē he kakai ia 'o e vahefonua ko 'enau Fakafofonga ē 'oku me'a ki ai, Palēmia?

'Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu he ma'u faingamālie ko e ko e 'ai pē ke fakahoko atu Sea he ko 'etau toe takai tu'o tolu eni 'i he fika ko eni 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 he 'ikai pē ke liliu 'emau fakakaukau 'o kapau ko 'ene feinga'i e toutou 'ai pea ala 'o liliu ai. Ko e fika eni ia 'oku mau tu'u ai ke, ka 'oku sai pē 'omai 'ene fakakaukau.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku fakatonutonu ki he Palēmia 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke liliu 'enau fakakaukau 'omai e fakakaukau he ko e mahu'inga ia e Fale ni. Kapau 'oku pehē tamate'i ā e Fale ni ia kae tuku pē ia ke nau fakalele.

'Eiki Palēmia: Ko e ko e ...

Paula Piveni Piukala: Pea 'osi nounou 'ikai ke toe hela e kakai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ko e ko e.

Sea Komiti Kakato: Faka'ilonga mai pē ho maama pea ke me'a mai ko e fakatonutonu e 'Eiki Palēmia foki ki he'etau founa.

'Eiki Palēmia: Ko eni heni ko e hā 'oku tau fu'u toto ma'olunga ai he pongipongi ni he ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea 'oku 'osi toutou alea'i 'a e fo'i me'a ko eni. Manatu'i pē 'oku 'i ai pē 'etau 'etau angamaheni ki he Fale ni pea 'oku hangē 'oku toutou 'ai pē ko e 'uhinga 'e ala liliu ai ha ngaahi poini. Ka ko e kole atu pē ia Sea 'o kapau te tau tou nofonofu pē he fo'i me'a tatau te mau kei tali tatau atu pē. Pea 'oku hangē ki Tongatapu 7 'oku ou Mēmipa pē mo au he Fale Alea ni 'oku ngofua pē ke u lea mo au fekau'aki mo ha me'a 'oku fai ha tokanga ki ai 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku tapu e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia Sea ke tonu ke tau talanoa'i. 'Oua 'e 'ai ke ne, tukuange he 'oku mahu'inga 'a e fakamatala 'oku 'omai 'e Tongatapu 5 ke tau fanongo ki he *perspective* ia 'a'ana.

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ia 'a e Palēmia. Ka 'oku fiema'u ke ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia. Fakatonutonu atu. Kapau 'e sai ke faingofua ange ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e Tō Folofola Sea.

'Eiki Palēmia: Kae me'a ā ki lalo 'a Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke fai ...

Sea Komiti Kakato: Ko e Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'A ia 'a ia ko e 'uhinga ko ē me'a he 'ikai ke u ta'elea hake 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ou pehē 'oku hala. Ko e anga ia e tipeiti ia 'e Fakafofonga 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia te mau tangutu pē heni kae lele pē ha taha ia pea fakafokifā pē 'a e fo'i me'a ia 'oku ne pehē 'oku hala kuo fakafokifā pē 'o 'alu ia 'o tonu. Ko e 'uhinga ia 'oku ou fakatonutonu ai koe 'a e Feitu'u na 'i he taimi 'oku ke 'omai ai ha me'a 'oku ou pehē 'oku halá ko e tau'atāina 'a e Mēmipa kotoa he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u tokoni atu ki he Palēmia. 'Oku ai e 'oku 'i ai e lau 'oku pehē 'oua te ke hoha'a koe ki he'eku me'a 'oku fakamatalá hoha'a koe ki he me'a 'oku ke hoha'a ai ki he me'a 'oku ou fakamatala.

'Eiki Palēmia: Pē ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga Sea ...

<009>

Taimi: 1155 – 1200

Paula Piveni Piukala: ... he kapau 'oku mo'oni 'enau me'a 'oku 'ai 'e tu'u pe mo'oni ia ko íá. Ka 'oku 'asi 'ene hoha'a mai ki he me'a 'oku fakamatala ki ai 'a Tongatapu 'oku totonu ke hoha'a ia ko e hā ko ā 'uhinga 'oku hoha'a aí. 'Oua 'e hoha'a mai ia ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: Sai, mo me'a hifo ki lalo ē

'Eiki Palēmia: Mālō

Sea Komiti Kakato: Ke fakamolemole pe Tongatapu 7 'oku 'omi 'e he Fakafofongá ia 'a e fika 'o fēkau'aki mo e ta'u 'e 3 mei heni. Pea ko 'ene fehu'i ki he kau Fakafofonga e kakai. Pea 'oku ki'i tokanga e Pule'angá ki ai he koe'uhi 'oku 'i ai 'a e fika 'a e Pule'angá. Ka 'oku 'i ai foki e fika, 'a ia 'oku toutou 'ohake 84.4 pea ko e fehu'i ia. Ke vakai fakalelei e kau Fakafofongá pe 'e lava 'o hoko e me'a ko ení pe 'ikai. Pea 'oku fai leva e tokanga 'a e kau me'á pe 'e 'ikai ke hoko pe 'ikai ka 'oku fai e falala ko e Pule'angá 'oku nau fakalele e fonuá ni. Ko ia pē

Ngaahi 'uhinga Tongatapu 5 'e tu'utamaki e fonua he Patiseti e Pule'anga

'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea, pea kapau ko eni, ko e tu'u ē 'a e Pule'angá. Ko u hoha'a ai, te tau tu'utāmaki. Ko 'eku 'oatu pe 'e au 'eku lau ko ení, te tau tu'utāmaki koe'uhí ko e 'osi ko ē, sio ki heni. He ko e 'uhinga ko ē 'oku tau fu'u 'ova, tau 'alu ai ko ē 'etau me'á ko eni 'o fe'amokaki 84.4 miliona. Ko hono 'uhingá eni Sea, 'uluaki 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'i he tau fononga atu ko ení he ngaahi fakamole mo e me'a. Ne te'eki ke fai ha sio ia ki ai ke to'o, me'a 'oku ui ko ē ko e 'auhani ko ē ki'i ngoué.

'Oku 'i ai e ngaahi me'a lahi ia hē 'oku tonu ke to'o ia, ko hono ua ko 'etau tānaki atu e ngaahi fu'u me'a ko eni. 'A ia 'oku lau ko e ki'i *fire*, ke tānaki atú 'e fua fēfē ē. Pea ko 'eku fokotu'u atu pe 'e au kau Fakafofonga mou tuku ange e ngaahi fo'i fika ko ení. 'Oku 'ikai ko e fonuá eni ia, he 'ikai ke malu 'a Tonga heni. Ko e me'a eni na'e hoha'a mai ne si'i Tō Folofola mai hono talí. 'Ikai ke nonga, 'ikai ke tau hala. Sea 'oku 'i ai e fonua ko Pakisitani he taimi ni lolotonga 'i ai 'a e *IMF, Pakistani*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea

'Aisake Eke: Ko e 'uhinga ko ē 'enau palopalemá toe pe mähina 'e

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakamolemole ki'i fakatonutonu atu Sea

Sea Komiti Kakato: Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tuku pe mu'a Sea ke u fakatonutonu he koe'uhí 'oku fanongo mai e kakai e fonuá. Pea 'oku 'i ai pe 'eku totonu ke u lea.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho fakatonutonu 'a e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ngaahi fakamole ko eni 'oku lau mai ko eni 'e he Fakafofongá Sea 'oku te'eki ke sio ki ai ha taha ia. Ko e hā e ngaahi fakamole 'oku fakapulipuli te ne uesia e Patiseti ko ení, 'uluaki ia Sea. Ko e me'a hono 2 Sea na'á ne 'eke pe 'e hoko e me'a 'i Niua? 'E hoko e me'a 'i Niua he 'oku fakapa'anga ia 'e he *World Bank*. Ke

tau hanga 'o fakafaikhekehe'i e ngaahi me'a ko ení Sea. Ko e Patiseti ko ē 'oku 'i ai 'a e *development fund*. 'Oku 'i ai mo e *recurrent fund* pea 'oku 'i ai mo e ngaahi tokoni mei muli. Tau hanga 'o faikhekehe'i e 'ū me'á he ko e taimi ko ē 'oku tu hanga ai 'o nusi takai e 'ū me'a ko ení Sea.

'Aisake Eke: Ko u kole fakamolemole atu pe au he fakatonutonu 'aupito e 'Eiki Minisitā ko ení 'ene hala

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, mālō 'Eiki Minisitā ē, 'io me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Ake: 'Oku ou fakahoha'a atu au ki he 'etau pa'anga ngāue. Ko e 'ū me'a ko ení 'oku ha'u ia mo e pangike ko eni, 'ū nō, 'ū polokalama nō ko eni. Mai pe koloa ia mei muli, pea mo 'etau pa'anga 'omai pa'anga. 'Oku 'i ai toe 'etau 143 miliona 'atautolu heni, 'oku sai pe ia. Ko 'eku tokanga atu 'a'aku ki he 'etau polokalama pa'anga ngāue ko ē 'oku tau ngāue'aki he fonuá ni. 'A ia ko e pa'anga ko iá 'oku ma'u 'etau pa'anga pe hotau iví pea tñaki ivi mai ngaahi *propose* patiseti e ngaahi fonuá.

He ko e fehu'i lahi foki ia 'i ha fonua, fo'i lea fakakatá, 'oku 'i ai e fo'i lea ko ení 'oku *viable* e fonua ko iá pe 'ikai. 'Oku nau malava 'o fua nautolu pea 'oku ou tui ko e pole ia kia tautolu ke tau 'alu ki he kaha'ú. Ka 'oku ou foki mai ki heni ko e me'a 'oku ou hoha'a ai ki heni

'Eiki Minisitā Pa'angá: Ke u tokoni atu pe ki he Fakafofongá

'Aisake Eke: 'I he 84.4 miliona ko ení

Sea Komiti Kakato: Sai mo me'a ki lalo ka u lau atu e ki'i kupu ko ení ko u ma'u e me'a ko ení ē. Kupu 60 toutou lea ki ha me'a 'oku 'ikai fekau'aki ē. 'A ia 'oku mahino pe me'a ia 'oku 'ikai ke fekau'aki pea mo e Patiseti. 'Oku ngofua ki he Seá pe ko e Seá ke ne fakatokanga'i lea 'a e Falé pe ko e Komiti ki ha Mēmipa 'okú ne toutou lea ki ha me'a kehe kae 'ikai ko e me'a tonu ia 'oku fai ai 'a e aleá. Mahino pe ia ē. Pe ko ha'ane toutou fefoki'aki. Ko e fo'i kongani 'oku mahu'inga ki he fatongia e motuá ni. 'I ha'ane ngaahi fakakikihi pe 'a'ana 'iate pe. Pe ko ha ngaahi fakakikihi ne ngāue'aki 'e he kau Mēmipa kehe. Pea ke ne fakatokanga'i ki he Mēmipa ko iá ke 'oua toe hoko atu 'ene leá pe ko 'ene me'á.

Fu'u lahi 'etau nofo ma'u he 84, 'osi mahino ia, 'omai ho'o poiní. Ka he 'ikai ke ke nofo ai ke ke fakakikihi ai pe ko fē fika 'oku tonú. Ko e tu'o fiha eni kole mai Palēmiá ki he Feitu'ú na 'oku mahino pe 84 kia au pea 'oku mahino ia kia au 'e ta'u 'e 3 mei heni, 'e 'i ai e *deficit* pehé ni. Ko e anga ia e fakaofiofi e Feitu'u na ka 'oku 'ikai ke fa'a pau ia ...

<010>

Taimi: 1200-1205

Sea Komiti Kakato: ... 'oku 'ikai ke hoko ia 'o mo'oni. Tukukehe 'o kapau 'e 'i ai ha ngaahi me'a ia 'e hoko pea 'oku, 'e malava lea ke hoko e me'a ko iá ē. Ka ko u kole atu ko e tu'utu'uní ia ē.

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

‘Aisake Eke: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu ā.

‘Aisake Eke: Mālō e fai e ngāué.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua toe fai ha toe fu’u fakakikihi.

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku aofangatuku eni ki he 84. Ko e fehu’í, ko e hā e me’a ‘oku tau ...

Vaea Taione: Sea ka u ki’i fakatonutonu pe au ia ‘a Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Vaea Taione: Kātaki pē Tongatapu 5 na’e me’a mai ‘anenai ke tokanga mai e kau Fakafofonga ki he me’a ko ení. Sea ‘oku mau tokanga ‘aupito ki he me’a ko ení ka ‘oku hanga ‘e he fo’i fakakaukau ko ē temokālātí ‘o ‘omai ke takitaha ‘omai e tokotaha kotoa pē ‘ene fakakaukau ki he Patisetí. He ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o fusi atu mautolu, ‘e toki fai e pālotí ia ‘amui ka ‘oku mau tokanga atu ki he me’á Tongatapu 5 fakamolemole ‘oku ‘ikai ke mau nofo noa’ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e, ‘oku sai pe ia pea ko u ‘ai pe au ‘a e me’a ko eni pea ko u, ko u ‘ai pē au ka ko ‘eku fakatokanga atu ‘a e fakatātā lahi ko ē ‘oku tau fononga ko ē ki ai. Pea ko ‘eku aofangatuku ia ko ē ‘i he 84 ko ení, ko e hā e me’a kuo tau a’u ai ki he 84.4 fe’amokaki ko eni, ko e hā hono ‘uhingá? Fehu’i foki ia. ‘Uluaki ‘oku ‘i ai ‘oku ‘ikai ke lava hotau ivi fakapa’angá ‘o mafua tautolu.

‘Eiki Palēmia: Kole pē ki he ...

‘Aisake Eke: Ko e ‘uluakí ia. Ko e ua ...

‘Eiki Palēmia: He ‘ikai ke u fakatonutonu kapau ‘oku laumālie ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, ‘io me’a mai Palēmia.

‘Aisake Eke: ‘Ikai ke u lava au ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: ‘Osi, ‘io ‘e sai pē ka u ki’i fakamaama pē ‘a’aku na’a lava ‘o tokoni pea ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai ka ko u tu’u pē ke fai pē ha feinga. Ko e ta’u kotoa pē ‘e ‘omai ‘a e ‘Esitimetí ki Fale ni ko e ‘uhingá ke fai ha feme’a’aki ai pea toki fai ha faitu’utu’uni ai ko e ‘uhingá ke hoko ko e lao. ‘Oku ‘ikai ke tau tali ko ení kuo tali ai e ta’u ‘e tolú. Ko ‘etau tali ko ení ‘a e ta’u ni ‘i he 2023/2024. ‘E toe ha’u pē ‘Esitimetí fo’ou ki he ta’u kaha’ú pea te tau sio leva ai he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ekonōmíká mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau pa’angá. ‘Oku ‘ikai ko e ‘osi eni ia ‘oku tau tu’o taha pē he fo’i ta’u ‘e tolu, ‘ikai.

Ko e ta'u ni pē eni 'oku tau alea'i ko e 'omai pē ia ko e fakaangaanga pe ko 'etau pēhē mahalo ko e me'a eni, he 'e toe ha'u pē 'Esitimetí ia he ta'u kaha'ú. 'Oku mea'i pē he Falé ni ko 'etau ngāue mahu'inga taha eni he ta'ú ko e 'omai ke fai ha fēme'a'aki fekau'aki mo e 'Esitimetí. Ta'u kaha'u 'e 'asi mai leva ai na'e 'ikai ke 'i ai ha *deficit* na'e ma'u mai e pa'anga fe'unga, mahalo na'a fiefia ai 'a Tongatapu 5. Ka ko e anga pē 'oatu ke 'oua 'e pēhē pē 84, ko e 84 ia ko e tu'u ia 'a e fiká ki he ta'u 'e tolu. Pea a'u ki he ta'u kaha'ú 'e toe *revise* mai e fiká, mahalo na'a fakafiemālie ange ia ki he Fakafofongá. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fie tokoni atu ki he Palēmiá. Ke mou me'a lelei pē ki he fika ko ena 'oku 'omai. Ko e me'a eni 'oku nau 'omai ko e malanga atu 'a Tongatapu 5 he me'a 'oku nau 'omai. Fakafuofua ki he palanisi e pa'anga mohe 'a e Pule'angá ni. Ko 'ene a'u ko ē 'osi ko ē 'enau fakafuofua mai 'e a'u, holo mei he 95 'o 23. Ko e me'a ia 'oku 'uhinga ai 'a e fakamalanga, ko e anga 'a e palani 'oku tau tu'ulu ki he luo, poini ia. Neongo ko 'enau ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko 'enau mafai 'e ngata pē he ta'u fakapa'anga ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakatonutonu atu pē he 'oku 'ikai ke tau tu'ulu ki ha luo 'i he me'a. Ko e 'uhinga ko e tu'u ko ē he taimi ní ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakafuofua ko ē 'oku ... taimi ní ...

Paula Piveni Piukala: Ko u fakatonutonu atu ko e fika, sio ko e tu'ulú ē. Holo mei he 95 'o 68, holo mei he 68 'o 39, holo mei he 39 'o 23 ...

Sea Komiti Kakato: Sai 'e Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā ia?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea 'oku kei 'i he funga kekelé pē he taimi ni 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e tu'ulú ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku te'eki ke 'alu ia ki ha luo.

Sea Komiti Kakato: Sai, sai fe'unga ē. Mo me'a hifo ki lalo. Fe'unga e poini ko iá ē. 'Oku 'i ai pē ho'o mo'oni moutolu fa'ahi ko ē pea 'oku 'i ai pē fika 'a e Pule'angá 'oku nau 'omai. Tau hoko atu, 'ikai ke tau fakakikihi he me'a ko iá.

'Aisake Eke: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatatau mo e tu'utu'uni na'a ku lau atú.

'Eiki Palēmia: Pehē au na'e 'osi'osi 'a Tongatapu 5 na'a ne talamai kuo lava 'ene malanga.

'Aisake Eke: Te'eki ai Sea ...

'Eiki Palēmia: Te u hoko atu ...

'Aisake Eke: Ke 'osi atu.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie ki he kau Fakafofonga kehé.

'Aisake Eke: ... ki he'eku taimí.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Aisake Eke: Te'eki ke 'osi atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Aisake Eke: Fai 'aki pē ho'o tu'utu'uni 'Eiki Sea mālō. Sea hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu ki ha me'a fo'ou ē. Hoko atu me'a ...

'Aisake Eke: 'Ikai ...

Sea Komiti Kakato: Ki ha me'a fo'ou.

'Aisake Eke: Ko 'eku, ko 'eku tali eni ki he fehu'i ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmia. Manatu'i 'oku tau kau kātoa ai ko 'etau Patiseti eni, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e hao heni fakamolemole atu. Taimi te tau hiki ai 'o tali eni, ka ko u fakatokanga pē au ki he palani koe'uhí ko e palani 'Eiki Sea ke mea'i pē. 'Oku 'i ai e me'a 'oku te pule'i, 'oku 'i ai e me'a 'oku 'ikai ke te pule'i. 'Oku 'i ai e me'a ia 'oku ha'u ia mei muli. 'Oku 'i ai e me'a te tau lava 'o pule'i heni, ko e me'a ia ko u pehē ai ko 'etau a'u ko ē ki he 84.4 'oku 'i ai e ngaahi fakamole 'i loto 'osi taimi ke 'auhani kitu'a. Ko e me'a 'oku 'ikai ke hoko heni tau kei puke mai pē ngaahi fu'u, pea te u toki lave au 'anai ki ai ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu Sea 'a e ...

'Aisake Eke: Te u lave ki ai 'anai 'a e ngaahi fakamole ko iá.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Aisake Eke: Te u lave ki ai 'anai.

'Eiki Palēmia: Ko e ngaahi me'a ia ko ē 'oku mau talaatu ai ko ē he 'ikai ke *deficit* 30 miliona 'a e ta'u lolotonga he na'e fakatuhani 'a e fakamolé pea toe ma'u mai mo e seniti, 'uhingá he na'e tui mai 'a e ngaahi fonua kehé 'oku lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga. Pea kapau 'oku ke fiamālie 'a e sēniti ko iá ke 'oatu 'a e tohi na'e 'omai 'akí, lava lelei pē. Ka ko 'eku

‘uhingá eni ia, ‘oua ‘e fu’u tāpalasia pehē fa’u ‘Esitimeti ‘a e Falepa’angá, ha’u pē ke tau talanoa fakalelei pē. ‘Oku lelei pē me’a kotoa ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema pea ‘oku ‘ikai ke tau ‘alu ki ha fo’i luo. Mālō Sea.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Seá pehē foki Komiti. ‘Ikai ko ‘eku ‘ai pē eni ko tautolu kātoa eni. ‘Oku tau *deficit* ...

<002>

Taimi: 1205-1215

‘Aisake Eke: ... taimi ni 21 miliona, ta’u ko eni, tau no mei he *IMF* toe totongi ‘osi ‘a e ta’u ‘e 10 mei heni. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ko ‘eku aofangatuku he 84.4, me’a ni te tau lava ‘o fakahaofi kitautolu mei he fu’u 84.4, ‘io, ko e tali ia ‘io te tau lava.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonu. Ko e fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea, ‘oku tau, ko e fakatonutonu pē ia ‘oku ‘ikai ke 21 miliona ‘etau *deficit* ‘atautolu he taimi ni, ko e pa’anga ko ē ‘oku ma’u ‘oku ...ko e fakafuofua ia ki he ‘osi pē ko ē ‘a Sune, ‘e ‘i he poini ‘e 5 ko e hulu ia. Mālō.

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’u na, ko e me’a ia na’a ku fehu’i ‘anenai ki he ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ou kole atu ke ‘omai ‘a e fika ko ia. ‘Ikai, fika ko ē 95.4, fakafehoanaki ia mo e fika ko eni ‘oku totonu ke to’o ‘e koe 100 ma.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pē ‘Eiki Sea kātaki ko e, ‘ai pē ko e fakafekiki eni ko ē ‘oku tau lau ki ai.

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku ‘ai hifo ke tatali ke 107 ‘omai ‘a e fika ...

‘Eiki Palēmia: ... ko e fakafekiki eni ko ē ‘oku tau lau ki ai ‘oku ‘oatu ko e fika ena ‘oku mau ‘oatu ena ‘oku ‘osi ‘oatu.

‘Aisake Eke: Ko ia ka ‘oku kehekehe. Kei totongi pē ‘etautolu...

‘Eiki Palēmia: Me’a pē ia fekau’aki mo ho’o fakakaukau.

‘Aisake Eke: ‘Ikai ki’i me’a hifo, ‘oku ke mea’i ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e fakatonutonu atu pea ke me’a ki lalo.

‘Aisake Eke: ‘Ikai.

‘Eiki Palēmia: Me’a ki lalo.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku fehu’i kia koe. Uehee fakamolemole.

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu. Me’a ki lalo ko e hā ‘oku ke fu’u vili ta’e’unua pehē ai Fakafofonga.

‘Aisake Eke: Hala ‘ene ma’u, ko e me’a ia ‘oku ou ‘oatu ai he ‘oku hala ‘ene ma’u.

‘Eiki Palēmia: Sio, sio ki hē ‘ikai toe lava ha taha ia ‘o mapule’i. Tuku ā ka ma’ulalo mautolu.
...

Sea Komiti Kakato: Mālō mo me’a ki lalo ē..

‘Aisake Eke: ‘Oku ‘ikai ke ke mea’i e fiká.

Sea Komiti Kakato: Ki’i taimi ko eni fakamolemole neongo pē ‘oku toe ‘a e miniti ‘e 10, ka ‘oku ou pehē ke mou me’a atu ‘o ma’u ha ki’i mālōlō, ka tau toki foki mai, tau liliu ‘o Fale Alea. (Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea, Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 2.

(Toloi ki he 2 efiāfi).

<005>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki fakamanatu atu tauhi mai ‘etau taimi ngāue he’etau ngāue ko eni ‘oku fai. Liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Kakai ‘o e fonua kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Kapineti Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato ‘ikai ke toe fakalōloa koe’uhí ko ‘etau taimi mou mea’i pē ko ‘etau mālōlō he 5:00 he 4:00 fakamolemole. Houa pē ‘e taha pea tau toe kamata leva ‘a ia ko e 5:00, 4:00 pē ki he 5:00 kae kamata e Fale ko ‘etau tu’utu’uni ia.

‘E Hou’eiki ko e maama ē ‘oku ulo mai ko ē pea te u tuku ki he.... ‘o Tongatapu 5 ko ‘ene ‘osi pē me’a ‘oku ke tokanga ki ai te tau foki leva ki he’etau tu’utu’uni taimi totonu ē ‘osi mea’i he Fale ni ko u fakamanatu atu pē kupu 60 mo e ngaahi me’a ko ē ‘oua ‘e fai ha fefokifoki’aki ke fai ha fakakikihī ka ke me’a mai Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Tapu atu Sea pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato laumālie ki he efiāfi ni. Sea ko e Lao fakalukufua foki ē na’e fai e ki’i fakahoha’a ‘anenai ‘i he ‘osi ko eni ‘etau vakai atu ki he ‘alu ko eni ke ‘osi e ta’u ‘e tolu. ‘A ia ko e tūkunga ko ē te tau ‘i ai ‘a ia te tau fe’amokaki’aki ‘a e 84.4 miliona. Sai foki mai leva ki he ... ‘io toe tākaki atu pē mo e ngaahi mo’ua ko ena ‘a e Pule’anga ‘oku tau malu’i mei tu’a pea ‘ikai ngata ai ko e ngaahi hopo ‘oku hoko mai ‘a ia ‘e ala ha’u e ngaahi me’a ko ia ngaahi ha’aha’a ko ia ki he kaha’u kae pehē foki ki he ngaahi taimi ‘a e hoko fakatamaki fakaenatula mo e ngaahi me’a pehē.

Tokanga ki he ta’u fakapa’anga 23/24

Sai ka u foki mai ki he ta’u ko eni ka hoko ‘a e 23/24. ‘A ia ko e tu’u foki ‘a e fakapa’anga ko eni te tau hanga atu ki ai te tau fokotu’utu’u mai ko ē ‘etau ‘Esitimetī ‘oku mahino te tau fe’amokaki ‘etau tu’u ko ia Sea ‘a ia ko ‘etau fe’amokaki ko ia ‘a ia te tau nō mai. ‘Ikai ngata foki ai te tau ‘oku tau toe ‘omai mo e pōnite fo’ou ‘a ia ko ‘etau fe’amokaki ko eni he’etau

'Esitimeti ka hoko 'oku fe'unga ia mo e 30.3 miliona hangē ko 'eku lavé Sea ko e lahi pē ngaahi fe'amokaki ko eni ...

<007>

Taimi : 1425-1430

'Aisake Eke : .. koe'uhi ko e ngaahi fakamole ia 'oku tau kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi fakamole tatau pē 'ikai fai ha sio tokanga ki ai. 'A ia ko e 21 miliona ko ia na'a tau nō ko ia he ta'u kuo 'osi kei tafe mai pē ia. Te'eki ai ha vakai ia ki loto ki he fakamole ko eni 'oku ai ha ngaahi me'a ai ke tuku koe'uhi kae lava fakama'ama'a, kae 'oua 'e fakasi'isi'i 'a e 'alu ko eni 'a e kau fe'amokaki 'o tau toho ai 'a e pa'anga 'e 27.2 mei he pa'anga mohe ka tau toe nō ko eni Sea.

Sai ko 'ene tu'u ia ko ē 'a ia ko u pehē 'oku ai pē ngaahi fakamole ia 'i loto he me'a 'a e Pule'anga 'oku tonu ke fakatatafe, kae ha'u e ivi pē ki he ngaahi me'a mahu'inga 'oku totonu ke tau sio ki ai 'e tokoni ia ki he'etau langa fonua ko ia 'oku fai. Sai, vakai ko ē ki he, 'a ia ko e me'a ia 'oku hoko vakai ko ia ki he tu'unga fakapa'anga ki he hū mai 'a ia ko e me'a ko ia 'oku mahino, ko e, 'oku tau tānaki mai e me'a fo'ou ka ko e pa'anga ko ia 'oku hū mai 'oku 'ikai ke fe'unga ia. Tau tānaki mai pē, tānaki mai pē ka 'oku ou manatu'i hake me'a atu vakai atu ki he Kelesi, ko u fa'a 'alu atu pē Sea 'oku 'i ai 'a e fo'i laine kulokula 'oku tohi'i 'i lalo ui ko ē ko e laine pilimisolo 'a ia 'oku 'uhinga foki ko e laine ia e fe'unga. 'O kapau te ke uta 'e koe ho vaka 'o 'alu 'ikai te ke fakatokanga'i kae 'alu pē 'o me'a 'e 'i ai te tau tu'utamaki hangē kiate au 'oku pehē 'etau 'alu ko eni. 'Oku 'ikai ke tau fakatokanga'i lelei pē 'oku fēfē 'etau mita ko ia he fe'unga pē 'oku mo'ui pē 'oku mate. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou fakatokanga'i 'i he'etau palani pē ke tau toe fakakaukau pē ki ai 'i he me'a ko eni.

Sea ko e ha'u ko eni ki he ta'u ni ko e hiki 'aki ko ē 'a e fakamole ko ē mei he ola ko ē ko e 'amanaki ko ē 'e 'osi ko ē he ta'u ni, he 'oku ou tui ko e fika totonu ia ko ē ke fai ko ē te ne tataki kitautolu 'a e fika ko ē 'e 'osi ko ē ta'u ni. 'A ia ko e fakafuofua ko ē 'osi ko ē ta'u ni fe'unga ia mo e 392.9 miliona 'a ia ko e fakafuofua ia 'osi ko ē ta'u ni te tau 'i ai. Sai ko e hiki leva ko ia mei he pa'anga ko eni hiki ki he 419.5 miliona ko e hiki ia ko ē 'o e 'Esitimeti ko eni ka hoko. Ko e pa'anga ngāue pē foki eni Sea. 'Oku 'ikai ke u fu'u hoha'a au ki he pa'anga ko eni mei muli ki he ngāue lalahi tatau pē pa'anga koloa pa'anga tokoni pa'anga pea 'ikai ngata ai, 'oku kei toe pē foki 'etau pa'anga 'atautolu 143 toenga pa'anga mai ia he pa'anga ngāue. 'Ika ke u hoha'a au ia ki ai, he koe'uhi ko e pa'anga ia ko ia 'oku 'i ai pē ngaahi taumu'a maheni ia 'oku 'omai 'e he ngaahi fonua tokoni pea 'oku pau pē 'e 'alu pē ia ki ai he'ikai ke tau faihala ki ai.

Kae kehe ko e poini ko ē 'oku fokotu'u mai na'e tonu ke tau taula 'aki 'a e 392.9 miliona ko u tui ko e fika ia ko ē 'oku tau lava mafua, he neongo na'a tau nō mai mei he ta'u kuo 'osi e 21 ka 'oku tau toe 'omai. Kae kehe ko e nō 'a ia ko e hiki ia 'o 27 'a e fo'i hiki ko eni mei he ta'u ko eni ki he ta'u kaha'u. Sai fēfē hono fakapa'anga 'a ia na'a ku lave ki ai. 'Oku tau toho fe'amokaki ai 'a e 27 tānaki mo e fo'i nō ko ē 'o 3 'o 30. Ko e vakai leva, fēfē 'a e anga e 'Esitimeti ko ia ki he pa'anga hū mai 'a e fonua. Mahino pē foki e pa'anga hū mai ia mei he patiseti toe eni e ngaahi fonua he 'oku ha'u kakato pē e fo'i pa'anga ia ko ia 'o 'alu kakato. 'A ia kapau 'oku ha'u kakato pē pa'anga 'ikai ke 'i ai ha uesia ia ai he 'oku palanisi pē ia. 'A ia ko e me'a 'oku 'ikai ke palanisi 'a 'etau pa'anga ko ia he fonua ni.

Sai ko e hiki ko ia he 27 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e 27 miliona 'etau pa'anga ko eni 'i he 'Esitimeti Fakaangaaanga ko eni ki he ta'u kaha'u. Ko e 12.3 ai ko e hiki ia pea mei he pa'anga tukuhau 12.3. Ka ko e fakafuofua atu ko ē ki he hiki ko eni 'alu ko eni 'etau, hiki ko ē tupu, mahino foki ko 'etau tupu ko ē 'atautolu ko eni 'e hiki ia. 'A ia ko e fo'i fika'i ko ia e hiki ko ia meimei te ne 'omai pē ia 'a e 8 miliona, 8 miliona te ne 'omai e hiki ko ē 'i he lahi ko ē 'o 'etau koloa ko eni 'oku 'omai ko eni ki he ta'u kaha'u. 'A ia 'oku fakafuofua mai he peseti 'e 2.6 Sai 'a ia ko e hiki ko ia pa'anga ko ia te ne 'omai 'e ia meimei 8, ka 'oku faikehekehe 'aki ia e 4.2 ka ko u tui 'oku fakapotopoto pē ia koe'uhi 'oku mahino kapau 'e mā'opo'opo pē tānaki ia 'e sai pē. Ma'u pē 'a e 12 pea 'ikai ngata ai, 'i ai pē foki 'a e ngaahi mo'ua totongi nō mai toe 'i ai 'a e ngaahi mo'ua totongi tukuhau te'eki 'omai 'e he ngaahi kautaha mo ha ngaahi me'a 'a ia ko u pehē fakapotopoto pē lava pē 'o ma'u 'a e fo'i 4 ko ia.

Tui Tongatapu 5 'oku tu'u ta'epau 13 miliona tui Pule'anga ke tānaki mei he Pangike Pule

Sai ko e toenga ko ē 'a e 14 , 14.7 'oku ha'u ia ko ē ko ia 'e ha'u ia ko ē pea mei he tānaki pa'anga ko ē 'oku 'ikai ko e tukuhau. Pa'anga ia ko ē ha'u ko ia pea mei ai. Sea 'oku 'i ai e ki'i tokanga ki ai. Ko e fo'i pa'anga lahi ko ē 'oku ha'u ko ia mei ai, ko e 13 miliona 'a ia ko e 14.7 ko ē pehē 'e ha'u pea mei he pa'anga...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Aisake Eke: ... ko e 'ikai ke tukuhau tau tānaki mai ai ko e fo'i 13 miliona ai 'oku pehē 'e ha'u mei he Pangikē Pule. Ko e fo'i fika eni Sea 'oku ou pehē 'oku 'ikai ke, 'oku ta'epau 'aupito ia pē 'e ma'u 'a e fo'i fika ko eni Sea.

Koe'uhí ki he 'oku ko e tupu ko ē 'a e pangikē pē te ne lava 'o ma'u eni ko e me'apango pē Sea 'oku te'eki ke ma'u he Fale Alea ni ia he'eku manatu ke ma'u mai ha fakamatala fakata'u 'a e Pangikē Pule ke 'asi ai ko ē 'ene fakamatala pa'anga te'eki ke ma'u 'e tautolu ia heni e 20/21 tatau pē ia mo e 21/22 te'eki ke 'asi te'eki ke 'omai ha lipooti ia 'a e Pangikē Pule koe'uhí na'a tau mei lava 'o ma'u mei ai 'a e anga e tu'unga fakapa'anga ko ē 'a e pangikē. 'A ia ko e kupu 54 ko ē Lao ko ē Pangikē kuo pau ke ne fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ia ki heni ka ko e ta'u eni ia 'e ua 'oku te'eki ke hū mai ha me'a ia. Pea 'ikai ngata ai 'oku 'i ai e tu'utu'uni ia he laó kupu 50 (a) 'a e Pangikē Pule 'oku pau ke nau nau hanga 'e nautolu 'o teuteu 'enau fokotu'utu'u ko e *policy statement* 'enau fokotu'utu'u fakapangikē pea ko e 'asi ko ē 'a e lao māhina ono kotoa pē 'e pau ke nau 'omai 'e nautolu 'a 'enau fokotu'utu'u ko ia 'omai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhí ke koe'uhí pē foki ke fakafehoanaki ke na ngāue fakataha pē 'a e anga e fokotu'utu'u fakapatiseti 'a e Pule'anga mo e fokotu'utu'u mai ko ē 'a e ngāue ko ē 'a e Pangikē Pule he ko e Pangikē Pule foki 'oku nofo ia ne tokanga'i mai e ngaahi ngāue ko ē 'a e pangikē. Pea kuo pau ke mai e ngaahi mahina 'e ono ko ia 'o ha'u he 'oku te'eki ke 'omai mo e māhina 'e ono ko ia.

20/21, 21/22 'o a'u mai ki he ta'u ni. Pea ko u 'ohake pē e ngaahi me'a ko eni he koe'uhí he kapau 'e, na'e tokoni ia kapau na'e 'i heni 'enau ngaahi fakamatala ko ē te u lava 'o 'o fakafehoanaki mo e me'a ko eni.

Sea ko e fika ko eni 13 'a 'eni 'oku 'uhinga ko ē ki ai 'oku ou lava au 'o ma'u 'enau fakamatala pa'anga ko ē 20/21 'a e Pangikē Pule. Ko e tupu ko ē 'a e Pangikē Pule he 20/21 na'e pa'anga

pē ia 'e 200000 pea ko e 200000 ko ia ko e pa'anga ko ē tu'u ko ē 'a e lao pēseti 'e 70 e tupu ko ē 'a e pangikē 'ave 'e nautolu ki Fale Pa'anga ko e tokoni ki he ngāue 'a e Pule'anga 'a ia ko e tupu ia ko ia fē'unga pē ia mo e 140000 'a ia ko e 20/21. 21/22 eni mo e 22/23. Ko e kehe pē 'a e 22/23 he koe'uhí ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Lava pē 'o tokoni atu ki he Feitu'u na Tongatapu 5 Minisitā Pa'anga.

Tui Pule'anga 'e tānaki mai 'a e 13 miliona mei he Pangike Pule he ta'u fakapa'anga hoko

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale na'e 'ai pē ke u toki tali atu pē e ngaahi me'a he fakalukufua ka te u tali atu pē ki he ki he 13 miliona ko eni ko ē ko ē 'a e 'oku 'asi 'oku hā atu he Patiseti koe'uhí pē ke fai ha femahino'aki ai mei he pa'anga 'a e Pangikē Pule. 'Io 'oku mo'oni pē 'a e ngaahi fakamalanga ia ko ē ko ē 'a e Fakafofonga ki he ngaahi tuku'au mai ka ko e fika fakafuofua ia ko eni 'io ko e fakafuofua ia 'i he 'i he 'i he fakamatala kuo a'u mai ko ē mo e tu'unga 'o e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangikē 'o a'u mai ki he taimi ko eni ki he taimi ko eni 'i he taimi ko eni ē. Koe'uhí pē na'e lahi e ngaahi ko e ko e me'a fakamāmani lahi foki na'e ki'i tō lalo 'a e totongi tupu 'a e ngaahi pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakamāmani lahi. 'A ia 'oku 'i ai 'etau pa'anga mohe pea na'e tupu mei ai 'a e 'a e 'alu hake 'a e tupu totongi tupu ko ia 'o lahi ange. Pea 'oku tupu mei ai 'a e 'a e toe sai ange 'a e me'a ko eni 'oku ma'u he pangikē 'o 'o ma'u mei ai 'o fakafuofua ko ē 'a ia ko e fakafuofua ko eni 'io te mau ma'u 'e mautolu 'a e tānaki ia 'e totongi mai eni ia he Pangikē Pule he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku vave mai Sea mālō.

'Aisake Eke: Mālō Sea. Kai kehe Sea 'oku te'eki foki ke 'io hūfanga ai pē he fakatapu kae fai e fakahoha'a. Ko ia 'a ia ko e fika ia ko u pehē ko ē 'oku 'oku ta'epau 'a eni 'a ia 'oku 'oku mo'oni pē ia koe'uhí ...

'Eiki Palēmia: 'Ai ke fakatonutonu pē mu'a.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko eni 'oku 'osi fakahā atu 'osi faitu'utu'uni 'e 'omai e 13 miliona. 'Oku 'ikai ke ta'epau 'oku pau. Ko e 'uhinga he 'ikai ke tau toe fakafekiki tautolu ko e fakahoko atu pē. Ko e hā ha'amau toe me'a 'e fai atu te mau hiki nima ka ke tui mai ā Fakafofonga ko e pa'anga ko eni 13 'e 'omai he ta'u fakapa'anga hoko ko e kole atu pē 'oku 'ikai ke ta'epau e me'a ni 'oku 'osi mahino ko ena 'oku pau.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i fakatonutonu atu e 'Eiki Palēmia. Ko e fakamatala ko ē kuo u ma'u mei he fakamatala ko ē 'oku 'omai ki he Fale ni ko e tupu fakamuimui taha kuo 'osi declare mai ko e lau kilu pē 'oku 'uhinga ai 'a e fakafuofua 'a Tongatapu 5 'oku ta'efakapotopoto ke talamai ia 'e tupu 13 miliona ia ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke te folofola pē ke maama mai ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Paula Piveni Piukala: ... pea maama mai. 'E 'i ai e silini 'e 'i ai e silini, 'oku fakamakatu'unga he 'oku 'ikai ke 'uhinga lelei ki he Falé ke tupu lau kilu pe he ta'u

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Fakamuimui tahá pea tupu 13 miliona ia he ta'u

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Sea Komiti: Mālō

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai

Sea Komiti: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: e 'estimeti ko eni 'oku tau pehē mai 300 miliona, ko e fakafuofua pē he 'oku te'eki ke tau a'u tautolu ki ai. 'Oku tatau pe mo e 'oatu ko eni e 13 milioná, ko e me'a ia 'oku mau felotoi 'a e Pule'angá

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Palēmiá he me'a ko iá. Ko e 'esitimeti ko eni 'oku ui ko e *educated estimate*

'Eiki Palēmia: Masi'i

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko e fakafuofua fakavalevale pē, ko e fakafuofuá hangē ko e me'a ko eni na'a tau lau

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ai leva au

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke pehē ke tupu pe fo'i mata'ifiká ke puna 'ea pe

Sea Komiti: Sai

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu, 'a ia 'oku pou pou mai 'a 7 ia ki ai 'a ia ko 'emau fika 'oku 'omai na'e fai e ki'i ngāue ki ai. Pea 'omai he 'ikai ke 'omai ke noa'ia hangē ko 'ene me'á na'e *educated estimate*. Pea 'oku hangē pe ko ē ko 'eku fakahoko kia Tongatapu 5 ko e pa'anga

Paula Piveni Piukala: Ka ko 'eku fakatonutonu foki 'e Sea ko e pēteni ko e tupu fakamuimui kuo 'osi *declare* mai ki he Falé ni ko e lau kilu. 'Oku 'ikai ke fakanatula ke 'ohovale 'oku talamai 'e tupu ia he ta'ú ni 13 miliona.

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga 'ai pe peá ke fanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá he'ene fakahoko atu 'a e 'alu ko eni 'a e tupú. 'Oku 'i ai pe tafa'aki 'e 2 ki he talanoa kotoa pē. 'Ai pe mo ki'i lele pe mo e toka'i, mālō Sea.

'Aisake Eke: Mālō Sea

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole fakamolemole ki he Palēmiá 'oku 'ikai ko ha ta'etoka'i pe 'oku 'i ai ha'aku fa'ahinga *vendetta* kia kinautolu.

Sea Komiti Kakato: Sai, ‘osi mahino

Paula Piveni Piukala: Ko e fatongia ‘oku ‘omai kiatautolu ke sivilivivi

Sea Komiti Kakato: Mālō

Paula Piveni Piukala: Pea ‘omai, ‘uhinga lelei

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafongia, ko u kole atu pe Hou’eiki te u fusifusi leva ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke mafaofao atu ā ia ē. Koe’uhi he ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku ‘ikai pe ke mou tui moutolu he’eku lau atu e kupu 60. Ki ha’ane toutou fefoki’aki ha’ane ngaahi fakakikihi pe ‘a’ana ‘iate pe. Pe ko ha ngaahi kikihi ke ngāue’aki ‘e he kau Mēmipa kehe pea ke ne fakatokanga’i ki he Mēmipa ko iá ke ‘oua ‘e toe hoko atu ‘ene leá.

Ko u fakatokanga atu ‘e Tongatapu 5, Tongatapu 7 kapau leva ‘oku kehekehe ho’omou fika, ‘io tuku ai. Ka tau ‘unu atu ē, he kuo ‘osi mahino ki he Falé ni mo e kakai e fonuá pea ‘oku ‘i ai pe me’a ngāue ‘e taha te tau ngāue’aki. ‘E toki fai e ‘ū fakatonutonu ko iá ki ‘amui ange ka tau nga’unu ki mu’a. ‘E fai ‘aki leva ‘eku fakatokanga ko eni kiate koe Mēmipa he’ikai te ke toe hoko atu e toe feme’a’aki he me’a tatau ‘amui.

Me’a mai e Pule’angá ‘a e mata’ifika ko iá pea ‘oku ou kole atu Tongatapu 5, ‘unu, ‘unu ki mu’a.

‘Aisake Eke: ‘Oku ou kole atu tapu mo e ‘Eiki Seá mo e Komiti Kakato. Ko u kole atu mu’a ke u fakamahino’i atu e poini ko eni. Manatu’i ko e tau fakafuofua eni ia ‘atautolu toki kamata ia ‘i Siulai ki Sune ta’u kaha’ú. Pea ko e ‘oku ‘i ai pe mo’oni ia koe’uhi ‘oku ‘i ai ki’i tupu koe’uhi foki ko e taimi ni ko e hiki ko eni ‘a e totongi koloá. Pea ‘oku kátoa e ngaahi Pangikē Pulé pea kau ai pe eni. Tukukehe ‘a Tongá ni ko muli ko ē ngaahi pangikē ‘oku nau hiki’i ‘e nautolu e totongi tupú.

‘A ia ko e fakafuofua ia mahalo ‘e ‘iai, ko e mahalo. Ka ko e ‘uhinga pe ‘eku lave ki ai ko e me’a ‘e 2 ko e me’a ‘e 2 ‘oku ‘uhinga ai ko ē ‘a e tupu ‘a e pangikē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pe Sea

Sea Komiti Kakato: Ko fē e me’a ‘okú ke fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ikai ko e pehē ko ē ‘oku mahalo ‘e ‘i ai ka ko ‘eku ‘uhingá ko e fo’i kongá ia ko ē ‘oku fakatefito ai e ‘ū fakamatala pa’anga mai kimui ‘a e Pangikē Pulé ‘o fakatefito ai e fo’i fika ko eni ‘oku mau fakafuofua’i ‘e ma’u ai.

Sea Komiti Kakato: Sai te u tali ia ē, hoko atu ‘e Tongatapu 5

‘Aisake Eke: Sea ‘ikai tonu au, mahalo eni, ko ‘etau fakafuofua, mahalo. ‘E toki kamata e me’a ‘i Siulai

Sea Komiti Kakato: Fakafongia ‘okú ke fanongo ki he kupu ‘oku ou talaatú ko u pehē atu pe ke tuku e fakakikihi, tau hoko atu he ko ena ‘oku ‘osi me’a mai ‘e he Minisitā Pa’angá.

‘Aisake Eke: Ko ia ko e fakafuofua fakamahalo

Sea Komiti Kakato: ‘Oku, ki’i me’a hifo ange, ki’i me’a hifo ange ki lalo. Mo me’a lōua ki lalo ‘e Minisitā Pa’anga

‘Eiki Palēmia: ‘Io sai pē

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafongā Tongatapu 5 mo e ‘Eiki Palēmiá. Ko e tu’u ko ē he’eku vakai ‘a’aku ko e Sea he Falé ni ‘oku tau lolotonga alea’i e ‘ū fika ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Laó ē. Ka koe’uhi ko e Feitu’u na ko e ‘e Tongatapu 5, ‘oku ‘i ai e falala e kau Mēmipá mo e ni’ihi e Falé ni na’á ke, tulou pe mo e Feitu’u na, na’á ke Minisitā Pa’anga. Ka ‘oku nau mea’i ‘okú ke kei ‘i tu’a pea ‘i ho’o taimi ‘i tu’á ‘oku totonu pe ke ke faka’apa’apa’i ‘a e fo’i Lao ko ē ‘oku ‘omai ‘e he me’á. Ka ‘i ai leva ha me’a ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na ‘oku hala, na mou ‘osi ō ki he Komiti Pa’anga na’e totonu ke mou fakatonutonu e me’a ko iá he Komiti Pa’angá. Ka ko e hā leva hono ‘aonga

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ou fokotu’u atu

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo he ko u talanoa ki he taha

Paula Piveni Piukala: Ko ho pehē mai ke mau faka’apa’apa’i ke mau longo ka ‘oku mokoi mai ‘Ene ‘Afió ke mau fehu’ia

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Mo sivilivi’i

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ki he Feitu’u na ke ke me’a ki lalo. ‘Oku ‘ikai ke tuku ho’omou sivilivi’i ko u tokanga kia Tongatapu 5 ke ‘oua ‘e fefokifoki’aki he ‘ū fika ko ē. ‘Oku ‘osi a’u atu ho’o me’á kia nautolu ko ‘amui ange ‘oku ‘i ai e faingamālie ki he Feitu’u na ke ke ...

<010>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: ... ke hoko atu ho ngāue kia nautolu ka te u tuku atu ki he Feitu’u na.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Seá pehē ki he Komiti Kakatō ka ko e fakatokanga eni he fika ko ení. He koe’uhí hangē ko ‘eku lavé ko e fika ko ení foki ko e ma’u’anga pa’anga ko ē ‘a e Pangikē Pulé Sea, ko e lahi tahá ‘ene pa’angá ma’u foki ia mei he pa’anga mohe ko ē ‘oku tau tānakí ‘a ia ‘oku 400 tupu miliona he taimi ni. Pea ko ‘ene fakahū leva ia he ngaahi *security* Nu’usila, ‘Aositelēlia, ‘Amelika mo e ngaahi feitu’u ko iá. Pea ko ‘ene ma’u’anga pa’anga ko iá ‘a ia ko e tupú ko e me’a ‘e taha, ko e feliuliuaiki ko ē ‘a e totongi tupú ‘a e *exchange rate*. He ko e taha ia e me’a na’e hoko ia ‘i he 2021 lahi e mole ko ē he *exchange rate* koe’uhí ko e hoko ‘a e mole ai. Ko e me’a na’e tupu ai pē 200000 ia ‘i he 2021 Sea.

‘A ia kapau, Sea kapau ko e tupu ko ē, ‘oku te’eki ke u ma’u au talu fakamolemole ‘Eiki Sea, ‘oku te’eki ke u ‘i ai ha taimi ia ke a’u e Pangikē Pulé ki he tupu. He ko e tupu ko eni 13 peseti pē foki ‘e 70, ‘a ia ‘oku totonu ke a’u e Pangikē Pulé ia ki he pa’anga ‘e 18.6 miliona ‘ene tupú kae lava ‘o ma’u mei ai e 13, pea ko u vakai’i au e hisitōliá ‘oku te’eki ke u ha’u au ha taimi pehé ni. Ka ko e me’a pē ‘oku ou, ‘oku ‘i ai, ka ko e me’a foki eni ‘oku fai e tokanga ki ai ko

e tu'u ko ē 'a e tu'unga fakapa'angá foki he taimi ni ko eni kamata 'i Siulai. 'Osi 'i ai e hoha'a ia e ngaahi fonuá ko e fu'u hiki ko ē 'a e totongi 'a e totongi tupu ko ē 'oku fai ko ē 'oku ui pē ko e mone 'a e me'á, 'a e tupu ko ē 'a e Pangikē Pulé he ngaahi fonuá 'o hiki ai ko ē totongi nō ki 'olungá.

Ka 'oku 'i ai e tokanga he taimi ni koe'uhí kuo kamata foki 'ene uesia 'e ia ko ē 'a e lahi ko ē 'a e ngaahi ngāue koe'uhí ko e, kamata ke ne holoki 'e ia 'a e nō 'a e ngaahi kautahá. Pea 'oku kamata e hoha'a ia ki ai koe'uhí 'e te ne hanga 'e ia 'o fakaholoki mo fakatuai'i e tupu faka'ekonōmiká. Pea 'ikai ngata aí 'oku 'osi 'i ai foki e ngaahi pangikē ia 'e 4 kuo 'osi tō, 'osi tō ia *bankrupt* ia 'i 'Aositelēlia 'i 'Amelika. Pea ko 'Aositelēlia ia mo Nu'usila 'osi kamata ke na *recession* naua ia, holo. Ko e toki fuofua taimi eni ia 'a ia ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. 'Oku te'eki ke tau hiki e *interest rate*, 'oku mahino'i, mea'i pē 'e ia pea 'oku, na'e 'ikai ke mau 'ai ke toe fakahoha'asi 'a 'ene fakamatalá. Ka ko e tu'u he taimi ní 'oku 'osi 'ova he 16 milioná 'a e seniti 'a e *profit* ko ē 'a e *Reserve Bank*. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'emau talanoa ai ki he 13, hangē pē ko ē ko ho'o me'á 'osi 'ova ia he taimi ni. He me'a tatau pē ko ē na'a ke me'a ki aí. Pea ko e 'uhingá 'o kapau 'e te ke fiemālie pē taimi pē ko ē 'e ha'u ai e 13 milioná pea mau 'alu atu leva 'o 'oatu e tohi kiate koe ki he Feitu'u na ke ke fiemālie kae 'uhingá ka tau 'unu atu ā ki ha me'a 'e taha. Mālō.

'Aisake Eke: 'Io Sea. Ko u faka'amu au ke ma'u e 14, 13. Ka ko 'eku fakatokanga pē eni 'a'aku ia ko e, manatu'i ko 'etau 'alu atu eni te tau hū ki ai. He koe'uhí ko e, ko e me'a ko ē na'a ku lave ki he totongi ki he kamata ke toe liliu e ngaahi Pangikē Pulé 'enau totongi *interest*. He koe'uhí ko e tu'u foki he taimi ní ko e 'uhinga pē 'oku lava ai ke lahi 'a e pa'anga na'e fakahū ko ē hetau pa'anga mohé koe'uhí ko e 'alu e fika ko iá. Ka 'oku kamata ke toe hoha'a e ngaahi fonuá tautefito hangē ko 'Aositelēlia eni, ta'u eni ia 'e 30 'oku te'eki ke lava, te'eki ke pehē 'a 'Aositelēlia kamata, tō lalo e tu'u faka'ekonōmiká. Ka koe'uhí foki 'oku ne hanga 'o hiki'i ki 'olunga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pē 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoni ki he Feitu'u na?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io Sea ko e *interest rate* foki ia 'a e ngaahi fonua ko iá 'oku hangē ko e fakamatala 'a e Fakafofongá 'oku pehē, ka ko Tongá ni foki 'oku 'ikai ke pehē 'a e, koe'uhí he 'oku kei tu'u pē fo'i *interest rate* ia 'a e Pangikē Pulé hangē ko eni ko ē 'oku 'i aí 'i he, 'oku ma'ulalo 'aupito ia. Pea 'oku, ko e ngāue ko ē 'oku lolotonga fakahoko he taimi ní 'oku tokoni ia ke holo hifo 'a e, 'oku 'i ai pē ngaahi pangikē 'oku nau 'osi kamata ke nau tukuhifo 'enautolu 'enau *rate* tupú.

Ka ko u lave atu au ia ki he 13. 'Oku mau fakapapau'i atu Sea 'e ma'u e 13. 'E ma'u e 13 he ta'u fakapa'anga ko eni ko ē ka hoko maí pea 'oku fakatefito ia he ko e me'a fakamāmani lahi. Ko e ngaahi *interest* ko ē he taimi ko ē na'e hoko ai 'a e Koviti mo e ngaahi faingata'a fakapa'angá na'e tō lalo 'aupito. Na'e tō lalo 'aupito ia he na'e a'u ia 'o peseti pē 'e taha, peseti 'e, ka ko 'ene 'osi ko eni ko ē 'a e Koviti mo e me'á na'e hiki lahi 'aupito, na'e hiki hake 'a e ngaahi peseti ia 'e ni'ihí 'o a'u pē ki he nima 'i he fā koe'uhí ko e tokanga ia 'a e ngaahi, 'a e pangikē ko ē hangē ko e me'a na'e me'a 'aki he Fakafofongá ke pule'i 'a e hiki ko ē totongi e koloá. Ka 'oku kau lelei foki ia ki he 'etau sēniti ko ē hangē ko e pa'anga mohe ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofongá 'o tupunga ai ko eni ko ē 'a e fakamatala 'a e fakamatala ko eni 'oku fai atú 'o fakatefito ai e fakafuofuá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 5.

Tokanga Tongatapu 5 ke lava mapule'i fakamole 'oku ha mai he Patiseti pea matauhi

'Aisake Eke: Fakamālō atu Sea. Ko ia, 'a ia ko 'etau talanoa'i eni 'a e fika ko eni. 'A ia kapau ko e, 'e ma'u mālō. Ka ko e anga eni, ko e anga eni e vakai atu eni ia koe'uhi ki he, pea 'oku 'ohake pē ki heni ke tau feme'a'aki pē koe'uhi ko 'etau sio ko ē ki he fika ko ē te tau fakafalala ai. 'A ia ko e fika pē eni ko u ki'i sio ki ai 'e ala 'i ai ha'ane holo koe'uhi ko e tu'u ko eni. Ka ko e me'a na'a ku fakalave au ia ko e 'uhinga ko e tu'unga totongi ko eni 'a e ngaahi pangikē, 'e toe vave ha'ane holo. 'A ia ko e toki kamata 'a ia foki ko Sune eni he'eku sio atu ...

<002>

Taimi: 1445-1450

'Aisake Eke: ... ta'u kaha'u he 'oku fai 'a e fakafuofua ia 'a e ngaahi fonua te nau toe lava 'enautolu 'oku tonu ke 'osi pē holo 'a e hikihiki, *inflation*, ka nau kamata a ki 'olunga, 'a ia ko 'enua kamata pē ki 'olunga pau ke nau toe mafuli 'o 'alu 'a e totongi *interest* ki lalo. Kae kehe ko e 'oatu pē 'a e ngaahi fakakaukau ko eni koe'uhi ko e ngaahi fika, pea 'ikai ngata ai ko e fika ko eni 'oku 'alu 13 ko eni, fo'i fika, ta'u 23/24 pē, 'ilo'i ko 'ene a'u ki he 24/25 'e holo pē 'o taha.

'A ia 'oku ha'u pea toe pehē pē mo e 25/26 'a ia ko e me'a mahu'inga heni, hono matauhi ko ē 'etau fakamole, sio ko 'ene holo pē mei he 13 'o 1, 'a ia ko e fo'i 12 ia 'oku mole, holo, kae kei 'alu pē tautolu ia fakamole ki 'olunga.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē...

'Aisake Eke: ... 'a ia ko e poini 'e taha 'oku toe 'ohake pē ke fakatokanga'i ...

'Eiki Palēmia: ... 'e toe lava pē 'o tokoni atu ki he Fakafofonga na'a lava 'o 'unu mai ...

Sea Komiti Kakato: Fie tokoni atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'a e 'Esitimeti ni 'i he ta'u ki he ta'u Sea 'oku liliu ma'u pē, 'e 'i ai 'a e taimi 'e hiki ai ki 'olunga, 'i ai taimi 'e 'alu ai ki lalo ko e me'a ia 'a e Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko iá ke ne hanga 'o tuhani mai mo fakafuofua ko e hā 'a e me'a 'e lava 'e he Pule'anga 'o fai 'aki 'a e pa'anga ko ia. Pea ko e anga eni 'emau fakakaukau Sea, 'a eni 'oku tuku atu, ko e anga eni 'emau fakakaukau, kātaki fakamolemole 'e Minisitā Mālōlō, ka ko e Fakafofonga 'o Tongatapu 5, kapau 'oku 'i ai ha'o fakakaukau 'a koe ki ha'o Patiseti, kae kātaki pē, ka ko 'emau me'a eni 'oku mau feinga ke fai 'aki 'a e seniti 'oku mau sio 'e ala ma'u mai. Kapau 'oku kehe mei ho'o fakakaukau, kātaki fakamolemole, mālō.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Komiti Kakato. Sea ko e 'uhinga pē ia, ko 'etau patiseti kātōa, ko e fakatokanga pē 'i he ngaahi fika. Ko e anga ia ho'omou, ko e anga eni 'o e lukuluku fakakaukau he ko e anga 'etau fononga, ko e 'uhinga pē ia Sea, he koe'uhi ko e me'a mahu'inga 'i he'etau tauhi tu'unga fakapa'anga, ke matauhi, pea kapau ko e hiki 'a e fakamole koe'uhi ko e fo'i 13, pea 'osi pē pea holo 'a e tu'unga mavahe, tu'unga, pa'anga hū mai ia ko

ia 'o 1, kae kei 'alu pē fakamole ia 'i 'olunga. Ko e hoha'a ia. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku toe *deficit* lahi ai ko ē 'a e ta'u ko ē ka hoko mai, ko e 'uhinga ē.

'Eiki Palēmia: Sai pē Sea ko e kole pē ki he Fakafofonga ke u tokoni atu he 'oku sai pē 'a e fiema'u pehē ni ia Sea kia kimaotolu koe'uhi ke ma'u ai ha tokoi mai ko ia, ko e hangē ko ē ko 'emau fakahoko atu na'e 30 miliona 'a e *deficit* 'o e ta'u ni. 'I he tu'u 'i he taimi ni he 'ikai ke a'u ia 'o 30 miliona, tu'u ai pē 'i hē, 'e ngali ma'u kātoa pē 'a e sēniti ia, ka neongo ia 'i he taimi ko ē kamata'anga 'o e ta'u kuo 'osi 'i he 'etau feme'a'aki 'i he ta'u kuo 'osi na'e sio 'i he taimi ko ia 'e nounou 'aki 'a e 30 miliona, ka 'i he a'u mai ko eni mo e ngaahi tokoni he *budget support*, fakasi'isi'i he fakamolé 'e 'ikai ke 'i ai ha *deficit* ia pē 'e si'isi'i 'aupito ia mei he 30 miliona. Ko e me'a ia 'e ala hoko, tau fokotu'u atu e 27 fai fakapotopoto ha'u ha taha 'o tokoni mai, lava pē ia 'o tau ma'u 'a e ki'i fo'i *cap* ko ena 'a e 27, 'oku 'ikai ke tau toe fai ai ha tokanga ki he 'etau pa'anga talifakí.

Kovi pē 'e Sea ko e 'ikai ke tau talanoa'i pē 'i he *reality* ko ia 'oku 'oatu ko ē 'e he Minisitā Pa'anga ko eni 'o e lolotonga ni, 'a ia 'e mahino 'e 'ikai ke ma'u pē seniti ke lava 'o fai'aki 'a e fatongia ma'a e fonua. Mālō.

'Aisake Eke: 'Eiki Sea ka u hoko atu'a e fakahoha'a Sea. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku tau sio fakataha ki ai, 'a e palani ko ē 'oku 'omai ko ē mo tau fakatokanga koe'uhi he ko e palopalema ia ko ē, he ko e tefito'i 'uhinga pē ia 'etau fe'amokaki, ko 'etau tautauhi pē ngaahi fakamole, 'oku na'e 'omai 'etau no 21 miliona, tau lele pē ai 'osi ko ia toe tākaki mai mo e ngaahi me'a fo'ou, toe, ko e me'a ia 'oku pehē ai 'etau me'a. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e toki 'ohake 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamole ia te tau lava 'o tokoni ke holoki 'a e fe'amokaki ia ko eni, ko e 'uhinga kotoa pē 'e lava 'o lahi pē ngaahi ngāue ia ko eni. Ka ko e 'uhinga pē ia 'a e fakahoha'a Sea, 'a e tafa'aki ko ia, 'a ia ko e ki'i fika ia 'oku ou 'ohake, pea 'oku ou tui ko eni ku ou 'osi 'oatu pē fika ko ia. 'Oku tau faka'amu ke hoko ka 'oku 'ohake pē eni koe'uhi ko e ngaahi me'a 'oku tau fou mai ai.

Ka 'oku ou kole atu ke fai mo, 'oku ou tui ko e me'a lahi ia, ki he Pangikē Pule ke 'omai 'enau Fakamatala Fakata'u ki heni. Pea mo e 'ikai ngata ai ko 'enau fakamatala fokotu'utu'u faka-Pangikē, ko e liliu ko eni faka'ekonōmika 'a e liliu ko eni 'a e ngaahi 'ave 'a e ngaahi totongi tupu 'a e *interest* ki 'olunga, na'e 'ikai ke palopalema pehē ni 'a Tonga ni ia. Ko Tonga ni ia 'oku pehē ni, fetongi 'a e ngaahi fonua ia holoki 'enau totongi tupu tu'uma'u pē 'a Tonga ni ia, ko e ngāue, ko e *monetary policy* ia 'oku 'ikai ke ngāue ia, pea ko e me'a 'oku mou, ke mea'i 'e koe Sea, tu'uma'u 'aupito 'a e totongi tupu, 'a e totongi nō ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fu'u ngāue 'ana.

Ka koe'uhi ko e ngaahi me'a ia ko ē 'oku fai 'a e tokanga ki ai Sea. Sai ko e fehu'i hono 2, 'a ia ko e matauhi, ko e matauhi, pea mo e 'uhinga ko ē 'oku tau 'alu ai 'o tō 'o fe'amokaki 'o tau ngāue 'aki 'etau pa'anga mohe, 'o 'alu pē ki he'ene 'osi. Ko hono hokó Sea, ko e taha foki ia he fehu'i ko e ha 'a e 'uhinga 'oku lahi ai ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka u ki'i tokoni atu pē 'e ...

<005>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Io pea toe hoko atu pē Fakafofonga ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he 13 miliona hoha'a ki ai Tongatapu 5 & feinga ke mapule'i ngaahi fakamole Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale hangē ko ai kuo fai atu ki ai 'a e fakama'ala'ala fekau'aki mo e pa'anga 'e 13 miliona pea mo e fakamatala ko e siofaki ko ē ki he kaha'u mo hono kei tauhi ko ē e fakamole.

'Eiki Sea ke mea'i pe hangē ko ia ne u fakamatala atu 'aneafi 'oku 'i ai 'a e ngāue ia 'oku hoko atu ki ai 'a e Pule'anga ko hono vakai'i 'a e founa ... ngaahi ngāue fakalotofale pē mo e fakahoko ngāue 'a e Pule'anga. Pea 'i he tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e tui 'e tokoni ia ki he fononga ki he kaha'u mo e ngaahi ngāue 'o e ta'u ko eni ka hoko mai.

Ka ko e ta'u ko eni 'e tolu 'o a'u ki he 5 ka hoko mai Sea hangē kuo fokotu'u atu 'oku hiki lahi, ko e kongā lahi e fakamole ko e totongi e nō ki Siaina, pea neongo 'a e totongi 'o e nō ko eni ka 'oku kei feinga pē 'a e ... 'oku hiki 'aki he Patiseti ia 'a e pa'anga 'e... 'oku hiki hake 'aki 'a e totongi nō ia 'a e pa'anga 'e 20 miliona, ka 'oku kei feinga pē mo e ... sio 'a e Pule'anga ke tauhi pē 'a e fo'i fakafuofua ki he ngaahi fakamole ko ē na'a tau fai mai he ta'u ko eni. Koe'uhí ke kei lava pē 'o fua e ngaahi fakamole.

Ko e peseti 42 foki ia e fakamole 'e 'Eiki Sea ko e vāhenga ia 'a e kau ngāue fakapule'anga. 'I he'ene pehē 'oku 'i ai mo e ngaahi fakamole kehe ko e peseti hangē kau ko e nō pea ko e toengá ia ko e ngaahi fakalele ngāue pē mo e fakahoko ngāue, pea 'oku kei feinga lahi... pea 'oku kau ia he ngaahi me'a 'oku faipē hono siofi he fononga ki he kaha'u ko hono feinga' i ke lava 'o totongi 'etau nō ke lava 'o fakalele 'a e ngaahi ngāue fakahoko ki he kakai 'o e fonua. 'I he taimi tatau siofi 'a e ngaahi fakamole mo e ngaahi ngāue pehē koe'uhí ke kei lava pē ke kei lele lelei 'a e fatongia 'a e Pule'anga ki he kakai 'o e fonua mālō.

Fakahalaki Tongatapu 5 pehē he Pule'anga ko e hiki lahi 'ene fakamole ko e teu tā fakafoki nō ki Siaina

'Aisake Eke: Mālō Sea tapu ki he Feitu'u na pehē ki he Komiti Kakato. Sai ko e fo'i fehu'i ua ia ko u fai 'a e fakahoha'a. 'Oku mo'oni nai ko e hiki ko eni 'a e fakamole 27 ko e kaunga lahi ai ko e nō ki Siaina? Ko e tali ki ai 'ikai. Anga fēfē 'etau 'ilo.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke: 'Ikai ka u 'ai atu ke 'osi.

'Eiki Palēmia: 'Ikai te u fakatonutonu 'e au ho fika 'oku hala, kapau te ke me'a pē ki lalo.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu kamata tama ke tafe mai 'a e me'a 'a Tongatapu 7 kia koe Tongatapu 5 mou talangofua.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku hiki 'aki 'etau totongi nō 'a e 25 miliona Sea. Ko 'ene pehē mai ko ē 'oku 'ikai ke uestia e Patiseti ko e 25 miliona eni 'oku toe fakalahi'aki 'etau totongi nō ko e 'uhinga ko e kamata 'etau tā ko ē 'a e nō ki Siaina. Ko e 'ai pē ke fakatonutonu e me'a na'e me'a'aki mālō Sea.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea mo e Komiti Kakato. Sea 'oku 'ikai. Ka u 'oatu 'a e 'uhinga ki ai. Na'e 'ai ke fakamatala'i atu 'a e 'uhinga, ka u 'oatu e 'uhinga.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ke 'uhinga 'oku hala 'eku me'a na'e fakahoko atu

'Aisake Eke: 'Io hala ia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke mau toe tā 'emautolu e nō 'a Siaina.

'Aisake Eke: 'Oku tā ia ka 'oku hala ia.

'Eiki Palēmia: 'A eni 'oku mau fakalahi he Patiseti ko eni ke lava 'o totongi e nō.

'Aisake Eke: Si'i ke tangutu ke lalo kae si'i me'a mai pē ...

'Eiki Palēmia: Ke mau fakahoko atu 'emautolu 'oku mau 'ai e sēniti ke totongi e nō ka ne talamai 'e ia 'oku hala.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Palēmia ka tau fanongo ange ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku ne me'a mai 'oku hala.

'Eiki Palēmia: 'Ikai, ka ko e talamai ko ē 'oku 'ikai ke mau totongi 'osi ange ko iá 'oku fakahū atu he pa'anga 'Esitimeti ke totongi.

Sea Komiti Kakato: 'Osi mahino e poini ia e Feitu'u na 'oku kau e 25 'i he kamata hono tā ko eni e nō ko eni. 'Io 'ai ange ho'o 'uhinga.

'Aisake Eke: 'Io Sea poini ko e 'uhinga eni, kapau te ke fakahoa 'a e fakamole ko ē 'a e ngaahi potungāue. 'A ia ko e fakahoa eni 'a e fakamole 'a e ngaahi potungāue 'i he ta'u lolotonga. 'A ia foki ko e fakafuofua ko ia 'oku 'omai ko eni 'i he 'etau fakamole ko eni ki he ngaahi 'osi 'oatu ko ē mahino tau ma'u ko ē tau 27. 'A ia ko 'etau fakamole ia ko ē 'i he 'osi ko ē ta'u ni ki he ngaahi potungāue. 'A ia 'oku 392.9 miliona ko 'etau fakafuofua ia ko ē 'osi e ta'u ni pea ko e hiki ia ko ē 'i he fakamole 'o 'alu ai ko ē 'o 419 miliona hiki 'aki ia ko e 27 ia. Sai te u 'ilo fēfē 'oku mo'oni e lau ko eni ko e hiki ko ē e nō ko e 'uhinga ia e hiki lahi 'a e Patiseti ko eni. Sai fē feitu'u te u 'ilo ai 'eku poini ko ē 'oku 'ikai ke hiki e nō. Ko 'eku poini ki ai.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali e tokoni?

'Aisake Eke: Sea fakamolemole pē na'e 'ai ke fai mo 'oatu 'eku 'uhingá kae ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i he Feitu'u na pē te ke tali 'a e tokoni pē 'ikai.

'Aisake Eke: 'Ikai

'Eiki Palēmia: 'O sai pē ia. Mālō.

'Aisake Eke: Ko u kole pē au ke fai mo 'oatu e poini koe'uhí ...

<007>

Taimi : 1455-1500

'Aisake Eke : ...ko u tui 'oku te'eki a'u ki ai fakamolemole atu. Ko e founa ko ia te ke ma'u ai fakafehoanaki 'a e vouti e ngaahi potungāue. Nau fakafehoanaki e ngaahi fakamole he ta'u fakapa'anga lolotonga 'a ē 'oku ou 'osi fakahoha'a atu Sea ko e 392.9 miliona katoa ia ko ē fakamaau 'osi kau ai e 21 miliona ko ē e nō. Sai ko e hiki ko ē 'i he me'a ko e 419, 27 ia. Fē feitu'u te u 'ilo ai, vakai'i sio ki he hiki 'ū pa'anga ko eni 'omai ki he ngaahi potungāue 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e me'a ia te ke 'ilo ai. 'A ia 'oku hiki 419.5 Sai ko e vouti ko ia 'a e Falepa'anga ko e vouti foki ia 'oku 'i ai ko ē e nō 'a ia ko e vouti 'a e Falepa'anga ko 'enau pehē mai ko ē 'oku 'uhinga ko ē oku hiki 'a e nō Siaina, 'i he 'uhinga leva ko ia, pau ke hiki 'a e patiseti 'a e Falepa'anga koe'uhi kae lava ai 'a e hiki ko ē 'a e 27.

'Eiki Palēmia : Ka u fakatonutonu atu ā au ia Sea kapau 'oku 'ikai ke loto ia ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu fakatonutonu.

'Aisake Eke : 'Oku te'eki ai ke u 'osi.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu Fakafofonga.

'Aisake Eke : Ko ia.

'Eiki Palēmia : Kapau te ke me'a hifo pē ki he tēpile 17 – fakamole ki he nō. 'Oku ke me'a pē ki ai ? Na'e 42 miliona ..

'Aisake Eke : Feitu'u ha si'i fakamolemole...

'Eiki Palēmia : 'Oleva ke fai 'eku fakatonutonu 42 miliona 'i he ta'u ni, 'alu hake leva 'o fiha 67 miliona ko e 25 miliona ia na'e hiki 'aki na'a ku 'uhinga ki ai. 'Oku 'asi atu pē ko ē Fakafofonga. 'E toe lapa'i ia.

'Aisake Eke : Tuku mu'a ko u faka'apa'apa pē au ki he 'Eiki Palēmia ka ko u 'ai ke fei mo 'oatu koe'uhi ke mahino. 'Oku 'ikai ko e feitu'u ia 'oku 'ai ke fai ki ai e me'a, 'ikai ko e feitu'u ia 'e fai atu ki ai e sió 'oku hala ia.

'Eiki Palēmia : Ko ena 'oku tohi'i mai ko e fakamole ki he nō.

'Aisake Eke : 'Ikai, me'a mai ki he. Fakamolemole pē, me'a mai ia ki he 'uhinga ko ē ko u 'oatu ai fakamolemole.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku 'ikai ke ta toe talanoa kitaua ki he hiki 'a e totongi nō?

'Aisake Eke : Ko e vouti ko ē 'a e Falepa'anga ko ia 'oku 'i ai ko ē e nō.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

'Aisake Eke : Sai, taimi ko ia te ke ha'u ai 'o fakafehoanaki faka-Potungāue fu'u pa'anga ko eni 'e 392.9 miliona mo e 419.5 sio ange ko e me'a ia 'a ia ko e me'a ia te tau ...ko hono vahevahe ko ē faka- Potungāue. Fakafehoanaki...

'Eiki Palēmia : 'E Fakafofonga 'oku 'ai pē ke 'asi pē he lēkooti 'i he tēpile 17 'oku 'asi ai fakamole ki he nō 'i he ta'u ni pa'anga 'e 42 miliona 'oku totongi 'e he Pule'anga ki he nō. 'I he ta'u hoko mai, 'alu hake 'o 67 hiki'aki ia 'a e 25 miliona ko ia na'a ku lau atu ki ai 'anenai. Te tau toki ha'u tautolu ki he fakafo'i vouti 'anai. Ka ko e fika ena na'a ke 'omai ko ena he tēpile ko ena 'oku ou 'oatu ko ē ke me'a ki ai e Hou'eiki. Mālō Sea.

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu'ú na 'a ia ko e fika ia ko ē te tau 'ilo ai pē 'oku hiki e me'a ko eni 'i Falepa'anga. Koe'uhi ko e vouti ko ia 'a Falepa'anga ko ia 'oku fai ai e totongi. Sai kapau te mou me'a hifo, ki he hiki ko eni 'a e vahevahe ko ē fakafehoanaki 'a e 392.9 miliona mo e 419.5 vahevahe ko ē 'u Potungāue. Kapau te ke me'a ki ai 'Eiki Sea ko e hiki ko ē 'oku fai ko ē 'i Falepa'anga fe'unga pē mo e 3 miliona 'e 3 miliona pē ia 'e Sea. Ko e hiki ia ko ē 'oku 'i ai e Falepa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea kole ke u ...

'Aisake Eke : Toe 24 ia ko e hiki ia 'a e ngaahi Potungāue kehe ko 'eku poini ia Sea. 'Oku 'ikai ko e vouti 'a Falepa'anga 'ikai ko e vahé ia. 'Oku 'ikai ko e nō ia. Ko e 'uhinga 'oku toe hiki 'a e ngaahi patiseti 'a e ngaahi Potungāue..

'Eiki Palēmia : Ko ena Sea 'oku me'a pē ki ai e Fakafofonga. 'Oua mu'a te ke toe takihala'i mo 'etau lōloa.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai sai pē ka u ...

'Eiki Palēmia : 42 miliona 67 miliona, 25 miliona ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eiki Palēmia sai pē ka u 'oatu 'a e ki'i fakama'ala'ala ko eni ē ko u ma'u e me'a ko ena 'oku fai ai e feme'a'aki.

'Eiki Palēmia : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'i ai e fo'i me'afua ia 'oku 'ilo 'oku mea'i ia 'e he Fakafofonga 'i he pa'anga ko ē 'oku 'ave ki he ngaahi Potungāue, pea ko e hiki ko ia pea 'oku ne me'a mai 'e ia na'e tonu ke hiki kapau ko e nō 'oku totonu ke totongi mei he Falepa'anga. 'Omai leva 'e he Feitu'ú na e tēpile 17 'a ia ko e tēpile 17 'oku hangatonu 'aupito ia ki he nō, 'a ia ko e 42.2 mo e 67 'i he patiseti lolotonga ko eni 'oku teuteu ke fai ko eni. 'I ai leva 'a e ki'i faikehekehe ai ko e 24.5 pē ko e 25 pē ia miliona 'a ē ko ē 'oku ke me'a ki ai.

'Eiki Palēmia : Sea 'omai 'ohake ki he vouti ko ia Sea 'a ena na'e 'i ai ko ē na'a tau toki.. Ko ena 'i he Vouti fika 8 ko e Potungāue Pa'anga ia polokalama fika 5 'oku 'asi lelei atu pē hena ko e *debt management* pē ko e nō fakapule'anga 'oku 42 pea 'e hiki 'o 67. Ko ena pē he *screen* Sea. 'Oku 'ikai ke..

Sea Kōmiti Kakato : Konga 5 ko ia 'oku 'asi pē 'i he *Ministry of Finance* ē Potungāue Pa'anga ē.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e konga 8. 'A ia ko e *statement* kumi pē *statement* Fakafofonga ko eni 'oku 'asi pē...

<008>

Taimi: 1500-1505

Sea Komiti Kakato: ... 'i Fale Pa'anga ē.

'Aisake Eke: ... mo e Feitu'u na 'o ko e feitu'u hala ia 'oku tau sio ki ai.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

'Aisake Eke: 'Ikai ko 'eku 'ai atu eni ka ko e 'uhinga ia ko u fakamatala ai feitu'u hala ē. Ko e me'a ko u tataki mai ai e fehu'i ko fē 'a e potungāue he koe'uhí ko fē 'a e, he koe'uhí ko fē 'a e koe'uhí kapau 'oku hiki e nō fē e potungāue ko ē 'oku hiki ai?

Sea Komiti Kakato: Sai pē sai pē ka u ...

'Aisake Eke: Pea ko u 'oatu kapau 'e lava 'o ...

Sea Komiti Kakato: Te u ki'i tokoni ko taua pē eni ia te ta feme'a'aki ē ...

'Aisake Eke: Sai pē ia sai pē.

Sea Komiti Kakato: Ki'i tokoni pē. Kuo ke me'a mai e Feitu'u na ko e feitu'u hala. 'A ia na'e 'i ai e feitu'u foki ia na'a ke fakahū he taimi na'a ke tauhi pa'anga ai.

'Aisake Eke: Sea ko 'eku 'uhinga ko eni ko e 'ū sio he 'esitimetri 'oku 'asi kotoa ai fakapotungāue 'enau fakamole ko ē 'oku nau 'amanaki ai he ta'u ni ha'u ko eni e ta'u fakapa'anga ko eni. 'A ia 'o ma'u ai ko ē 'enau 300 he 'oku miliona 'oku 'osi 'asi ia pea 'oku 'asi leva pea mei ai 'enau vahevahe ko ē 'esitimetri ko eni 'a ia ko e 392.9 'a e vahevahe ko eni fakapotungāue e 419.5 he ta'u fo'ou.

Ko e feitu'u ia te ke 'oku ou 'uhinga atu ki ai feitu'u ia 'e 'ilo ai 'a e tali e fehu'i ko eni pē ko e nō Siaina 'oku 'uhinga ai 'etau hiki 'a ia ko u pehē atu 'ikai he ko e 'uhinga ko e fika ko ē ...

'Eiki Palēmia: 'E Sea. Ko e fakakikihi eni ko ē na'a tau 'uhinga ko ē ...

'Aisake Eke: 'Ikai 'oku 'ikai ko ha ...

'Eiki Palēmia: He fo'i lao.

'Aisake Eke: Ko e fu'u mo'oni'i me'a eni ia.

'Eiki Palēmia: Ko eni ko e Tēpile 17 ē pea ke hiki ki he patiseti pea u tuhu'i atu ko e *Ministry of Finance* ē 'oku 'asi lelei pē ai e 42 mo e 67...

'Aisake Eke: Hala ia ...

'Eiki Palēmia: Te tau hiki takai holo pē kae 'oleva kuo ke mo'oni mahalo Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ki'i kātaki pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu'u na fakamolemole 'oku 'i ai ho'o totonu 'a'au pea kapau leva ko e me'a 'oku mai he Pule'anga pea tau falala ki he Pule'anga. Ko ho'o fiká te ke lava 'e koe 'o faka'ilo e Pule'anga 'i he me'a ko eni 'oku nau fai ko eni ka 'oku 'i ai ho'o totonu ta'eveiveiua 'o e me'angāue 'o e Fale ni pea kapau te tau vilo tu'uma'u pē heni pea he 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā ko ā e me'a te tau hu'u ki aí.

Ka 'oku 'osi a'u mai ho'o fika 'a 'au ki Fale ni pea 'oku fanongo pē mo e kakai 'o e fonua me'a mai.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea ko e mo'oni eni 'oku tau tokanga ki aí me'apango pē te u lava au 'o mai e ki'i tēpile ka 'oku 'asi pē ia he 'Esitimetí 'o fakafehoanaki ko ē ko e mo'oni'i me'a. 'Oku 'ikai ko e 'oku 'ikai ke ko e me'a ia ko u pēhē ko ē na'e tonu ke tau taki kapau te ke ki'i me'a ... ko e fakafehoanaki 'oku ke 'oku 'ikai ko e mo'oni ko e fakamole ia fakapotungāue ka ko e me'a ko u 'ohake ai 'eku poini kapau ko e hiki ko eni 'i Falepa'anga tonu ke hiki hake ia e 24.

Ka ko e taimi ko ē vakai hifo ko ē 'a e vahevahe ko ē 'ū potungāue 'enau fakamole ko ē he ta'u ni mo 'enau fakamole ko ē he ta'u kaha'u 'uhinga hiki ko ē 'a Fale Pa'anga ia hiki hake pē ia 'o 3 miliona 'a ia ko hono 'uhinga eni he 'oku 'i ai pē e ngaahi fakamole ia he ko hono 'uhinga eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ai pē ke u ki'i tokoni atu ...

'Aisake Eke: He 'oku 'i ai e ngaahi fakamole ia Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io. Ko 'eku fakatonutonu pē koe'uhí ko e fakafekau'aki ko ē ko ē 'o e hiki ko ē ko ē 'o e nō ia ki he hiki ko ē 'a Fale Pa'anga 'a e 'a e 25 miliona ki he tolu miliona he ē 'io 'oku 25 miliona 'a e hiki ia 'o e totongi nō ko e hiki ia 'a Fale Pa'anga he na'e fai e sio ia ki he ngaahi ngāue na'e 'i he Patiseti kimu'a 'o e Fale Pa'anga. Pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku to'o 'oku fe'ave'aki ai he ngaahi he ngaahi tafa'aki. Pea 'i ai 'ene 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē ia ke felāve'i mo e ke na fekau'aki mai mo e mo e nō koe'uhí mahalo te tau toki talanoa tautolu ki ai ha taimi 'e a'u ai ki he vouti pea mo e taimi 'o e fakaikiiki. Ka ko u 'uhinga pē 'eku ki'i fakatonutonu Sea 'i he tu'unga ko ia he'ene felāve'i ki he 'alu hake ko eni ko ē nō mālō.

'Aisake Eke: Sea fakamolemole ko e poini ia ko ē 'oku ou 'ohake. 'Oku ou he koe'uhí he ko Fale Pa'anga ko e pa'anga ko ē 'a Fale Pa'anga ko ē fakafehoanaki ko ē 'enau 'Esitimetí ta'u ni mo e ta'u kaha'u na'e mo e tefito'i patiseti. Holo 'aki, pa'anga ia 'e 27 miliona 'ikai ke lava ia 'o ngāue'aki. Pea 'oku nau hanga pē 'e nautolu 'o ngāue'aki pē 'i loto he ngaahi silini ko ia 'o 'uhinga ai, lava ai pē mo e nō ia. Pea ko e me'a 'oku hiki 'aki pē 'e nautolu 'enau fakamole ko eni he ta'u ni 'o ma'u 'o hiki 'aki ko ē e 3 miliona 'ilo'i kapau na'a tau ngata pē ai. Tau tēnaki pē 392.9.

'Eiki Palēmia: Sai pē ka mau fakatonutonu pē Sea.

'Aisake Eke: Hiki 'aki e tolu 'oku 'ikai ke tau toe 'ova tautolu he 27, 'a e 24 'ika'i.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e ngaahi me'a pē eni 'oku mahino 'oku 'ai pē ia fakatonutonu Sea.

'Aisake Eke: 'Ikai toe 'ova ia.

'Eiki Palēmia: Pea mahino eni 'oku 'i ai e 25 miliona fo'ou 'o fakalahi 'aki 'a e tā nō. Mahino ia he 'ikai ke lava ha taha ia 'o liliu 'a e fika ko ena 'oku 'asi mai ko ē ko ia 25 miliona fakalahi 'aki 'etau tā nō.

Me'a ki Fale Pa'anga 'io 'oku 'asi 'i he Vouti 'a Fale Pa'anga 'a e fo'i nō hiki 'aki e 25 miliona. Foki mai ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e *increase* 'a e fakakātoa e potungāue 'aki pē 'a e 4. 'E lava lelei pē ia 'o tā e 25 miliona fakalahi kae holoki e ngaahi fakamole kehe ia pea ko e *net off* leva ko e 4 miliona. 'Oku 'ikai ke ngāue'aki e fo'i *total* ko ia ke ke hanga 'o fakapuliki ai 'oku 'i ai e tā nō 25 miliona. Ko ena pē 'oku 'asi pē he ...

'Aisake Eke: Sea ko e ko e ...

'Eiki Palēmia: 'Io mālō.

'Aisake Eke: Poini ko ē 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Sai ki'i tuku angé ke ki'i, Tongatapu 1 ...

Tevita Puloka: 'A tapu pea mo e Sea 'oku fai ko eni e feme'a'aki ko eni Sea ka tau feinga ke mahino he ko eni kuo hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a'aki 'e Tongatapu 5 he ko ē 'oku 'asi e 67 ko ē ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

Tevita Puloka: ... 'a ia 'oku pehē ko e 25 miliona. Ka na'á ne me'a foki 'o pehē 'i he'ene ha'u ko ē ki he vouti 'a Falepa'angá 'a ia na'e tonu ke toe lahi'aki ha 25 miliona, 'a e vouti 'a e Falepa'angá?

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e tokoní atu pe ko e vouti ena ko ē ki he tā nō 'oku 'asi atu ko ena he *screen* he taimi ní na'e 42 ka 'oku 'alu hake 'o 67 miliona. Ko e fo'i vouti ia ko ē 'i Falepa'angá. Ka ko e fakalukufua ko ē 'a Falepa'angá 'oku 'alu hake 'aki pe e 4. He ko e 'uhingá na'e 'i ai e 'ū fakamole kehe ia na'e holoki. Ko e 25 ia ko ē 'oku mahino ia na'e hiki, ka ko e *overall* fakalukufuá hono *net off*, 'a ena ko ē na'e me'a ki ai ko e 4 miliona. 'A ena ko ē 'oku 'asi atu pe ko ē ko e vouti ena 'a Falepa'angá, mālō.

'Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu'u na mo e Komiti Kakato. Ko u tui kole atu mu'a ke tuku mai ke u lele'i ke 'osi 'eku fakamatalá.

Paula Piveni Piukala: Mo'oni

'Aisake Eke: Koe'uhí 'oku ha'u ia he feitu'u kehe 'a ia kapau ko e hiki ko ē 'a Falepa'angá ko e 3 pē. Kapau na'a tau, tau pehē hikí, ko e hiki ko ē 'Esitimeti ko ení, sio ko e tu'u foki ko

eni 'a e ngaahi potungāué. Ko e 21 miliona ko ē na'a tau nō mei ai he *IMF*, 'osi tufa ia he 'ū potungāué, tufa ia. 'Osi 'alu kātoa hake nautolu ki 'olunga

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu pe au, ko e fakama'ala'ala atu pe pe te tau fakafekiki ai pe he toenga houa ko ení pea maumau ai 'etau taimí 'o me'a he 'ikai pe lava 'o

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia 'oku 'osi fakatokanga'i ia 'e au, 'osi fakatokanga'i ia 'e he Komiti. Ka ke fakamolemole pe Fakafofonga ē, 'oku hanga foki 'e he Feitu'u na 'o fakapalanisi'i kātoa 'a e 'ū pa'anga 'oku 'alu he 'ū potungāué. Pea 'oku kau ai pea mo e Potungāue Pa'angá 'a ia 'oku nau hiki'aki pe 'a e 3. Ka 'oku 'i ai 'a e fo'i mata'ifika ia ko e 25 miliona ko e nō.

'Aisake Eke: 'Oku 'i lotu

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i lotu mo ia

'Aisake Eke: Ko e me'a ko ē 'a Falepa'angá, tapu mo e Feitu'u na 'e Sea. 'Osi 'i lotu ai totongi nō ia, 'osi 'i lotu ai mo e pa'anga 'e 5

'Eiki Palēmia: Kapau pe na'á ke ki'i mokomoko, fakatonutonu Sea

'Aisake Eke: Pa'anga 'e 5 miliona

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá eni, sio ki hē ka u hanga 'o 'ai ke ki'i faingofua ange, hiki'aki e 25 miliona e tā nō. Holoki e 'ū *other operational expenses* ia tau pehē 'aki 'a e 22 miliona. Ko e *net off* ko iá ko e 3 miliona, ko e 'uhinga ia ko ē 'i he fakakātoa 'a e potungāué

Paula Piveni Piukla: Fakatonutonu atu pe Sea

'Eiki Palēmia: 'Oku hiki'aki ia pe 3.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke fakanatula ke fakafokifā pe kuo holo hano fakalele ha potungāue 'aki e 22 miliona. 'Oku 'ikai ke fakanatula ia, ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou fakaongoongo ai ko ē ke tukuange mai 'a Tongatapu 5 ke tau fanongo. He ko e me'a ko e fakamatahele ke ha'alo, 'omai 'enau fakakaukā, 'oatu e fakakaukā ke māsila ai hotau 'atamaí pea maama 'etau sió.

'Eiki Palēmia: 'Eke mai Sea ko e hā 'ene me'a na'e fakatonutonu he me'a na'á ku lave atu ki aí. Ko e fakatonutonu he 42 pe ko e 67 pe ko e

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu 'ene pehē 'oku holoki 'a e Patiseti 'a e Potungāue Pa'angá 'aki 'a e 22 miliona he 'oku 'ikai fakanatula.

'Eiki Palēmia: 'O kapau pe

Paula Piveni Piukala: Ke tafoki hake pe ia he fu'u lolotonga e lele lele pe fu'u ...

'Eiki Palēmia: Kapau ke ke kātaki pe ka u ki'i tokoni atu

Sea Komiti Kakato: Faka'apa'apa'i pe 'a e me'a 'oku 'omai he Pule'angá. Tau faka'apa'apa'i e me'a a Tongatapu 5 he ko 'ene tu'u he taimi ní ko e Feitu'u na pea mo au 'oku tau fanongo ki he lōua e ongo faha'i ko ení

'Eiki Palēmia: Kapau 'e

Paula Piveni Piukala: 'Oku mahino ka au e faka'apa'apa Sea ka 'oku mahulu ange ka au ke sivi'i 'enau ngāué

'Eiki Palēmia: Sivi koe 'oku sai pe ia

Paula Piveni Piukala: Mahulu atu

Sea Komiti Kakato: 'Oku kei fai pe sivi ia

'Eiki Palēmia: Sivi koe 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ai kapau te mou sio

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a 'oku ou kole aí, tukuange mu'a ke tau fanongo ke tau sio ke tau sio ki he ngaahi, he ko e *expert* ē, ko e *expert* ē. Ka tau fanongo ke tau ma'u e fo'i maama ko iá

'Eiki Palēmia: Pe'i fanongo kapau 'e sai ia, ko e fakatātā na'á ku 'oatú 'e Fakafofonga Fika 7. Kātaki pe Sea he'eku lea hangatonú 'o kapau 'oku hiki'aki nō 'etau ta nō e 25 miliona. Pea fakaholoki 'a e ngaahi fakamole kehe kau ai e 'ū *project* pe ko e hiki e va'a ki he feitu'u fē 'aki 'a e 22 miliona. Holo ē 'alu hake ē ki hē 25 ko e *net off* ko ē 'e 3 miliona.

Ko e me'a ia ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ni. Ka ko e me'a ko ē na'á ne me'a 'aki 'anenaí 'oku 'ikai ke fai ha tā nō 'oku 'ikai ke hiki. 'Oku hiki'aki e 25 miliona, ko e me'a ia ke mahinó. 'Oua 'e lohiaki'i e kakaí, mālō.

'Aisake Eke: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na. Ko ia ko e poiní 'oku hiki e nō ka 'oku lava pe 'e he Falepa'angá ia 'o ma'u 'i loto koe'uhí ko 'ene ngaahi polokalamá. Pea 'i he'ene pehē ko 'ene hiki ko ē 'a'ana ko ē meí he fakamole ko ē 'o e ta'u ní ki he ta'u kaha'ú, hiki'aki pe 'e ia e 3.1. Kae tuku ke u lau atu e ngaahi potungāue ko ē 'oku hiki

'Eiki Palēmia: Sea

'Aisake Eke: Kae tuku ke u lau atu e ngaahi potungāue 'oku hiki

'Eiki Palēmia: Ko u fakamālō pe au he tali 'e he Fakafofongá 'oku hiki'aki e 25 miliona

'Aisake Eke: 'Io, ka 'oku loto, 'io mo'oni ia ka 'oku lava pe 'e Falepa'anga ia 'o 'ai 'i loto. 'O 'osi angé 'osi sio ko e 3.1 miliona ko ení 'oku 'ova'aki pe 'e he Falepa'anga ia meí he ta'u ko ení, 'osi kau ai e 5 miliona ko e *contingency* pa'anga talifakí. 'Osi kau ai e 5 ko e *drugs*, 'osi kau pe mo ia ia ai. 'Osi kau mo e 1 miliona, ko 'ene 'ai 'aki e lilii 'a e *public sector*, 'osi 'i loto. Kau mo e 500000 ko e 'ai ke 6, 'osi 'i loto kotoa ia.

'Eiki Palēmia: Kole atu pe Sea ke u fakatonutonu atu

'Aisake Eke: Ko e poini ia ko u 'oatú

'Eiki Palēmīa: Kapau 'oku laumālie lelei e Feitu'u na ia

<010>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Palēmīa: ... Feitu'u na ia ke tau 'alu fakafo'i vouti ā ...

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ko e fakavouti ...

'Eiki Palēmīa: Ke mahino ko e 3 miliona ē 'i Falepa'anga. 'Oku 'i ai mo e ngaahi miliona he ngaahi potungāue kehē 'o tātānaki ia ai 'o ma'u ai e *deficit* 27 miliona ko eni 'oku 'oatú. He 'ikai ke ke to'o mai pē koe potungāue 'e taha pea pehē ai ko e fo'i *picture* ia fakalukufua ki he 27. 3 miliona 'a Falepa'anga ia, fēfē 'a e potungāue 'e 26 kehe pe 10 tupu kehe. 'A ia kapau 'oku pehē pea tau 'alu fakafo'i vouti.

'Aisake Eke: Ko eni ka u lau'i atu 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Palēmīa: Ka 'oku tau fakafo'i vouti?

'Aisake Eke: Nau lau atu e 27.

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Aisake Eke: Ko e me'a ia na'a ku kole pe au Sea ke u lau atu 'a e me'a ko iá. 'A ia ko e hiki 27, 3 miliona pē 'oku hiki, 3.1 pē 'a Falepa'anga. Ko e Palasí hiki e Palasi 'aki e 9, 'ikai ke a'u ia 9 kilu pē. Sai ko e potungāue pē 'e 3 'oku holo, kātoa e 'ū potungāue hiki kātoa. Ko Fale Alea ni, holoki 'a Falepa'anga ia 'a Fale Aleá ni ia 'i he fakafehoanaki ko eni e pa'anga ko ē 'osi e ta'u ní mo e me'a 'oku 'alu ki he ta'u kaha'ú, holoki 'a Falepa'anga ia 'o 641700.

'Eiki Palēmīa: Kapau pē laumālie lelei e Fakafofongá ...

'Aisake Eke: Ko e potungāue ko eni ki he potungāue hokó ...

'Eiki Palēmīa: Ke u tokoni atu pē ki ai.

'Aisake Eke: Potungāue ko eni 'a e *Trade Economic* holo mo ia ia.

'Eiki Palēmīa: 'Oku ne mea'i pe ia ka 'oku mahalo na'a 'oku fu'u tuputāmaki ia he motu'á ni. 'Oku 'i ai 'a e 'ū potungāue ia 'oku 'ikai ke nau tānaki *revenue* nautolu ...

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ko e poini ...

'Eiki Palēmīa: Pe ko e pa'anga. Ko 'enu me'a pē 'anautolu 'oku fai ko e fakamole. Ko e 'ū potungāue pē 'e ni'ihī ia 'oku 'i ai 'a e *revenue* hangē ko e Kasitomú, hangē ko e *Inland Revenue*. 'E tātānaki leva e 'ū fakamole ko ē pea tātānaki hotau ivi fua 'aki e, pe ko e *revenue* mei fē 'o mahino ai ko ē hono fakafehoanaki, 27 ia 'oku tōnounou 'a ena 'oku 'oatu he Patisetí Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki'i ...

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pē mo e Seá. Ko 'eku feinga pē 'a'aku ke ma'u ha mahino. Ko e 132,896,600 ko e Vouti ia 'o Falepa'angá? 'A e, ko e 'uhingá hono pa'angá 'a eni 'oku 132 milioná?

Sea Komiti Kakato: 163.

Tevita Puloka: Ko 'eku 'eke 'a'aku 'a e *total* ko ē Vouti 'a e Falepa'angá. 'Oku fai tautolu 'o a'u ki he feme'a'aki he vouti. Ko e Vouti ko ē 'a Falepa'angá 'oku 'i loto ai e 67 miliona 'a eni ko eni kuo hiki ai ko ē mei he 43 'o, 'aki e 25 miliona? Vouti fakalukufua ko ē 'a e Falepa'angá, ko 'eku 'eké ia.

'Aisake Eke: Ko ia. Ko e hiki ko eni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ... nō ko eni 'i he ta'u fakapa'anga ko ē 'a e nō, 24 miliona. 'A ia ko e tānaki leva ai mo e ha'u ko eni e ngaahi nō ko eni na'e fāngofulu tupu, 'alu hake ko ē 'o 67. Pea ko e, 'a ia ki'i me'a hifo pē vave ki ai fakamolemole. Sio ko e tu'u ko ē ko e fakamole ko ē 'a Falepa'angá ko e tu'unga ko ē nau pehē 'e 'osi ko ē ki he ta'u ní, pa'anga ko ē mei he Pule'angá tau pehē 'e lava pē nautolu 'o lava e ngaahi kavenga kotoa 84.8 miliona 'a e pa'anga hū maí. Ko 'enau pa'anga ko ē nau 'Esitimeti maí nau hiki'i leva mei ai 'o 93.6 miliona. Pea 'ikai ngata ai ko 'enau pa'anga ko ē na'a nau pehē na'a nau fakamoleki he *Budget Support* 29.2 miliona, nau pehē holoki 'o 23.6 miliona. Ko e me'a ko ē ko u 'uhinga ki ai fakapotungāue ko e anga eni ko ē hono hikihiki fakapotungāue ka u lau atu.

'Eiki Palēmia: Sea ...

'Aisake Eke: 'A ia ko e hiki ko eni fakapotungāue ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a eni ko ē na'a mau kole atu ai ko ē pe te tau fakavouti ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá kae fakamatala'i atu.

Sea Komiti Kakato: He ko e potungāue pē 'e ua kuo ke 'osi me'a maí 'aki 'oku 'ikai ke nau hiki.

'Aisake Eke: Ka ko e potungāue pē 'e tolu 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Tolu.

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ke hiki.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá ka tau toki ...

'Aisake Eke: Kau ai mo e Potungāue *Trade*.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e 'uhinga ia ko ē nau 'ai atu ...

'Aisake Eke: Pea mo e, ko e toengá ka u lave atu 'a e toengá.

'Eiki Palēmia: Minisitā Mālōlō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Na'a ke mea'i lelei pē ...

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē mou vahevahe pē mo e Pule'angá.

'Eiki Palēmia: 'A e fo'i fakatonutonu ko eni na'e 'oatu ko eni 'anenaí pea te u toe 'oatu pē. Ko e fika ē ki he potungāue pē 'e taha. 'O kapau leva te tau 'alu ā 'o fakapotungāue kae lava ā ko e 'uhingá ke tau talanoa ki he lahi e fakamolé, ko e hā e me'a na'e holoki, ko e hā e me'a na'e hiki pea 'oku taimi lelei ia. Kapau 'oku pehē 'e he Feitu'u na ia pea mo e kau Fakafongá ke tau hiki ā 'o fakapotungāue, pea 'ai ā ia.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na. Me'apango pē 'ikai ke 'omai he Fakamatala Patisetí e ki'i fo'i tēpile ko eni. Ka ko e me'a eni ko u 'osi hanga au 'o *extract* pē mei hē ko e me'a, ka u lau atu eni e hiki. Ka u fakamolemole pē ka u lau atu e hiki ko ē, ko e hiki ko ē 27 'i he Patisetí lolotongá faka'osinga ko ē ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia nau fakatonutonu atu ai 'anenaí Sea he ko e 'uhingá ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo ē.

'Aisake Eke: Ko e mo'oni'i me'a eni ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

'Aisake Eke: Ko e mo'oni'i me'a.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

'Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē Tongatapu 5 'oku ou faingata'a'ia ho'o fakafekikí. Te u talaatu mo'oni pē 'e au ke ke mea'i, ko e sivisivi'i e Fale ni 'oku fai pē ia ka ko hoku fatongiá 'oku 'ikai ke tau nga'unu kimu'á, koe'uhí ko 'etau Tu'utu'uni he 'oku 'i ai pē ho'o totonu ko ho'o fika, 'oku 'i ai mo e totonu. 'Oku 'i ai fo'i me'a lalahi 'oku hoko 'i Fale ni kuo tohi 'i he miniti 'o e Fale ni pea hangē pē ko e me'a na'a ku lave ...

<002>

Taimi: 1515-1520

Sea Komiti Kakato: ... ki ai kimu'a, ka 'i ai ha fakatonutonu 'o foki mai 'a e Feitu'u na, 'oku lava pē 'o *impeach* ha ni'ihí 'i he Pule'anga 'i he ngaahí 'uhinga mo e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai, ka 'oku 'i ai 'a e fika 'a e Pule'anga 'oku nau 'omai pē 'e nautolu ka he 'ikai ke u lava 'e au 'o fakamā'opo'opo ke tatau. Kapau te tau nofo pē ai 'e tu'uma'u 'etau ngāue ko'etau tu'utu'uni e 'oku ke 'osi, ko u lau atu 'a e kupu 60 'i he'etau tu'utu'uni, ka 'oku 'ia kimoutolu

ke mou tokoni mai. Pea kapau te u fakangata he ka tau foki 'o miniti 'e 10, he na'a ku tukuange pē na'e kamata 'e Tongatapu 4, ke ke malanga, 'oua pē, 'oua pē 'e fakakikihi, koloa pē 'oku a'u atu, 'oku 'i ai mo e toe me'a 'e taha ke faka'ilo faka-Fale Alea, lahi 'aupito 'aupito 'a e me'a te ke fai 'i he Fale ni.

Ka ko e me'a ko ē ho'omou feme'a'aki 'ikai ke tatau 'a e fika, hā leva 'a e me'a 'e fai 'e he Sea, te tau toloi.

'Aisake Eke: ... Sea tuku ai pē mu'a, 'ikai Sea, tapu atu pē mo e Feitu'u na ko e fika 'oku 'i heni, fēfē 'osi eni fakamolemole pē Feitu'u na, ko u hanga 'oatu ki'i tēpile. Ko e to'o pē ia mei he 'Esitimeti, ka u 'oatu 'a e ki'i tēpile 'oku fai ko ē ki ai 'a e fakahoha'a, me'apango pē na'e 'ikai ke 'asi mai 'i he fakamatala pa'anga, ho'o patiseti, ka te u 'oatu 'a e ki'i tēpile 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Minisitā Pa'anga, ha 'a e me'a ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io.

Sea Komiti Kakato: ... 'oku 'ikai ke 'ohake ai 'e he Fakafofonga na'e 'ikai ke 'omai he fakamatala pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e 'ikai ke u, tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. ko ē fe'amokaki ko eni 'oku mau 'oatu ko ē ko e 27.2 miliona, pea 'oku kaunga ki ai he 'oku 'i ai 'a e 25 miliona 'oku kau he te u totongi he nō. Ko e ngaahi talanoa kātoa ko eni Sea 'oku fehu'aki holo pē ia he ko e fe'ave'aki holo pē 'i loto 'i he 'etau Patiseti ka ko e fika pē ia 'oku tau fakalukufua 'oku tau sio ki ai mo 'ai ke tau alea ai ko ē he me'a. Me'apango pē ko 'ene 'alu ke fakaikiiki, ka 'oku ou tui pē au 'e toe foki mai pē he taimi ko ē 'e fakaikiiki ai mo e ngaahi 'uhinga hangē ko e vouti 'a e Potungāue Pa'anga. 'UHINGA 'oku 'alu hake ai pea mo e ngaahi me'a ia na'e fai 'a e ngāue ia ki ai ke 'ave ki ha ngaahi potungāue, kae toki fai ki ai ha lave ia 'amui, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō hoko atu 'a e Feitu'u na.

'Aisake Eke: Tuku pē a, ka u kole, tapu mo e Feitu'u na ka u kole kau sekelitali ke mau sio ki ai, 'omai 'a e ki'i tēpile, hangē ko e lau, ko e mo'oni'i me'a pē, 'oku 'ikai ko ha toe me'a kehe ia. 'A ia ko 'ene tu'u ko ia, ko e hiki ko ē 'a e 'u potungāue kapau na'e fai pē ki he nō, manatu'i ko e 21 miliona ia na'a tau 'osi noo'i mai 'etautolu 'o fai'aki, toe ha'u pē 21 ko ia 'o toe hoko mai pē ia. Pea ko e 'osi ko eni te tau toe tākaki atu 'a e me'a fo'ou 'uhinga tau pehē, tau to ai, he ko e hiki lahi taha ko ē heni 'i he ngaahi potungāue, ko e 4 miliona 'a ia ko e hiki ai ko e Potungāue Mo'ui, ko e Potungāue Mo'ui, tuku ke u sio ange ki ai Sea. Ko e Potungāue Mo'ui ko e 4 miliona hiki, hikihiki ki ai pea mo e Potungāue Ako ko e 3 miliona, toe hiki ki ai 'a e *Internal Affair*, 1.6 miliona, toe hiki mo e *MOI* 1.3 miliona, pea toe hiki ai lahi ai pea mo e *MEIDECC* ko e 1.2 miliona, pea ko e toenga 'o e 'u potungāue meimei 900000 lau kilu, tākaki kātoa ia ko ē 'o ma'u ai 'a e hiki, 'a ia ko e fo'i hiki ko eni 27, 'a ia ko e 27, 3.1 pē ai ko falepa'aga, toenga hiki toe fakalahi 'a e ngaahi patiseti 'a e ngaahi potungāue, tukukehe 'a e ngaahi potungāue 'e 3 ko ē.

'Eiki Palēmia: Sea ke u fakatonutonu atu, ko e me'a ia na'a ku fakahoko ko ē 'anenai ...

'Aisake Eke: Ko e me'a ia ko ē 'oku ou tali, ko e taa 'e ia fo'i poini ko eni.

‘Eiki Palēmia: ... he fakatonutonu Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Sai pē he ‘oku ‘osi a’u ho’o ...

‘Eiki Palēmia: ‘Io.

‘Aisake Eke: ‘UHINGA ko ‘eku tali ia’ a e fo’i poini ko eni.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ‘ai ā koe ia.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku tali ‘a e fo’i poini ko eni ko e ‘alu ko eni ‘a e nō Siaina, me’a ni ko e ‘uhinga ia ‘etau hiki ia e *deficit*, ‘ikai. Kapau na’e pehē na’a tau hiki ‘aki pē ‘a Falepa’anga ‘o 3, pea tau hiki ‘aki pē ‘a e ‘esitimeti ko eni ‘aki ‘a e 3.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku ke u ki’i fakatonutonu atu ai leva he ‘oku ‘ova ‘a e ...

‘Aisake Eke: ... he e, ko e toenga ko ē ‘a e 2 ‘o e toenga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Aisake Eke: .... Fakalahi kātoa ‘a e ‘u Patiseti ko ia.

Fakamahino Palēmia ‘osi ma’u lēkooti Fale Alea me’a Tongatapu 5 ‘oku mo’oni hiki \$25m ko ē no ki Siaina

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘osi fakahoko mai ‘e he Fakafofonga, ‘i he lekooti ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, ‘io ‘oku mo’oni ‘oku hiki ‘aki ‘a e 25 miliona ‘a e tā nō. Na’e ‘osi ‘asi pē ia ‘i he lekooti he. Me’a ko ē na’a ku fakamanatu ange ki he Fakafofonga, ‘oku ke mea’i pē ia he na’e ‘i Falepa’anga, ‘oku ‘ikai ke ‘ai fakapotungāue ko e toe tānaki kātoa ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga, tānaki kātoa ‘enau pa’anga ‘oku hū mai, ko hono *match up* ko iá pea ‘e mahino ai pē ‘oku nounou ‘aki ‘a e fiha. ‘I he tu’u ‘i he taimi ni ‘oku nounou ‘aki ‘a e 27. ‘Oku ‘ikai ke ‘ai... ko ‘ene tānaki fakakātoa ‘a e pa’anga ‘oku tau fiema’u ke fakamole, tānaki kātoa ‘a e pa’anga ‘oku tau tānaki ko ‘ene taimi ko ē ‘oku faka-*match* ai ‘o kapau leva ‘oku ‘ikai ke lava ‘o tatau, ke hoko ko ha *balanced budget*, pea kapau ‘oku nounou ui ia ko e *deficit budget* ‘a eni ia ko ē ‘oku ‘oatu ko e 27 miliona. He ‘ikai ke ke tānaki pē ‘e koe *differences*, pea ma’u ai ‘a e 27 he ‘uhinga he’e *depend* ia mei ho’o pa’anga ‘oku ke tānaki.

Ko e anga ia ‘a e fai ‘Esitimeti, ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga. Pea mahalo ‘oku ‘ai pē ke tau māfana he ho’atā ni, mālō Sea.

Taukave Tongatapu 5 ‘ikai ‘uhinga hiki vouti Falepa’anga ko e teu tā nō ki Siaina

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na, ‘ikai ke u ‘ai ‘e au ha me’a, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ‘oatu pē eni he ko e me’a eni ‘oku hoko, ko e Falepa’anga ...

<005>

Taimi: 1520-1525

'Aisake Eke: ... ia 'oku hiki ai ko e tolu pē pea ko e toenga ko ē 'o e 'ū potungāue hiki ia. Ko 'eku 'ai pē au 'oku hiki 'aki ia e 24, he kapau na'e tu'u pē 'a e fakamole ia he ta'u fakapa'anga lolotonga, tau lava lelei pē tautolu. Ka ko e 'uhinga ko e ngaahi potungāue eni 'oku hiki nau 'osi fakahoha'a atu au ki ai, hiki 'a e *Health* ka te tau toki 'alu ki ai he fakaikiiki ka ko e tali ia ko ē ki he fehu'i, ko e me'a ni ko e nō Siaina 'oku 'uhing ai e hiki, 'ikai.

'Eiki Palēmia: Kapau 'e to'o...

'Aisake Eke: 'Oku lava pē 'a Falepa'anga ia 'o hiki

'Eiki Palēmia: Sea kātaki kae fakatonutonu atu eni

'Aisake Eke: Ka ko e fo'i *deficit* ko ē 24

'Eiki Palēmia: 'o kapau 'e toloi 'etau tā nō 'aki 'a e 25 miliona ko ia,

'Aisake Eke: 'Oku *spread* ia he ngaahi potungāue. *That's it.*

'Eiki Palēmia: 'oua 'e 'ai ke taki hala na'a ne pehē 'e ia 'ikai ke tau lava 'o ki'i fakakaukau 'o 'ilo e tānaki tahā kae to'o 'a e tānaki 25 miliona mai ko ē *on top, additional* ke totongi'aki e nō te ne mei mate ai pē 'etau *deficit* he 'oku 27 kae 25 ē 'oku tau totongi 'oua 'ai ke taki hala'i e kakai.

'Aisake Eke: Sea fakamolemole atu kuo fu'u lahi 'a e fakahoha'a, ka ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'a ko e 'oatu e mo'oni'i me'a, ka ko e 'uhinga ko e fu'u me'a pē eni 'oku 'omai 'e he fika, 'a ia ko u pehē kapau na'a tau ngāue'aki pē 'a e nō ko ē 'a Siaina totongi ko e hiki ko ē 'a Falepa'anga ko e hiki'aki pē 'a e 3.1 pea 'oua 'e toe fakalahi 'a e fakamole 'a e ngaahi potungāue ko 'enau hiki ko eni ko e 3 pē.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, sai tuku ā kuo tau 'osi fe'unga he kuo 'osi mea'i he Fale ni 'a e hiki ko e 3 miliona pea 'oku ke me'a mai 'oku 'i loto ai 'a e 25 'i ai mo e pa'anga ki he hā. Ka ko u kole atu ki he Feitu'u na ke tau 'unu ā mu'a hē mālō 'unu atu ā ki ha me'a 'e taha fakamolemole ki he Feitu'u na.

'Aisake Eke: Sai pē ia tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Pe'i 'unu ā.

'Aisake Eke: 'Io tau Komiti Kakato Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Unu.

'Aisake Eke: 'A ia ko e 'uhinga 'eku fakamā'opo'opo ki ai ko e tali ko ē ki he hiki pehē ko e Siaina 'ikai ko u fakamaama 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: 'Ofa mai ā Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko e 'ai pē ke u fakama'opo'opo ka u hiki.

Sea Komiti Kakato: 'Unu ā he 'oku mou fakakikihi ka ko 'etau kupu ko eni 'oku ou lau atu

ke tuku ā fai pē sivi ko e sivi ena na'a ke fai, pea kuo ke 'osi fakahā ki he Fale mo e kakai 'o e fonua.

'Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu.

'Aisake Eke: Ko e poini pē ia ka u hoko atu 'Eiki Sea mālō 'aupito ma'u Sea e Feitu'u na. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē 'i he taimi ni, ko e me'a ni ko 'etau fakamole ko eni 'oku 'ai ta'u ko eni hiki ko eni 30.3 me'a ni 'oku 'i ai ha ngaahi fakamole ai 'oku 'ikai ke tonu ia ke toe hoko atu, me'a ni 'oku 'i ai 'etau toe fu'u tākaki atu ko eni 'a e fu'u me'a fo'ou ko eni 'a eni ko 'etau ola ē 30.3 *deficit* pea ko 'eku ha'u leva eni ki he ngaahi fakamole ko ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ko eni Sea, pea ko e taimi ko ē 'oku ou ki'i lave hifo ki he ngaahi ...ki he kakano Sea ko e 'uluaki na'a ku lave ki he feitu'u tataki ki ai.

'Eiki Palēmia: Me'a ni 'ikai ke lava 'o fakakikihi 'i ho'omoni fakafo'ituitui, me'a ni te ke lava 'o tui mai ā kia kimautolu Fakafofonga ka tau 'unu atu ā.

Sea Komiti Kakato: Ko e 30.3 ko eni 'ai hake ange Kalake ki 'olunga, 30.3 he ta'u fē ia 22/23 'a ia ko e me'a pē kuo 'osi ē.

'Aisake Eke: Ko e 'uhinga pē ia ko e ta'u kaha'u 23/24.

Sea Komiti Kakato: 23/24 ki lalo tahataha hifo ki lalo.

'Aisake Eke: 'A ia ko e 23 ko ena ko e 27.2 te tau to'o ia 'etautolu 'o ngāue'aki mei he'etau pa'anga ko ē fakahū he pangikē, pea ko e ai leva mo e 3 ai te tau nō mai mei tu'a.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

'Aisake Eke: 'O 'alu hake ia 'o 30.2

'Eiki Palēmia: Hangē pē ko e me'a na'e fakahoko atu 'anenai 'i he 'Esitimeti na'e tali he ta'u kuo'osi na'e 'ai fakafuofua te tau nounou'aki 'a e 30 miliona. Pea ko e tu'u he taimi ni 'oku ngalingali 'e 'ikai ke a'u 'o 1 miliona pē 'e lava pē ia *square* 'i he tu'u he taimi ni, ko hono 'uhinga pē ke fakasi'isi'i e fakamole mo e ma'u mai 'a e ngaahi *budget support* 'o lava ai. 'A ia 'oku mau feinga pē ke tuku atu 'a e fo'i fakatātā ko ē kae fai pē ha feinga. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhingā ia ke *automatic* mole pē 'i he kamata 'a e ta'u Sea, ko e anga pē ia ke 'oua 'e 'ai ko ē 'a e *narrative* ke tau pehē *man* he Patiseti ma'ulalo lahi eni mālō 'aupito.

'Aisake Eke: Mālō Sea, tapu mo e 'Eiki Sea ko 'eku 'uhinga ia 'oku ou lele atu ai e motu'a ni Sea ki he ngaahi me'a 'e lava 'o tukuhifo ki ai e 27. Pea ko e me'a 'oku ou ki'i fakahoha'a lava ai he taimi ni ki he kakano e 'Esitimeti Sea pea lava pē 'o ma'u heni 'a e ngaahi feitu'u lava holoki'aki 'ikai ke totonu ia ke tau 27 mo e 3 'o 30 ka u lave atu ki ai Sea. Ko e vāhenga.

'Eiki Palēmia: Sea ta u fakafo'i potungāue ā.

'Aisake Eke: 'Ikai 'uhinga ki he fakalukufua pē eni ki he kakai.

'Eiki Palēmia: Ko e 'alu ki he kakano ko e 'alu ia ki he 'Esitimeti.

'Aisake Eke: 'Ikai, 'ikai ke u 'alu ki he 'Esitimeti lave au ki he kakano Sea fakamolemole.

'Eiki Palēmia: Na'a ke toki 'osi lave pē eni ki he kakano 'o e me'a na'a tau fe'alu'aki mei he 'ū tēpile kotoa pē. Ko e *Budget Statement* pē pea mo e 'Esitimeti, kapau ke fiamālie heni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku mo'oni e Palēmia me'a pē 'e ua ko e *Budget Statement* pē mo e 'Esitimeti, ka na'a tau afe 'anenai 'o ala ki he 'Esitimeti koe'uhī faka'uhinga 'a e Feitu'u na...

<007>

Taimi: 1525-1530

Sea Kōmiti Kakato: ... pea mou tō kehekehe nofo mai e tēpile *statement* he 'Eiki Palēmia feinga e Feitu'ú na ke fakapapau'i pē 'oku 'asi 'i he 'Esitimeti 'i Falepa'anga 'a e pa'anga ko ia 25 pē ko e 27 miliona. Pea 'ohake leva ki he nō 'io 'oku 'i he vouti 8 'oku 'asi ai.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e 'Eiki Sea. 'Oku hanga 'e he Fakamatala Patiseti 'o ne 'omai e ki'i fakamatala ka 'oku fakalūkufua. 'Oku ne tuhu'i mai ko e hū pa'anga hū mai e tukuhau mo e pa'anga 'oku 'ikai 'omai he tukuhau 'oku ne 'omai pē 'e ia. 'Oku ou sai'ia he tukuhau 'oku ne 'omai fakaikiiki. Ko e ha'u ko ē he fakamole 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o toe fakaikiiki hifo. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'oatu ai ko ē heni.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ke ma fakamālohisino. Fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke: Te u hanga 'o 'oatu 'a e ngaahi fika ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Aisake Eke: Ko e fika ia te tau lava tukuhifo ai e 27. Ka u fakahoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ē, fakatonutonu Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Ko e *detail* ko ē me'a 'oku mea'i pē 'e he Fale ni, 'oku 'asi lelei pē he 'esitimeti. Pea ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai kapau 'oku me'a pea tau 'alu ā ki he faka-fo'i Potungāue pea toki *refer* mai pē ki he tēpile. He ko e 'uhinga he 'ikai ke tau lava kitautolu 'o talanoa ki he fika ta'ekau ki ai e 'Esitimeti. Kapau 'e me'a pea tau kamata pē he Vouti 1 'o tau lelelele mai ai.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'ú na Sea ko e me'a ko e, tapu mo e Feitu'ú na mālō e ma'u ho sea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato.

Veivosa Taka: Sea...

'Aisake Eke: Ko e me'a eni 'oku mahu'inga ai ko ē hanga 'e he fakamatala patiseti 'o hulu'i mai. Ko e fakamatala ko ē 'o e patiseti fakalūkufua pē ia ka 'oku ou 'osi ma'u 'e au 'oku ou hanga 'e au 'o toe unu mai mei he fakamatala patiseti 'a e ngaahi fakamatala ikiiki ange. Hangē ko eni. 'Omai pē 'e he fakamatala patiseti ia ko e lahi ki he fakamole ko e vāhenga fiha pea 'osi ia.

Sea Kōmiti Kakato: Peseti 'e 42.

'Aisake Eke : 'Io ka 'oku 'ikai ke ne 'omai 'e ia ko e poini ko ia 'oku 'oatu ko e hā e me'a ha 'oku 'i loto he fakamole. 'Oku 'i ai e me'a ia ko e 'ovataimi ai. He ē. Ko e me'a ia 'oku ou kamata lau ki ai.

'Eiki Palēmia : Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai Sea ke fakatonutonu ai ko ē Fakafofonga.

'Aisake Eke : Oku ai e ngaahi me'a na'e totonu ke 'omai pē he fakamatala.

'Eiki Palēmia : Ko e me'a ia 'oku 'asi he 'Esitimeti kapau 'oku tau 'alu ā ki ai. Ko e hā 'oku 'ikai ke ke fie 'alu ai ki ai he ko e fika ia 'oku 'asi ai ko e 'ovataimi mo e hā fua. 'Ai 'e koe 'e 'ikai ke mau fakavave'i 'emautolu ha Potungāue ka ko e 'uhinga ko e mōmēniti pē 'etau ala ki he *detail* ko 'etau 'alu ia ki he 'esitimeti. Kapau 'oku ke laumālie pē ki ai e Sea pea tau kamata ā he 'u Potungāue.

Sea Kōmiti Kakato : Mo'oni 'aupito e Feitu'ū na 'Eiki Palēmia.

'Aisake Eke : 'Ikai, fakamolemole atu 'Eiki Sea he pehē.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e 'ai atu pē ka ke 'ai 'ai mai pē kia au.

'Aisake Eke : Fakamolemole atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mo ki'i me'a ki lalo. Mo ki'i me'a ki lalo. 'Oku ai e me'a ia 'oku hoko he 'etau tipeiti ē. Ko e fo'i natula 'o 7 kamata ke movete he kau Fakafofonga. Ko e 'ai ke u lea atu au, 'ikai Sea. Sea ko u fakatonutonu au koe. Sea na'a fakatau 'e he Pule'anga ho mafai hē. Mou feme'a'aki lelei pē. Pea mo e tahā, 'e Tongatapu 5 ko 'etau falala ki he Feitu'ū na 'ai pea ke me'a atu 'o mo feme'a'aki ke malu'i e me'a ko eni 'a e tafā'aki ko ē, ka tau hoko atu. He ko eni ke me'a mai ko e heni, hala. Ke fai mai pē koe, hala ia ko e me'a eni 'oku tonú. Te mau tu'u 'i fē'ia. Kau Mēmipa, sio ki he me'a ne me'a ki ai 'a Tongatapu 4, 'omi pē hangatonu ki he *RA* pea mo e *restructure* ko ē 'a e Potungāue Polisi pea 'osi pea tau feme'a'aki ai. Pea fiemalie. 'E 'i ai 'a e me'a ia 'e hoko mai ai 'amui. Ko ho fu'u vili kikihi ko ia 'a e Feitu'ū na 'oku ou 'ai ke ta'ofi ia ka tau foki 'o fakaminiti 'e 10. Ka ko u fiema'u ke ke, ko e taimi ko ē ke me'a mai 'aki e sivilivi'i 'e ongo'i he Pule'anga pea kuo pau ke nau me'a 'o tali ho sivilivi'i. Pea ko e taimi ia ko u faingata'a'ia ai.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole 'e lava pē ke u ki'i tokoni ke 'ai pē ha ki'i fehu'i nounou pē 'e taha Sea ki he 'Eiki Minisita Pa'anga pē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ū na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato pea malo pē ho'omou kei laumālie he hake mo hifo he fatongia. 'E 'Eiki Minisita Pa'anga tokoni mai pē mu'a ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'oku nounou pē ia. Kapau te tau pehē tu'uma'u pē Vouti 'a Fale Pa'anga 'i he tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni, ka tau hiki 'e tautolu ia 'a e ngaahi vouti kehe, 'e lava 'o holo ai 'a e *deficit*? 'E mei 'osi pē ia ai? Ki'i fehu'i pē ia Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisita Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisita Pa'anga: 'Eiki Sea Tapu atu Sea mo e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea. 'Oku mea'i pē ia he Fakafofonga 'o Tongatapu 5 ko e founga ko ia hono fa'u e Patiseti, 'oku 'i ai 'a

e founa pea toki a'u mai ki he tu'unga ko eni. Ko e fakamatala 'Esitimeti ko ia 'a e ta'u kuo 'osi. 'Uluaki 'Esitimeti 437 miliona. Ko e 'Esitimeti 'uluaki ko ē he ta'u ni ko ē 419 miliona 'osi holo ia. Ko e fakafuofua ko ē 'o e ngāue'aki e Patiseti he ta'u ni 329 miliona. 'A eni ko ē pē 'oku fai ki ai ...

<008>

Taimi: 1530-1535

Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a e tālanga Sea na'e feinga e Potungāue Pa'anga ia ke tauhi 'a e fo'i tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē ko ē 'o e ngaahi patiseti 'i he ngaahi fika ko ia 350, 393, 350, 352, 351 te'eki ai ke lau ki ai ... 'I he ngaahi ta'u ko ē ka hoko mai. Ka 'oku fai foki e fengāue'aki mo e ngaahi potungāue Sea 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi potungāue pea 'oku mau pea ko e ngaahi potungāue 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku nau loto ki ai 'oku 'i ai ngaahi me'a 'oku mau tatau 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku mau tatau 'a ia ko e 'uhinga ia ko ē ko e ko 'etau ōmai ko ē ko ē ki he fo'i patiseti ko e ngaahi fakakaukau ia mo e ngaahi tokoni mei he potungāue lahi 'a e Pule'anga kātoa e Pule'anga ke fa'u 'aki e Patiseti ko eni pea a'u ki he tu'unga ko eni.

Hangē pē ko 'eku fakahā atu 'esitimeti liliu 350.7 ko e 'esitimeti ko ē 2023 te'eki ke lau ki ai e nō tātaki pē 42, 392 pea ko e 352 'oku ki'i 'i he te'eki ai ke lau ki ai e nō 'oku 352 'i he ta'u fakapa'anga hoko 'oku toe ki'i hiki lahi hake he 6 he koe'uhī 'oku tau hiki 'aki e 25 'o tātaki hifo ko ē 'o 415 'a e 'o 419 'a e patiseti 'i he sio fakalukufua ko ē me'a. Ko e 'uhinga he 'alu ko ē ki he ngaahi potungāue 'oku 'i ai e ngaahi fetō'aki kehekehe ia 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pea ko 'eku 'uhinga ia Sea 'eku fakahā atu na'a mau sio pē mautolu ia ko ē ko ē 'i he tu'unga ko ē 390 pea mau pehē 'e meimei tauhi pē he tu'unga ko ia 350.7 'a e 'esitimeti fakafuofua ki he ta'u ni 'i he te'eki ke lau ai e nō 2023/2024, 351 nau meimei tatau pē. Ka koe'uhī ko e nō tātaki hifo e 42 ki he 350, 392, tātaki hifo e 67 ki he 352 'oku 419 'o tātaki pehē hifo 'a e ngaahi, 'a e nō ki he ngaahi ka ko e fakahoko ia e Patiseti fakatatau ki he fehu'i ko ē 'a Tongatapu 4 'oku fekau'aki 'oku fekaukau'aki e ngaahi tafa'aki kehekehe ia ki ai pea ma'u ai 'a e fika ko eni 'oku mau 'oatu mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Oi ... me'a mai ange 13.

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'u na tapu pea mo e Hou'eiki Nōpele, Palēmia mo e Kapineti. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea ko u fakamālō koe'uhī ko 'etau talanoa'i mālohi 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Feme'a'aki ...

Veivosa Taka: Ngaahi feme'a'aki 'a e Fale ni ke tau lava 'o fakakakato pea mo *achieve* 'a e ngaahi fiema'u pē ko e *priority* 'a e kakai masiva mo e kakai 'ango'ango mo e kakai 'o Ha'apai 13. Pea ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ai 'i he ngaahi fakamaatoato pea ka fefeka e *opposition* 'e fefeka 'emau ngāue.

Pea ko u vakai ia 'i he efiāfi ni 'Eiki Sea ko e fefeka atu 'emau timi. 'Eiki Sea te u toe nofo pē 'i he peesi tatau pē nau fakahoha'a ai 'aneafi ka ko e me'a kehe ia he'ikai ke u toe lave au ki he me'a ko ē nau fakahoha'a atu 'aneafi 'Eiki Sea.

Ko e 'Eiki Sea 'oku ou nofo pea u fakakaukau pea u vakai ki he anga e feliuliuaki 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e kau tangata mei he kau Matiketika toe pē eni hoku tokoua Matiketika ko ia ke me'a mai. Ka ko u fakaongoongo pē taimi 'e me'a mai Sea ko e patiseti foki eni 'Eiki Sea 'e taha ko e me'a pelepelengesi ke ngāue'aki 'e he Pule'anga ki hono fakaa'usia 'a e ngaahi taumu'a fakapa'anga *fiscal operation activities* ke ne a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai mo e 'uhinga na'e 'omai ai 'a eni 'oku tau fakahoko 'i he 'aho ni ko hono feinga'i ke fakalao'i ke tānaki he Pule'anga ha pa'anga ke solova 'aki e ngaahi fiema'u ko eni.

'Eiki Sea ko u ko u lave ki he ki he lēvolo fakalukufua 'o e 'ekonōmika 'o e Pule'anga pea mo 'oku kehe pē 'oku tatau pē tukukehe e *inflation* Sea kau ta'ema'ungāue kae pehē foki ki he tupu faka'ekonōmika.

'Eiki Sea ko hono sivilisi'i eni 'e he Tēpile 7 'a e ngāue kuo fakahoko ki he Pule'anga fekau'aki pea mo e lao 'e 'oatu kiate kinautolu ke nau fakahoko 'aki eni. Kamata Sea pea mei he pa'anga hū mai 'a ia 'o tau a'u hifo ki he ki'i laini 'oku tohi pē ko e palanisi pē ko e *balance sheet* pea 'oku 'ikai ke u ma'u pē ko e *balance forward* 'oku tu'u ko ia 'i he 'i he kongā ko ia 'oku 'asi ai 'Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1535 – 1540

Veivosa Taka: ... 'a 'etau fakatau 'i he ngaahi koloa lalahi. Pea 'oku ou tui ko e ki'i kongā ena 'Eiki Sea ko e 20027.1 kapau te tau to'o ia mei he pa'anga hū mai Sea 'oku toe 'a e 2002721. 'Eiki Sea ko e *surplus* ia 'e taha. Ko e anga ia 'eku vakai 'Eiki Sea ki he tu'unga 'a e ngāue 'a e Pule'angā. 'Oku kamata 'a e Pule'angā mei he me'a kotoa pē pea u vakai ai ki he falala'anga 'enau polisī ngāue ki hono fakalele 'a e Pule'angā mo hono fakakakato 'a e ngaahi fatongia lalahi e Pule'angā.

'Eiki Sea 'oku ou vakai kuo nau lava pe 'o totongi e nō, 'i he ta'u fakapa'anga 'o e ta'u ko eni 23/24. 'Oku nau lava 'o fakalele faka'aho 'a e *Government Operation*, 'a e ngāue 'a e Pule'angā. 'Oku nau lava ke totongi 'a e nō, 'Eiki Sea ko e taha ia ha me'a 'okú ne fakalotolahi'i e motu'á ni. Pea 'oku ou fiefia kapau na'e *negative* eni Sea 'a e 227 kau au he hoha'a.

Ka 'oku hanga 'e he tu'unga fakapa'anga 'o e fonuá 'o fakahā mai ki he motu'á ni 'oku falala'anga pea 'oku fakapotopoto 'enau fakamoleki 'a e pa'anga ko eni. 'Eiki Sea, ko e sino ko eni 'oku tau, 'oku hanga leva 'e he 'uhinga 'a e 227.1 'o talamai hono 'uhingá 'oku lava lelei pe 'e he Pule'angā mei he 'aho 1 'o Siulai ki he 'aho 30 'o Sune 2024 'o fakakakato mo feau 'a e makatu'unga *liquidity*. Ke totongi e ngaahi me'a kotoa pe mo fakalele fakalukufua.

Ko e Pule'anga foki 'i he ta'u fakapa'anga 2024 'Eiki Sea pea mo 'enau founa. 'Oku toe hanga pe 'e he *surplus* ko eni 'o hulu'i mai ki he motu'á ni 'a e ngaahi *policy* mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'angā. Pea 'oku ou fakafeta'i ko e 'omi ha kakai fe'unga ke nau lava 'o 'ofa fonua pea mo e kau ngāue feilaulau.

Sea ko e vakai 'a e motu'á ni 'eku vakai atu ki he kau ngāue na'e 'i ai e taimi lahi na'a nau feilaulau ke lava fakakakato 'a e ngāue mahu'inga ko eni. Sea ko e hoko hifo, kapau na'e hoko e ngaahi lelei ko eni Sea

Paula Piveni Piukala: Sea ke u fakatonutonu atu ‘a Ha’apai 13. Pe ‘oku mahino ki Ha’apai 13 ko ‘etau tālanga’i eni ‘a e Patiseti ke tau toki ō tatau mai meí he kakaí. Ko ‘ene fakamalangá hangē ‘oku ‘osi fakahoko ‘e he Pule’angá ia ‘a e fu’u fo’i Patiseti ko eni ‘oku fakamalanga aí.

Ko e poini ko ē ‘a’akú kapau na’a ko e totongi meí he kato ko ē ‘anautolú, faka’ofo’ofa ‘ene malanagá

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘osi ko eni ‘etau tali e Patiseti ko eni pea tau ō leva

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva Palēmia ē

Paula Piveni Piukala: Tānaki mai tukuhaú meí he kakaí kae ‘oua ‘e fakamalanga hangē ia ko ē ko e ‘ene malanga ko e silini eni ia ke vahe

Veivosa Taka: Sea ko e fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu peá ke me’a ki lalo Fakafofonga kātaki. Ko e Patiseti mea’i pe ‘e he Falé ni mahalo ‘oku fo’ou pe Fakafofonga. Ko e anga ia ‘etau fakakaukau mo ‘etau vīsone ‘etau ngaahi ngāue ke fai ma’á e fonuá ‘i he ta’u ‘e taha hoko maí. Ko e vīsone ia na’e ‘oatú ke ‘ai e me’akai e fānau akó, kamata langa e fale e masivá, ko e me’a ia na’e ‘uhinga ki ai ‘a Ha’apai 13.

Pea tau toki fakahoko leva e fatongiá, tau lipooti mai ‘osi e ta’ú pe ko e hā me’a na’e hokó. Ko e taimi ia ke me’a mai ai ‘a Tongatapu 7 ‘o talamai

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu pe Sea, ka ‘oku kei tu’u ‘ea pē te’eki ai ke tānaki e silini ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘eku poini

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea

Paula Piveni Piukala: Kei tu’u ‘ea pe te’eki ai ke pa’anga ia

Veivosa Taka: Sea

‘Eiki Palēmia: Taimi pe ko ē ke tali ai ha pa’anga he Patiseti ko e fakangofua ia ke ke fakamole ‘a e lahi e pa’anga ko iá he me’a ko eni ‘oku ui ko e *Appropriation Act*. Kapau pe te ke me’a pe ki ai

Paula Piveni Piukala: Ko e fakangofua ia ke tānaki mai meí he kakaí

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko e fakangofua ia ke fakamole

Sea Komiti Kakato: Sai ko e

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu, ko e fakangofua ia ke fakamole ‘a e pa’anga ko iá

Sea Komiti Kakato: Mālō mālō Palēmia ē, pea ko u pehē Fakafofonga he ‘ikai te ke toe ngāue’aki e fo’i

Veivosa Taka: Sea

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 13, he 'ikai te ke toe ngāue'aki e fo'i lea ko ení ko e Feitu'una ko e tokotaha fo'ou he Falé ni. Ko ho'o lili mai ko ena he 'osi mai ia hangē eni ia 'okú ke 'osi mea'i pe 'e he Feitu'una ia 'e tatau e me'a kotoa pē he 'osi 'a e ngāue ko ení. Kapau leva 'oku 'omai 'e he Pule'angá 'enau faka'uhinga pea mo e me'a 'e taha. Fuhufuhu mo e pāuni ko ē 'oku ki'i, fuhufuhu pe 'i Vava'u 'i fē ko ā Tongatapu. Te ke toe fuhu mo mautolu mo Vava'ú mo 'emau si'i faka'ofa. Tatau ki he Foá mo e me'a. Tukuange ki he si'i kau Fakaofonga ke nau me'a mai ka ku 'i ai ha'anau me'a ke nau me'a mai. Ko e hau he faka'ofá si'ene me'a maí ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Sea Komiti Kakato: ... kae tuku pē Fakaofongá ke 'alu 'ene me'á 'a'ana ia ki he me'a 'oku me'a ki ai. 'Osi eni 'oku ke hoko kia koe 'Eua 11.

Veivosa Taka: Mālō Sea pea ko u fakamālō atu ki he tokouá 'a e fakamāsila mai 'eku fakakaukaú. Sea ko 'eku filí pē 'a'aku ia kapau 'e to'o ā e peesi ia ko ē mei he'etau Fakamatala Patisetí ka u toe malanga au ha me'a kehe ka ko e me'a pē eni 'oku 'omai he 'e me'á pea te u fokoutua pē mo fakahoha'a atu ai. 'Eiki Sea ko e Patiseti ko ení ko e patiseni, Patiseti eni 'e ngaue'aki 'e he Pule'angá kia kimautilo ko eni 'oku 'i ai 'emau ngaahi fiema'u vivili. 'I he 'osi ko eni 'a e laini ko eni 'a e palanisi 'Eiki Sea pea 'oku tau lava pē ke tau sio ki he, ki he anga pea mo e fokotu'utu'u ko ení. Kapau te tau tānaki 'Eiki Sea 'a e pa'anga hū maí ko e 714 41.9 'o e pa'anga hū maí te tau ma'u ai e 25.3. Ka ko e konga ia 'o e *deficit* 'a eni ko ē na'a ku lave ki ai. Sea 'oku hanga leva 'i he ngaahi makatu'unga ko eni 'i he fonuá ko e hā hono 'uhinga 'a e fē'amokaki ko eni ka ko e fē'amokaki lelei pē 'Eiki Sea he 'oku kau ki ai 'a e *management* ...

Sea Komiti Kakato: Fakaofonga ...

Veivosa Taka: Ko e fakapa'anga e ngaahi pa'anga ...

Sea Komiti Kakato: Fakaofonga me'a ki ha me'a fo'ou ē. 'Oua toe fai ha feme'a'aki ki he *deficit* 'oku 'osi mahino ia.

Veivosa Taka: 'E Sea ko e *deficit* foki Sea 'oku 3 pea ko e *deficit* pe 'e ua ...

Sea Komiti Kakato: *Eh, eh.*

Veivosa Taka: Te u ngaue'akí.

Sea Komiti Kakato: Mālie.

Veivosa Taka: Ka ko e *deficit* 'uluakí ena na'a ku me'a na'a ku fakahoha'a ki ai 'aneafi, ko e *deficit* eni hono ua ko u fakahoha'a atu ki ai.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e *deficit* 'uluakí 'i he ta'u fē ia?

Veivosa Taka: Ko e ta'u tatau pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e fiha ia?

Veivosa Taka: 'A eni ko ē 'oku tau ui ko ē ko e 25 pe ko e 27.

Sea Komiti Kakato: 25 pe ko e 27.

Veivosa Taka: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea ko e *deficit* fē 'e tahá?

Veivosa Taka: Ko e *deficit* ko ē 'e tahá Sea, tau a'u foki ki he fakapalanisí pea ko e taimi ko ē 'oku tau ngāue ai ki he ngaahi koloa 'inivesimeni 'e to'o ia mei he fakamolé Sea, 'e toe ai e pa'anga 227.

Sea Komiti Kakato: 'A ia kapau 'e vete e *deficit* ko eni 'i Ha'apai 'e fiha ia?

Veivosa Taka: Sea ko e motu'á ni ia 'oku 'ikai ke hoha'a ia ki ha fa'ahinga me'a mai ki Ha'apai ni. Ka ko 'eku 'uhingá Sea ...

Sea Komiti Kakato: Mou manatu'i Hou'eiki ko e taimi ko ē 'e vete 'i Ha'apai mo Vava'u, fakakaukau ka vete ena 'i Ha'apai mahalo 'i he ofiofi he 6 tupu miliona.

Fokotu'u Ha'apai 13 ke tali Fakamatala Patiseti kae hoko atu ki he alea'i 'Esitimeti

Veivosa Taka: Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'una koe'uhí ko e faingamālie 'oku 'omi ki he motu'á ni kae hoko atu 'Eiki Sea 'eku talanoa ki he taimi te tau a'u ai ki he fe'amokaki 'a hono fakahoko 'o e fakatau 'inivesimeni ha ngaahi koloa lalahi. 'Eiki Sea ko 'eku pehē kapau 'oku fakatau mai ha ngaahi koloa 'i he ta'u ní te tau 'i ai 'etau fakamole ai pea 'i ai mo 'etau ngaahi tōnounou ka ko e ngaahi koloa ko iá 'e lele ia 'o lau ta'u. 'A ia ko e ngaahi *deficit* ko iá ko e *deficit* pe ia 'oku lelei 'a e fe'amokaki ko iá.

Sea te u foki mai leva au 'Eiki Sea ki he kongá ko eni pea mo e ngaahi fakamole 'oku lava ke tau fakahoko 'o kau ai 'Eiki Sea 'a e ngaahi fale nofo'anga, ngaahi faleako, halapule'anga, ngaahi me'a pehē ko e ngaahi fakamole lalahi 'a e Pule'angá ka ko e ngaahi fakamole lelei ia 'e toki ha'u hono utú 'ona hono olá 'amui. 'A ia ko e kongá ia 'Eiki Sea ko u pehē 'oku lava 'e he Pule'angá 'o leva'i lelei 'a e ngāue kotoa pea mo e ki'i pa'anga 'oku 'oatu kia kitautolu. Ko e ngaahi ngāue pea mo e ngaahi fakahoko fatongia 'oku fakahokó. Neongo 'a e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea kuo pau ke tau feilaulau ka tau utu ha kaha'u lelei mo ha kaha'u fakatupulaki pea fiefia ai foki hotau kāingá.

Sea ko u tui ko e kongá ia 'oku ou hoha'a ki ai pea 'oku ou lave ki he ngaahi hoha'a 'oku fakahoko hotau, he Fale 'eiki ni 'a e hoha'a ki he hiki mo e lahi e fakamolé. 'Eiki Sea ko 'eku ongo'i ko e 'uhinga hono hanga he Pule'angá 'o fakahoko eni ko e lahi e fiema'u 'a eni ne mau lele mai mo ia mei he kakai 'o e fonuá. 'Oku 'ikai ke u lave'i 'e au pe na'e 'a'ahi Fale Alea 'a e kau Hou'eiki ko ē ka ko e 'uhinga ia 'oku ou pehē he ko e laó ia ke fakapaasi 'a e Patiseti ko eni ke solova e fiema'u 'a e ki'i uitoú 'i Ha'apai. Kapau 'oku mole ki ai e pa'angá pe 'oku hulu ki ai Pule'anga, Pule'angá, 'a e pa'anga 'a e Pule'angá, ko e hā hono, 'ikai ke u ma'u e

fo'i lea ko ia 'Eiki Sea. Ka ko u 'uhinga ki he me'a ko ia ke tau lava mu'a 'o talanoa'i ha Tonga mo ha Pule'anga lelei ke tau ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Veivosā Taka: ... lava 'o ngāue ai, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e ngaahi lelei ia ke tau 'unu 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e ki'i totongi nō 'Eiki Sea, ka 'oku ou feinga pē ke fakavave'i 'o 7.1, mahalo ko e peesi 87, 'oku lava pē 'e he Pule'anga 'o totongi. 'Oku ne talamai 'oku 'i ai 'a e me'a fe'unga pea mo e fakapotopoto 'oku nau lava 'o ma'u ko e 7.5 pē ko e 7. ē ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā ia 'oku ou hoha'a ki ai, pea 'oku ou fakamālō atu he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi hoha'a 'oku fai 'e he *opposition*, ke tau lava 'o ma'u ai ha lelei. Ka ko hono fakakātoa Sea 'oku mahino 'a e Fakamatala Patiseti ia ki he motu'a ni. Pea 'oku ou pehē ko au pē ko e ma'ulalo taha ia he fu'u toko 26 ko eni, pea kapau 'oku mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakahoko atu au ki he Feitu'u na fokotu'u atu ke tau tali 'a e Fakamatala Patiseti ka tau hoko atu ki he 'etau fo'i fika ka tau lava 'o nga'unu 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha taha 'oku pou pou ki he si'i fokotu'u 'a e Fakafofonga 13. (ne pou pou'i)

Sea Komiti Kakato: Na'e pou pou, sai, ka koe'uhi ko e fu'u maama e 'oku ulo mai, kuo pau leva ke tau toe 'unu atu he ē, fakamolemole pē 'oku 'i ai 'a e pou pou ia ka 'oku tau, 'io 'e 'Eua 11, hangē 'oku ou fakatokanga'i ho'omou 'Eiki Nōpele 'oku fa'a, 'ohovale pē kuo fa'a mu'a ma'u pē 'i he Feitu'u na e, 'osi faka'ilonga mai ho'omou 'Eiki Nōpele 'Eua, 'e sai pē 'oange hano ki'i taimi ke ...

Taniela Fusimālohi: 'Io, ko ia Sea, 'oku ou tui 'oku te'eki ai ke melie hotau kava ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku te'eki ai ke melie koe.

Taniela Fusimālohi: Fokotu'u pē ke tau lelelele lelei pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke tau fakavavevave ki ai, kae tuku atu 'a e faingamālie ka u toki lele au, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ke 'oua fakavave'i hano pāloti'i Fakamatala Patiseti kae tuku ke 'oatu ngaahi fiema'u kakai

Lord Nuku: 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

'Eiki Sea ko e Fakamatala Patiseti foki ko e hanga eni 'e he Pule'anga 'o fakamatala'i mai hotau ivi fakapa'anga pea mo e founga hono vahevahe atú. Pea ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'aki, ko e taimi ko ē te tau ō ai ko ē ki he fika, pea tau toki fakamatala leva ki he fika, pē ko ha fika 'oku lahi ange, pē 'oku tonu ke tuku hifo.

Ka ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ko ē ki ai ko e tefito'i ngāue, hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku me'a mai ko ē ki ai ko ē 'a e, na'a tau 'alu tautolu 'anenai 'o a'u ki he fakamatala fika, ke tau hanga 'etautolu 'o fakatonutonu 'a e Patiseti, ka ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e

motu'a ni ia, ko e me'a eni ko ē 'oku fiema'u ko ē 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o teuteu mai ke fafanga 'aki 'a e fonua 'i he ta'u fakapa'anga 23/24. Pea mo 'omai hangē ko ē pea mo e ngaahi nō, na'e fai mai kimu'a.

Ko e me'a ko ē 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'a ia Sea ko e 'ai ko eni ke fakavavevave'i ko 'etau 'alu ko ē ki he fika Sea, 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, 'aho pē ia 'e 1 pē 'oku 2, kae mahino 'a e fiema'u ko ē 'a e kakai 'o e fonua ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a. Hangē ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai 'e Ha'apai, 'osi 'a e fiema'u ia 'a Ha'apai. Te'eki ke vaeua 'a e fiema'u ia 'a 'Eua, ka ko e anga ko ē 'eku sio ko ē hono vahevahe 'oku ou faka'amu ke kole ki he Pule'anga ke toe 'i ai ha fa'ahinga me'a ke fekau'aki mai mo 'Eua. He 'oku 'ikai ke u fiemālie au ia ki he anga ko ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ia 'e 'Eua ke toe fakalelei'i ange.

Ka te tau toki fakamatala ki he fika 'o hangē pē ko e me'a ko eni ko ē hangē ko 'enau tefito'i ngāue 'oku 'asi mai 'i he peesi 'uluaki pē. Ko e tefito'i ngāue mo e kaveinga lalahi 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku ha mai ko ē ki he 12, 'a ia ko e 12 'oku 'i ai 'a e fo'i me'a ai 'e 3, 6, 9, ko e kaveinga ngāue ia ko ē 'a e Pule'anga, he peesi 12. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangā ke fakahoko ke mau hanga 'o fakahoko ki he Pule'anga homau ngaahi fatongia ko ē 'oku 'uhinga ai 'emau 'i heni. He ko e me'a eni 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakahoko mai ko e ngāue eni te nau fai 'o fakatatau ki he ivi ko ē fonua. Ko e me'a eni 'oku fakahoko mai 'e he Pule'anga, 'oku toe eni 'a e me'a ko ē ke mau fakahoko atu'emautilu 'a e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he kakai.

Ka ko 'eku 'uhinga atu 'oku 'ikai ke u tui ke tau hiki he taimi ni ki he Patiseti, kae 'oatu mu'a 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai ka tau toki 'alu ki he fika 'o tau hanga 'o toki talanoa'i ai 'a e fe'amokaki mo e hangē ko e ngaahi nō ko eni 'a eni ko eni na'e fai ai 'a e fakafekikihi ko ē 'anenai.

Ko e feme'a'aki foki na'e fai ko e Minisitā Pa'anga Mālōlō pea mo e Minisitā Pa'anga fo'ou 'o e 'aho ni. 'Oku na mea'i 'e nau ia 'a e anga ko ē tu'u ko ē 'a e anga 'o e fakakikihi ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Lord Nuku: ...Talamai 'e ē ko e pa'anga pē 'e 3 miliona, talamai 'e ē 'oku 27 miliona 'o 'alu pehē 'a e ngaahi fika. Ka ko 'eku tui ko ē 'a'aku ia 'Eiki Sea ke mau fakahoko atu e ngaahi fiema'u ko ē homau ngaahi vāhenga 'o fakatatau pē 'oku tonu 'a e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he Pule'anga mo e me'a ko ē 'oku mau faka'amu ko ē ke fakahoko atu Sea koe'uhī ke tau toki talanoa ki he fika he koe'uhī ko e ngaahi fiema'u ko ē 'oku mau ō mai mo ia 'oku loto ke fakahoko atu 'o fakatatau ki he Fakamatala Patiseti ko eni. 'A ia 'oku tau 'alu leva mei ai ki he peesi 'oku vahevahe ai ko ē anga ko ē 'a e silini hangē 'oku 'asi ko eni he 17. 'Asi ai pea mo e pa'anga fo'ou 'asi ai mo e faito'o konatapu.

'Oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'i heni ke fai ki ai e feme'a'aki pea mo siofi mei ai pea kole ki he Pule'anga pē 'oku tonu ke ki'i lava 'o fakafetafeaki holo 'a e me'a ke fakatatau ki he anga ko ē 'o e fiema'u ko e ko ē 'a e kakai 'a e fonua pea mo e fiema'u ko ē 'oku feinga 'a e Pule'anga, he ko 'etau ngāue eni fakataha pē ki he kakai pē 'e taha. Ka ko e fiema'u Sea 'oku kehekehe, hangē ko 'ene 'alu ko ē ki he tēpile 17 'oku ne hanga 'o 'omai ai 'a e ngaahi fakamatala

fekau'aki pea mo e anga 'a e fakamole 'a e Pule'anga fakatatau ki he anga hotau ivi pea mo e anga e founa ko ē hono tānaki Sea.

He 'oku feinga mai 'a e Pule'anga he anga ko ē 'enau ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'i ai e ngaahi tukuhau 'oku taimi ke to'o atu he na'e 'i ai pē hono 'uhinga hono tānaki mai, pea na'e 'i ai pē 'uhinga 'oku taimi 'oku tonu ke mālōlō, ka ko e ngaahi 'uhinga pehē 'oku fai atu ki ai 'a e anga ko ē 'o e talanoa ke 'oatu mu'a 'a e ngaahi fiema'u he 'ikai ke tatau 'a Niua ia mo Ha'apai pea 'ikai ke tatau 'a 'Eua pea mo Tonga ni, ka 'oku 'uhinga pehē 'a e anga ko ē fakahoha'a atu tau luelue lelei pē hē ke maau atu 'a e me'a ko eni ko ē 'a e 'ū vahefonua pea tau toki 'alu ki he Fakamatala Patiseti ki he fakafika.

Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e hoha'a he 'oku ou manavasi'i na'a ke hanga 'e koe 'o pāloti'i 'a e me'a he taimi ni he 'oku 'osi mahino e mālohi ia, ka ko e me'a ko ē 'oku fiema'u he kakai ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga ko ē ke tukuatu. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a Sea ke tuku 'osi 'a Ha'apai 'osi talamai 'e Ha'apai lava lelei 'a Ha'apai 'ofa mai 'oua 'e toe 'oange ha'ane faingamālie he 'oku 'osi lava 'a Ha'apai ia, ka mau feifeinga atu mautolu 'oku te'eki ke lava. Ka ko e 'uhinga pē ia 'o e tokanga atu na'a 'ilo ange 'oku ke hanga 'o pāloti'i e me'a ni 'o fai'aki 'oku pule pē foki e Feitu'u na ia. Ko e mahino pē ki he Feitu'u na ko 'ene 'alú ia, pea ko e me'a 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga Sea mālo.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele, hoko mai 'a 'Eua 11 taimi eni 'o 'Eua.

Tokanga ke tā fakafoki he ngaahi kautaha nō funga nō 'enau nō mei Siaina ki he Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, te u ...ko u fie kamata'aki pē 'a e fo'i fehu'i ko eni, ko u foki 'eku manatu ki he 'etau talanoa ko ē he Patiseti ko ē ta'u kuo'osi pea 'oku hā pē ia 'i he Fakamatala Patiseti ko ē 'o e ta'u kuo 'osi. 'Oku tau hanga atu ki he 2023/2024 ki he Patiseti 'e makehe ko hono 'uhingá he 'e kamata ai 'etau totongi 'a e nō. 'A ia na'e 'uhinga 'a e talanoa ki ai ki he nō ko ē ki Siaina.

Ko u fakatokanga'i talu 'etau tālanga mei 'aneuhu 'o a'u mai ki he houa ni ko 'etau nofo holo pē ai 'oku ongo'i he Patiseti ko eni 'a e mafatukituki 'o e fo'i me'a pē ko ia. Ka ko 'eku fehu'i Sea 'i he peesi 81 ko eni ko ē 'o 'etau Fakamatala Patiseti ki he nō funga nō, he ko u ongo'i ko ē ki he fakamatala 'oku 'ikai ke hā mai ia 'i he fakamatala 'oku 'i ai ha kaunga ki ai 'a e kau nō funga nō 'a ē ko ē 'oku 'asi ko ē he tēpile fika 4. Ko 'eku tānaki hifo ko ē 'a e mahu'inga 'enau nō ko e pa'anga 'e 42.6 miliona.

Ka ko e fakamatala ko eni 'oku 'omai 'oku 'ikai ke hā mai ia ai ko fē 'a e kongā ko ē 'oku nau totongi 'i he me'a ko eni ko 'eku mahino'i e fakamatala 'oku pehē ko e 200 miliona ko ē na'e 'omai na'e 'i ai 'a e kongā ai na'e to'o ki he tanu 'o e hala pea kongā ai na'e to'o ki he fakalelei pea kongā ai na'e nō ai 'a e kau nō funga nō ko eni. Ko 'eku ma'u 'oku pehe ni 'oku toe 'alu atu pē 'a e ngaahi potungāue...

<007>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi : .. ngāue 'a e Pule'anga 'o nofo loto he ngaahi fale ko eni na'e langa ko eni. 'A ia na'e fai ai e nō. Pea nau toe ngāue'aki pē 'a e pa'anga tukuhau ke totongi 'a e *rent*

ko ē ko ē 'oku nau totongi ko ē 'i he ngaahi fale ko eni. 'A ia 'oku hangē kiate au ia 'oku 'ikai ke toe kehe ha me'a ia 'oku fai katoa pē 'e he Pule'anga 'aki 'a e pa'anga tukupau 'a e totongi 'o e nō, 'oku 'ikai ke kau ai 'a e kau nō funga nō ia ko eni 'oku 'asi 'i he peesi tēpile 4 'a ia 'oku fakakātoa 'oku pa'anga 'e 42.6 miliona.

Fakama'ala'ala Palēmia fekau'aki mo e ngaahi kautaha ne nō mei Siaina he langa fo'ou Nuku'alofa

'Eiki Palēmia : Sea tuku pē ke u fakama'ala'ala atu ko u tui pē 'oku tokoni ki he Fakafongfa kapau 'e laumālie lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē ki Feitu'ú na tokoni ki he Feitu'ú na Fakafongfa?

'Eiki Palēmia : Mālō Fakafongfa. Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e mo'oni pē 'a e 'i ai e 'ū Potungāue 'oku nau ō 'o nofo he 'ū fale ko eni. He ka 'ikai te nau ō nautolu 'o nofo he feitu'u kehe. Ko e tu'u he taimi ni 'oku si'isi'i 'aupito 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha 'ū fale ia 'a e Pule'anga ke nau ō 'o nofo ta'etotongi ai. 'A ia 'oku pau pē ke nau ō kumi ha feitu'u. Pea ko e fakakaukau ia kapau te nau ō 'o nofo he Tungī Colonade pē ko e *Sanft's* pē ko e Taumoepeau ke lava leva ai 'o tokoni ki he tā e nō. *It's a win win*. Ko e 'uhinga 'oku ma'u 'e he Pule'anga ha feitu'u ke nau tu'u ai 'enau Potungāue tokoni ai pē ki he tā nō 'a e kakai na'e maumau honau ngaahi fale. Na'e 'ikai ke 'uhinga ia ko nautolu pē, ka na'e 'uhinga na'a nau kau ai 'i he taimi na'e palopalema ai 'e loto Nuku'alofa. 'A ia ko e 'uhinga pehē pē ia Fakafongfa na'e, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha *space* ki he Pule'anga pea nau ō 'o kumi ma'u ē tokoni ai pē ki he 'enau tā nō. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko 'eku palopalema 'aku Sea pea ko u tui ko e lēvolo ko ē 'o e mahino'i 'o e me'a ko eni, 'oku hā mai foki ia 'i he fakamatala ko ia 'a e 'Atita 'oku te'eki ai ke nau hanga. 'a ia 'oku 'i ai e fa'ahinga ia 'i he kau nō funga nō ko eni 'oku te'eki totongi 'e nautolu ia ha me'a 'e taha. 'A ia ko 'ene tu'u leva 'ana ia ko ia 'i he'ene 'asi ko ia he lipooti ko ia, 'oku ai e tokotaha 'oku ne totongi. He koe'uhi na'e 'i ai 'a e alepau he nō na'e fiema'u ke nau totongi 'a e nō ko eni. Ka ko 'ene 'asi mai ko ia he lipooti 'a e 'Atita ia 'oku 'ikai ke totongi, pea ko e anga ko ē 'eku mahino'i kapau leva 'oku 'ikai ke totongi ia 'e he kau nō funga nō ko eni tā 'oku hanga pē 'e he Pule'anga 'o ngāue'aki 'a e pa'anga tukupau ke totongi 'aki 'a e nō 'a e kau nō funga nō ko eni. Pea ko u tui ko e fo'i me'a ia ko ē 'oku te'eki ai ke mahino lelei he kapau ko e tūkunga ē, 'oku tau toe tokoni'i pē 'etautolu 'a e kau nō funga nō ko eni pea 'ikai ke nau hanga 'e nautolu ia 'o totongi ha me'a toe foki mai pē ia ki he Pule'anga ke ngāue'aki e pa'anga tukupau..

'Eiki Palēmia : 'E Sea kātaki pē ke u ki'i fehu'i ki he ... hangē ko ia na'a ku fakahoko atu lahi 'a e 'u Potungāue 'ikai ke 'i ai hanau fale.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a hifo ki lalo 11.

'Eiki Palēmia : 'Ikai ke 'i ai hanau 'ofisi. 'A ia ko ho'o 'uhinga koe ke mau toe ha'u mautolu mei he 'ū fale ko eni 'o toe ō kumi ha fale kehe? He ko e 'uhinga ko e anga pē ia e fakakaukau he 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ofisi e 'ū ngaahi Potungāue ko eni, pea 'oku nau ō leva 'o ma'u 'a e 'ofisi heni, pea 'oku totongi he 'oku pau ke *rent* pea tokoni ai pē he tā ia 'a e kaume'a ko ē. Tukukehe kapau 'oku ke loto koe ko ho'o fokotu'u mai ia ke 'unu katoa ā 'a e Pule'anga ia ki ha feitu'u 'e taha ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha feitu'u 'e taha 'i kolo. 'Ikai ke toe 'i ai ha feitu'u ai ke lava ō 'a e Potungāue 'o fai fatongia mei ai. 'Oua 'e 'ai pē ke pehē 'oku hangē 'oku 'ai

ta'etotongi e me'a. 'Oku fiema'u 'e he Pule'anga ia ha 'ofisi ke tu'u ai 'enau 'ū Potungāue. Ko e 'u feitu'u pē eni 'oku nau 'omai e 'ofisi pau ke mau totongi *rent* pea kapau 'oku tokoni ia ki he'enau tā 'enau nō, mālō ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ka ko 'eku 'uhinga foki ia he 'oku mālie 'a e anga e me'a ko eni. He koe'uhi ko e nō foki ia na'e 'uhinga ia ke nau toki hanga 'enautolu 'o totongi. Ko hono 'ai ko ia 'e taha ia, 'oku toe takai mai pē 'a e Pule'anga 'o ngāue'aki 'a e pa'anga tukuhau ke totongi 'enau nō. Pea 'oku 'ikai ke mahino ia kia au ia 'a e tūkunga ko ia koe'uhi ko e kau ko e ngaahi pisinisi foki eni.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ka u ki'i tokoni pē 'Eiki Sea ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē 'e he Feitu'ū na e tokoni? Fakafofonga tali pē?

Taniela Fusimālohi : 'Io.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia : Mo'oni pē 'a e, tapu mo e Feitu'ū na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku mo'oni pē 'a e Fakafofonga na'e 'i ai 'a e ū alepau ia 'ikai ke u lave'i 'e au ki he founa 'o e totongi 'Eiki Sea ka na'e makatu'unga hono fai ko ē e...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Tokoni Palēmia: ... nō 'e he Pule'anga ko e kupu 18 ko ē 'o 'etau Konisitūtone 'oku ne pehē mai ia 'Eiki Sea 'oku totonu ke 'amanaki 'e he kakaí 'e malu'i 'e he Pule'anga 'enau koloa mo 'enau totonu mo 'enau tau'atāina pea ke nau 'amanaki ke nau totongi tukuhau ki he Pule'anga 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga ia na'e nō ai e Pule'anga he na'e fai hono maumau'i ko ē e ngaahi koloa ko eni na'e 'ikai malava 'e he Pule'anga 'o fai hono fatongia ke malu'i e koloa 'a e ni'ihī ko eni Sea. Mālō.

Tokanga 'oku ngāue'aki pa'anga tukuhau kakai ke totongi fakafoki 'aki nō ngaahi kautaha mei he nō mei Siaina

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku poini 'a'aku ia ko e ngaahi pisinisi eni ia. Ka 'oku tau ngāue'aki 'e tautolu ia e pa'anga tukuhau ke totongi 'aki 'a e nō 'a e ngaahi pisinisi ko eni kae 'ikai ke nau fakakomēsiale'i 'a e ngaahi fale ke totongi 'aki 'a e nō ko eni he ko e nō na'a nau fai pea 'oku 'i ai 'a e alepau. Ka toe ngāue ka toe takai mai ia 'i he tafa'aki 'e taha ke toe ngāue'aki pē 'a e pa'anga tukuhau ke totongi 'aki 'a e nō ia 'a e ngaahi pisinisi ko eni. 'Oku hā mai pē he tēpile hoko 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o malu'i 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pisinisi pea ko u sio hifo au ki he pisinisi 'e ua ko e ongo retailer mo e ...

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke mahu'inga mālie kia au 'a e 'a e ...

'Eiki Palēmia: Ke fakatonutonu atu pē ko e fakatonutonu Sea 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko ha faitu'utu'uni eni na'e fai 'i he ta'u kuo 'osi ko e Pule'anga eni 'e tolu na'e faitu'utu'uni 'aki pē me'a tatau ke o kumi ha faitu'u ke o 'ave ki ai e potungāue ke nau lava 'o 'i ai ha'anau 'ofisi pea 'oku pau ke tau totongi he 'oku komēsiale 'a e fanga ki'i 'a e fale ko eni. Pea ko 'etau totongi ko ia 'oku ngāue'aki 'e he tokotaha ko ē ke totongi 'aki 'ene 'uhila mo tā 'aki 'ene nō 'o kapau 'oku 'i ai 'ene nō. Ko e angamaheni ia, pea 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia na'e faitu'utu'uni pē eni he ta'u kuo 'osi 'o hū mai he Patiseti ko eni. Pule'anga eni 'e tolu eni Sea na'e 'osi lele mai ai 'a e fo'i fokotu'utu'u ko eni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. 'E Fakafofonga toe ho miniti 'e ua ē tau 'unu'unu pē ki he'etau miniti.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a kehe ka u ko u tui pē te u toe ma'u ha faingamālie 'a nai nai ange ka koe'uhí ko u fie nofo pē au 'i he fo'i poini ko eni he kuo hangē ka au 'oku ki'i ongo hala nai pē 'oku ki'i tu'u kehe 'a e kau nō funga nō ko eni na'e totonu pē ke nau fai ha ngāue ke totongi 'enau ngaahi nō he 'oku hā mai ia 'i he 'a ia ko 'eku 'uhinga eni ko e 'oatu ko ē *rent* ko ē ki he ki he pisinisi pea ne to'o ai 'a e nō 'o 'ave ki he 'akauni ko ē 'a e Pule'anga he 'oku 'ikai ke 'asi mai ia he Lipooti ko ē 'a e 'Atita na'e 'ave ha pa'anga pehē ko 'enau 'a ia ko 'ene a'u mai ko ē ki he taimi ni 'oku te'eki ai ke hanga 'e he kau nō funga nō ia 'o 'ave ha silini ke *deposit* 'i he Fale Pa'anga ko 'enau totongi nō ia ko ē he'enau nō funga nō ke fai 'aki 'a e totongi nō ko eni 'oku tau tu'u ai he taimi ni ko e pa'anga 'e 45 miliona ki Siaina.

'A ia ko e me'a ia ko u fakahoha'a atu ai Sea ke fakapapau'i pē mo mo 'ai ko e hā 'ene kaunga ko ē ki he fu'u kavenga ko eni 'oku tau lolotonga feinga ke fua ko eni ko e nō ki Siaina.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e taha ē.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i muimui atu mu'a he *issue* ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: 'Io mālō Sea tapu mo e Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou 'oku ou tokanga ki he me'a 'oku 'ohake 'e 'Eua 11 ko e fakakaukau ko ē 'a e motu'a ni ko e hā 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga fekau'aki mo e 'ū nō ko eni? He 'oku 'asi ia he kāsete Sea ta'u 'e 13 eni 'a e nofo e 'ū nō ko eni ko eni ia 'oku 'omai leva eni ia 'o fokotu'utu'u mai ke totongi ia 'e he kakaí. Kau lau atu e 'a e lipooti ko eni he nau kole ki he Kalake ke 'omai 'aneafi ko e lipooti eni me'apango 'oku fakapālangi Sea kau hanga pē 'o feinga ke u faka-Tonga'i atu. *In any case* tatau ai pē ia ha fa'ahinga.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga fakatonutonu, mea'i pē he Sea ko e mai ha lipooti ki heni 'oku pau ke tufa he Fale kae toki ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai Sea ko 'eku *refer* pē 'a'aku ki ai 'o hangē pē ko 'etau *refer* ki he Setisitika.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke 'omai.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ē ko e Setisitika ia 'oku tufa mai ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea 'oku hoko ia ko e naunau tokoni ...

Paula Piveni Piukala: 'E sai pē ia ka ko 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i me'a angē ki lalo. Ko e naunau ko ē 'oku ke 'omai kapau na'e fou mei he Kalake kuo pau ke fou mei he Kalake pea mo e tahá mai 'o liliu faka-Tonga koe'uhí ke 'omai 'o me'a ki ai e kau Mēmipa pea tukuange leva ke ke malanga ki ai mo'oni 'aupito e me'a 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia.

<009>

Taimi: 1605 – 1610

Paula Piveni Piukala: ... Ko ia Sea ko u tokanga pe au ke fakama'ala'ala 'a e keisi. He ko e, 'e Sea ko u ki'i

Sea Komiti Kakato: Fakama'ala'ala pe Feitu'u na ia he 'oku 'osi mea'i 'e he kakai e fonuá e tu'unga 'oku 'i ai e keisi

Paula Piveni Piukala: Ko e līpooti ko ē na'e fai ko ē he Komiti e Falé ni. Na'e ma'u e fakamatala ai ko e ngaahi kautaha pe ko ení te nau totongi. Me'a pe ke tokanga ki ai 'a e Pule'angá, Palasi mo uafu pea mo e *civil work*. Kia au ia 'oku fiefia ai e motu'á ni ia, fiefia mo au mo e kakai ia ke nau tā e mo'ua ko ē ki palasi, tā e mo'ua ko ē ki he uafú. Ko e me'a ko u ongo'í pea te u 'oatu pe fakatātā ko ení.

'Oku *rent* 'a e *MEIDECC* he *building* ko ení, 'ikai ke totongi nō ia. 'Asi he fakamatala 2021/2022 peesi 37, 'a e fakamatala pa'anga ko ē 'oku 'osi kasete'í, 'a e 2021/2022. Ngaahi fu'u nō ko ení, nō eni talu meí he 2010, 2023 eni. 10 miliona, kei 10 miliona pe, hala ha ki'i *interest* 'e taha. Ko e fakamatala ko ē he līpootí, peseti 'e 2 'a e nō he Pule'angá mei Siainá. Pea nau 'ave leva ki he ngaahi kautaha ko ení peseti 'e 5. Te'eki ai tā ha ki'i *interest*, te'eki ai ke tā ha ki'i sino'i nō. 'Oku 'uhinga lelei nai kia koe Sea, pea pehē ki he kakai e fonuá. Pea pehē ki he kau Mēmipa e Falé ni. Ke nō e taha kehe pea tā ia 'e he kakai e fonuá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pē

Paula Piveni Piukala: Ta'e'iai ha *mitigation plan* 'oku 'omai meí he ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē koe’uhí ko e pehē ko ē ‘oku te’eki ai ke totongi ha nō mo ha *interest* ‘a e fa’ahinga ko ení. ‘E lava pe ‘o ma’u mai e fakamatala ‘oku ‘i ai e ‘ū kautaha ia na’a nau ‘osi totongi pe *interest* ‘a e totongi tupu

Sea Komiti Kakato: Sai ko u tali ia ‘e au

Paula Piveni Piukala: ... (Ikai fakamo’ui maika) Ko e me’a ‘oku ‘uhinga ai e hoha’a ... (‘Ikai fakamo’ui maika) ‘oku ‘ikai ke nau ‘omai e lipooti ke tau ngāue’akí. ‘Oku ‘ikai ke u tali e fakamatala ngutu Sea kapau ‘oku ‘i ai ha totonu

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fakamo’ui ho maiká, ko ena ‘okú ne me’a mai, te ne ‘omai ki he Feitu’u na e me’a ko iá

Paula Piveni Piukala: Sea sio ki he faingata’a’ia ‘etau ngāué, ta ko ē ‘oku ‘i aí kae ‘ikai ke tohi’i.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘tsiū ko iá ‘oku ‘ohake ‘e he Feitu’u na pea ko ena ‘okú ne me’a mai pea ‘e ‘omai leva ki he Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ka ‘e ‘omai ‘a fē, he ko e ‘uhingá ko ‘etau talanoa’i eni ‘etau anga ‘etau tu’unga ‘oku tau ‘i aí

Sea Komiti Kakato: ‘E Minisitā Pa’anga ‘e ‘omai ‘a fē e me’a ko ení ki he Fakafofongá ke mou fiamālie.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ‘ikai ke ‘ohake pe ‘a e fakamatala pa’anga fakalukufuá na’a ‘oku ‘asi pe ia ai. Ka ko e ‘ai pe kapau ‘oku ‘ikai ke hā aí ‘oku lava pe ‘o

Paula Piveni Piukala: Ko ena Sea, mata’ā’ā, hala mo ha ki’i *interest* ‘e 1. 10.24, 10 miliona .247, ta’u ia ‘e 10 kuohilí, 2010 ia. 2023 kei 10.747322. ‘Ikai ke ‘i ai ha ngaue ‘e taha, ko e ‘uhinga ia ‘eku ngāue’aki e lēkooti ko eni Sea. *Highlight* atu ‘e Kalake ‘a e fo’i *row* ko iá kātaki. Ke pehē ‘oku fakapotopoto, ‘oku mahu’inga Sea, me’a eni ia na’á ku ako ‘e au he Lautohi Fakasāpaté. Ko e potó ke ‘ilo e halá pea afe mei aí, ko u mea’i ‘e au ‘a e taúkave ‘a e, ko e Pule’anga eni ‘e 3. Ka kapau leva te tau ō mai ‘o sio ‘o ‘ilo ‘oku hala, tau fai ha me’a ki ai, fakatonutonu ko e potó ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Io ‘ai ke

Paula Piveni Piukala: Kapau te tau hokohoko atu pe.

‘Eiki Palēmia: Te tau fakatonutonu ā ia Sea, ko e ‘ai ko e fakatonutonú ‘oku pehé ni Sea ‘a ia ko e ‘uhingá ‘oku tu’u pe *principal*, ko e *interest* pe na’e tā. Na’e fai foki e kole ki Siaina ke fakamolemole’i pea nau hanga pe ‘o *defer* a’u mai ko eni ki he ta’u ní ‘o pehē leva ‘e he Pule’angá ke tau totongi ange.

Paula Piveni Piukala: Sea laumalie kākā ia kapau na’a tau nō ki Siaina ‘i he ‘amanaki ke fakamolemole’i. ‘Oku ‘ikai ke vale ‘a Siaina ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku ‘amanaki ia ko e ‘uhingá he na’e tutu ‘e he kakai ‘e ni’ihi ‘a Nuku’alofa.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafongā 'ai pe ho' o faka'uhingā 'a e Feitu'u na pea ko e tahā'oku ou tui pē 'oku tonu pe ke fai ha kole. He ko hotau Fonuá ni ko e si'i fonua faka'ofa 'o tautolú. He'ikai ke tau ngāue'aki e laumālie kākā kapau te mou Pule'anga ko e me'a tatau pē, te mou feinga. Manatu'i lelei e Palēmia ko ē kuo pekiá na'e si'i feinga mo ia ke lava ke fakamolemole'i e me'a ko ení. Me'a mai angé Fakafongā ...

<010>

Taimi: 1610-1620

Sea Komiti Kakato: ... Fakafongā, 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he tā fakafoki nō na'e fai mei he nō mei Siaina

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e kau Fakafongā, Hou'eiki Fakafongā kae fai atu pē 'a e fakama'ala'ala ko ení ki he nō ko ení. Na'a ku, nau fakatonutonu atu pē foki 'anenaí 'oku 'osi 'i ai 'a e totongi ia 'a e *interest* pea mo e sino'i nō 'i he nō ko ení. 'A ia ko e kautaha ko ē ko e *Royco Amalgamated*, Pangikē *EXIM* 'a Siaina. 'Oku 'osi hā atu pe ia ai ko e totongi tupu pea mo e totongi sino'i nō. Ko e fakamatala pa'anga ení ia 'o e ta'u 21, 20/21 ki he 2022 ngata he 'aho 30 'o Sune 2022. Ko e totongi ko ē 'oku hā ko ē 'i he fakamatalá ko e totongi ia 'i he vaha'ataimi 'o e 'aho 1 'o Siulai 2021 ki he 'aho 30 'o Sune 2022. Ko e 'uhinga ia 'eku fakamatala foki 'anenaí Sea na'e 'osi 'i ai pē ngaahi kautaha ia na'a nau 'osi totongi 'e nautolu 'a e totongi tupú 'i he ngaahi ta'u kimu'á.

Ko e ngaahi ta'u kimu'á 'oku 'ikai ke hā mai ia he ta'u fakapa'anga ko ē he ko e fēngaue, ko e ngāue pe ko e *movement* pe ia 'i he ta'u fakapa'anga ko ē 2022. Ka 'e ma'u ia mei he ngaahi fakamatala fakapa'anga kuo 'osi paasi ia mei he Fale ni 'a e ngaahi fakamatala 'a e fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'angá na'e 'osi tuku mai ia 'o paasi 'i he Falé ni 'i he ngaahi ta'u kimu'a atú. 'Oku hā ai e fakamatala ko ē ki he ngaahi totongi tupu 'a e ngaahi kautaha ia 'oku 'osi totongi 'enau totongi tupú, 'oku hā pe ia.

Ka u hoko atu pē ki he kongā ko ē 'oku hoha'a mai ki ai 'a e Fakafongá ia, na'e me'a atu ki ai e Fakafongā pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palani ki he fa'ahinga ko ení ke totongi 'enau nō. 'E Sea 'oku lolotonga fakahoko he Pule'angá e talanoa mo e kātoa 'a e kau totongi nō ko ení koe'uhí ko e hā e founa pea mo e ngāue 'e fai ke nau sio ai ki he totongi 'o e nō mo e ngaahi founa ki he kau, 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'a e talanoa ko iá 'i he taimi ni 'Eiki Sea pea 'oku 'amanaki pē 'e 'i ai ha ola lelei. Neongo pē ko e tuku'au mai mei he ngaahi ta'u kimu'a atú ka ko e fatongia 'oku fai 'e fai ia he, 'oku lolotonga fakahoko ia ko e fai e talatalanoa mo e fa'ahinga ko ení pea 'oku 'amanaki pē 'e 'i ai ha ola lelei ai Sea mālo.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko 'eku fēhu'i 'a'aku ia he ko e, ko e *issue* ko ē na'a ku 'ai hake ko ē 'anenaí pe na'e 'ikai ke, ke fekau ia 'e he Pule'angá ke nau fai e me'a ko ē 'i he aleapau. He 'oku tau a'u mai tautolu ia ki hē 'oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a ia ke nau hanga 'o totongi 'aki 'enau nō. 'Oku totongi leva ia 'oku pau pē foki ke totongi ko e 45 miliona, ko 'eku fēhu'i 'a'aku 'anenaí ko e 45 ko ē 5 miliona ko ē 'oku 'ai ke totongi ki Siainá ko fē ai 'enau kongā ia 'anautolu? Kapau ko e 45 ia ko ē 'o hangē ko e fakamatala 'anenaí ko e 'ai ke tānaki mai ia mei he ngaahi me'a ko ení 'oku hikí ta 'oku totongi 'e he kakai hala ia 'a e nō 'a e kau nō funga nō ko ení. 'Oku tau hanga 'etautolu ia 'o 'ave 'a e fatongia totongi nō mei he tokotaha totonú 'o 'ave ia ki he taha kehe. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'a e hoha'a 'anenaí pe 'oku hikí e totongi ia mei he kau tangata mei he kau ngaahi ngāue'anga ko ení.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai pē ke ki' i fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e *Royco Amalgamated* ko e *MF Taumoepeau, OG Sanft* ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhinga pē eni e fakatonutonu Sea. Ko 'etau pehē pē eni ka ha'u ā 'a e *MEIDECC* ia 'alu ia ki ha fale 'e taha, 'e sai leva ia ai?

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu 'a e Palēmiá. Ko e poini he 'oku totongi e *MEIDECC* ia ki he *landlord*. Poini ia. 'Ikai ke totongi e *landlord* ia 'ene nō. Ko e hā leva e fakatonulea ki ai?

'Eiki Palēmia: Kapau pē 'e ki' i fakamokomoko 'a e Fakafofongá ko e 'uhingá ke ne totongi ko ē ki he *landlord* 'e lava leva he *landlord* 'o totongi 'ene nō. Ko e 'uhingá ia. Pea ko e ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e poini Sea 'oku ou hanga 'o 'oatu fakatonutonu atu, ta'u eni 'e 13 'oku te'eki ke totongi ha fo'i seniti 'e taha ki he sino'i nō ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'i hono tutu ko ē 'o Nuku'alofá.

Paula Piveni Piukala: Ko e tutu ia he pule kovi, 'oua toe ngaue'aki e me'a ko iá he ko e kakai 'ofa laupisi 'eiki eni ia. Tuku e tukuaki'i e kakai.

'Eiki Palēmia: 'Io he na'e, he na'e 'ikai ke vela ia?

Paula Piveni Piukala: Ko e tukuhau e kakai 'oku mou vahe aí.

'Eiki Palēmia: 'Oua 'e tuhú kovi ia. 'Ai 'o talanoa fakalelei pē.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga foki 'eku tokoni 'a'aku ki 'Eua 11 he ko e 'uhingá leva ka to'o ka ha'u leva ha potungāue 'o 'alu ki ha feitu'u 'o totongi nō ia 'o totongi *rent* ia ai, 'e sai leva ia kae 'oua 'e nofo ia 'o totongi *rent* hē?

Sea Komiti Kakato: Tui kote fakamolemole Hou'eiki, tui kote. Hou'eiki 'i he'etau foki mai 'anaí, 'aneafi na'a ku tukuange ke mou, tau foki maí tau foki leva ki he'etau tu'utu'uni ē fakangatangata pē 'etau taimi mo tau fononga ai pē ko e hā e tu'unga te tau 'i aí. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki, toe toloi e Falé ki he 5.

(Toloi e Fale Aleá ki he 5.00 efiáfi.)

<002>

Taimi: 1710-1720

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea, Lord Tu’iha’angana)

Sea Komiti Kakato: Mālō laumālie ‘a e Tokoni Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Nōpele, pehē ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, laumālie ‘a e kakai ‘o e fonua mei he ope, kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue mei Falepa’anga, pea pehē foki ki he ngāue ‘i he Fale ni.

‘E Hou’eiki fakamolemole ko e mālō pē ho’omou kei ma’u ivi, ko ‘etau ngata’anga ‘etau taimi ko e 4 ‘oku mou me’a atu ‘o, ko e ‘alu ko ē he fa’ahinga taimi pehē ni, ‘oku ou fu’u tokanga ‘aupito ‘aupito ki ai he ‘e a’u ki ha tu’unga ‘e toe lahi ange e ongosia pea ‘e ha’u mo e me’a kehekehe leva, hangē pē ko ia na’a ku lave ‘anenai ‘oku faingata’a’ia ‘ia moutolu kau Fakafofonga, hono pukepuke mo malu’i ‘a e ma’uma’uluta ‘a e Fale ni, ka he ‘ikai tuku ‘a e vakā kae fai ha kakau kuo pau pē ke tau fononga pē mo ia. Ko e natula ia ‘o e ngāue ni.

Te tau foki leva ‘o fakaminitī ‘e 10, he ‘ikai toe tuku atu ke ke tau’atāina ko ‘eku pehē atu pē toe ho’o minitī ‘e 2, minitī ‘e 1 pea fakamā’opo’opo mai leva, ka tau fonofononga pē he ē. Ko hai leva te ne kamata meia moutolu kau Fakafofonga. ‘Eua 11, me’a mai.

Tokanga ki he lahi ngaahi palomesi he Fakamatala Patiseti ke fakahoko he Pule’anga

Taniela Fusimālohi: ‘Eiki Sea mālō, ke kimu’a ke u hoko atu ko e fakamā’opo’opo foki eni ia ‘a e fehu’i ko ia ‘anenai ki he me’a ko ē ‘oku lolotonga ‘asi ko ē ‘i he’etau līpooti ‘a ia ko e peesi 81 ko eni ki he ngaahi kautaha ko ē na’a nau nō mei he nō ko ē ‘i Siaina, he na’e faka’amu pē foki ia ke mahino’i ange ko e 45 miliona ko ē ‘oku ‘ai ke totongi, ko e fiha ai ‘a e kau nō ko eni ‘oku totongi. Pea ko hono 2 ko e *issue* ko eni ki he pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi ‘ofisi ia ke ‘i ai ‘a e Pule’anga, ‘oku ou tui pē ‘oku, na’e lahi pē ‘a e ngaahi feitu’u ia, ka ko e me’a eni ‘oku ou fakakaukau ki ai Sea, ‘oku *conflict of interest* ia ke fai ‘e he Pule’anga ‘a e nō pea nō mei ai ‘a e ngaahi kautaha pea toe ‘alu atu ‘a e Pule’anga ia ke *occupy* ‘a e ngaahi feitu’u ko eni, pea ne totongi ‘e ia ‘a e *rent* ko eni ko ē ‘oku totonu ke totongi ia ‘e he ngaahi kautaha ko eni.

‘A ia ko e poini ia na’e feinga ko ē ke fakama’ala’ala ‘anenai, pea mo e taha ko e tupunga eni ia ‘oku tau *deficit* ai ko e ‘ikai ke fai fakalelei ki he aleapau ‘a e ngaahi kautaha ko eni, ke totongi taimi he koe’uhi ko e ta’u eni ‘e 13. Kapau na’a nau fai ki he aleapau totongi e *principal* mo e *interest*, ‘oku ou tui ko e kavenga ko eni ‘a e pa’anga ‘e 45 miliona na’e mei ma’ama’a.

Sea ‘oku ou, ka ‘oku ou fie hoko atu ki he kongā ko eni ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ko e pa’anga ko eni ko ē ‘oku ‘omai ko ē mei muli ‘oku hiki foki ‘a ia ‘oku tukuhifo ki lalo ‘a e pa’anga, ‘a e *cash*, ‘a ia ‘oku ‘alu hifo ia mei he 134 ki he 96, kae hiki ‘a e *in-kind* mei he 120 ki he 268, ‘o e 268 tupu miliona.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea pea ‘oku ou tui pē ko e me’a ke tau siosio lelei ki ai, ko e anga eni ko ē ‘eku vakai, pea ‘oku ou tui ‘e mahino’i pē ia ‘e he fa’ahinga na’a nau ‘i he ngaahi potungāue ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *project* lalahi, pea kapau te mou vakai ki he ngaahi fakamatala ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi potungāue ‘oku hiki ‘a ‘enau ngaahi patiseti. ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e Potungāue ko eni *MEIDECC* ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue ko eni ko ē ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa’anga ‘oku hiki ‘aki ‘o ma’u ai ‘a e fika ko eni ko e ngaahi poloseki.

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'e Sea he koe'uhi he ko e fo'i palopalema pea ko e palopalema 'etau, hotau *size*, ko 'etau iiki. Ko 'eku 'uhinga eni Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika ia 'oku fokotu'u heni ko e fakafofonga pē eni Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika ia 'oku fokotu'u heni, ko e fakafofonga ia 'o ha me'a ngalingali 'e ma'u 'i he ta'u fakapa'anga ko ia ki ha ngaahi *project*.

'Oku ou tui 'e mea'i pē eni ia 'e he 'Eiki Minisitā ko eni ki he *MOI*, pea pehē ki he Minisitā ko ē ki he *MEIDECC*, ko e, ko hotau *size* 'oku faingata'a he ko e 'uhinga ko hotau ivi ke tau hanga 'o ngāue'i 'a e fu'u pa'anga ko ē 'oku hua'i mai. 'A ia ko 'eku fakatatau eni, ko e 2018, 'oku ou kei ngāue 'i he *MOI* 'i he poloseki na'e 'i ai 'a e palani he 2018 ke tanu 'a e kilomita 'e 155, kae kamata 'aki 'i he ta'u 'uluaki 'a ia na'e 'uhinga ia ko e 2019 ke kamata ai 'a e tanu hala. Pea ko 'eku ma'ú na'e 'i he fakafuofua fo'i kilomita 'e 155 ko ia 'a ia na'e 'alu 'o a'u ki Vava'u pea mo Ha'apai, pea mo e, 'ikai ke kau ai 'a e Ongō Niua he koe'uhi 'oku kehe foki 'a e natula ko ē 'enau tanu hala. Ka na'e Tongatapu, Vava'u, 'Eua pea mo Ha'apai, pea na'e vahevahe pē 'o fakatatau ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi hala.

'A ia ko e kilomita 'e 155 pea hangē ko 'eku fā'a fakahoha'a atu kimu'a he lipooti ko ē 'a e 'Eiki Minisitā, na'e kau ai 'a e ngaahi kalasi ia 'i he ngaahi vahefonua ko ē 'i tahi 'a eni ia na'e to'o ia ...

<005>

Taimi: 1720-1725

Taniela Fusimālohi: ... Kimui 'o 'ave ia ke fakakau ia 'i he polokalama tanu hala. 'Oku a'u ki he 'aho ni hangē ko e lipooti 'oku fai mai 'e he 'Eiki Minisitā 'i he ngaahi tālanga ko ē 'o e lipooti kilomita pē eni 'e 20 mei he 155 ko ia kuo tanú kapau te tau vakai ki he uafu ko ē 'o Niua. Ko e talu ē mei hono uestia 'e he peau 'i he 2016 ta'u eni 'e fitu mei ai 'oku te'eki ai pē ke ngaahi ia. Ko 'etau palopalema leva eni 'i he anga ko ē 'oku fakakaukau mo 'oku sio 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku fekau'aki mo hotau ivi ngāue ko ē ke tau faka'aonga'i 'a e tokoni ko eni.

Ko e taimi ko ē na'e tō ai 'a e Koviti na'e liliu 'a e fakakaukau ko ē 'a e ngaahi kautaha tokoni tatau ai pē *World Bank* mo e *ADB*. Talamai tau hanga 'o ngāue'aki 'a e ngaahi *project* ke tau tokoni fakapa'anga ā ki he ngaahi *project* ke kau ia hono fai e fakaakeake ko ē ki Tonga ni, pea ko ia eni 'oku lele ai 'a e fakakaukau ko eni ke tuku mai 'a e faingamālie lahi tahá ke fakahoko 'e he kau *local* 'a e ngāue. Pea ko e taimi ko ē 'oku to'o mai ai 'a e ngāue ko ē ke fakahoko pea 'oku 'i ai leva 'a e palopalema ai 'oku 'ikai ke lava 'o ngāue lelei 'a e *system*, 'ikai ke lava 'o ma'u 'a e kakai totonu.

Ko e taimi foki ia ko ē Sea ko e *project* lalahi pehe ni na'e ha'u pē ngaahi fonua ia mo 'enau me'angāue mo e kau ngāue 'o fai a'u ki he tanu hala, ko e ngaahi 'o e mala'evakapuna ko e ngaahi 'o e uafu. Na'e si'isi'i ke ai ha'atau kaunga 'atautolu ki ai. Pea na'e a'u mai ki he taimi na'e pehē ke tukuange kitu'a tau hanga ange 'o tuku kitu'a 'a e ngāue ko eni pea tau hanga ange 'o 'ai e ivi ngāue ko ē 'i tu'a he sekitoa taautaha ke lelei pea ke nau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko eni faka-*project*. Ka u a'u mai ki he taimi 'e Sea 'o a'u mai pē ki he 'aho ni 'oku 'i ai 'a e faka'ilonga fehu'i ia ai, faka'ilonga fehu'i ia ai pē ko e hā leva 'a e ivi malavá pea 'oku ha'u leva 'a e fehu'i ko eni ko e hā leva 'a e me'a ko ē te tau fai ke langa hake 'a e sekitoa taautaha. Ko e hā e me'a te tau fai ke langa hake honau ivi ngāue. Ko e hā e me'a te tau fai ke langa hake 'a e tu'unga ko ē 'oku nau 'i ai fakame'angāue ka nau lava 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia ko eni 'oku 'oange kia kinautolu 'e he Pule'anga 'i he ngaahi *project* ko ia.

Ko 'eku hoha' a ia ko ē he efiāfi ni Sea he koe'uhī ko 'etau *Budget Statement* 'oku lahi 'aupito e ngaahi palōmesi ai 'e ngaahi e uafu Niua 'e ngaahi e teminolo mo e uafu ko ē 'o 'Eua, fakalelei'i e mala'evakapuna 'o 'Eua pea mo Ha'apai. Mālō 'oku lolotonga lele 'a Ha'apai, ka 'oku fonu 'etau *Budget Statement* he 'oku fekau'aki mo 'etau 'Esitimetī 'i he ngaahi palomesi, pea ko e ngaahi palomesi ko ia 'oku tautau ia ki he ngaahi pa'anga ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoā. Ko 'eku anga 'eku vakai he 'oku 'osi 'i ai 'a e taimi ia 'oku 'ikai ke lava ia 'o ngāue fakalelei'aki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki pē lava ke u tokoni pē 'ikai ko ha fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e tokoni 'oku 'ikai ke lau ia ki ho miniti 'oku lau fakamolemole, 'oku lau ia ho miniti kātaki.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui au ko e fetokoni'aki 'oku faka'ofa'ofa 'aupito, ka ke angalelei pē 'o tuku pē ke 'osi pē ki'i malanga. Ko u tui ko e me'a ko e tokoni 'oku kau ia 'i he fakalelei mo fakamāsila'i 'a e ngaahi pōini 'oku fai ki ai 'a e talanoa, 'oku ou tali pē 'e au 'ene kole Sea ka ko u 'ai pē ke angalelei pē ke lele pē ki'i malanga ke 'osi pē mālō.

Fakamahino Pule'anga ko 'ene ngaahi palomesi he Patiseti kuo pau ke fakahoko

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Fakamālō pē heni ki he Fakafofonga 11 'o 'Eua 'ene 'ohake 'a e ngaahi palopalema 'oku fetaulaki pea mo e potungāue tautefito ki he tafa'aki ko eni ko ē 'o e *private sector*.

Ko e tokoni ia Sea te u tokoni au 'i he ngaahi palomesi ko eni ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mahalo ko e ngaahi palomesi ko eni ko ē 'oku 'asi ko eni 'i he Patiseti Sea ko e ngaahi palomesi ia 'oku 'osi fakapapau'i 'e hoko me'a pē ko ē na'e me'a mai'aki 'a ia 'oku kau ai 'a e mala'e vakapuna 'o Ha'apai 'oku lolotonga lele ia, mala'e vakapuna 'o 'Eua 'oku lolotonga heni e kautaha ia mei muli ke nau fai e me'a ko ia, ko e fakapa'anga ko eni 'o e uafu 'o Niua 'oku 'osi fakapa'anga 'oku 'osi 'i ai hono pa'anga 'o'ona pea 'oku meimei teuteu *tender* ia...

<007>

Taimi: 1725-1730

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'a ia ko e ngaahi me'a fekau'aki mo e Potungāue palōmesi 'e he Patiseti Sea 'oku fakapapau'i ia 'e hoko. 'Oku kau ia 'i he tulitulifua 'a e Pule'anga ko eni 'o Hū'akavameiliku mo e kau, ko ha me'a 'oku 'omai ki heni Sea 'e fakahoko ia, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā ki'i fakamolemole pē ē. Ka ko u ki'i fakatokanga'i ho'o me'a, hā e me'a oku tuai ai 'a hono 'ai e me'a 'a Niua na'e 'osi mahino na'e tukuange eni māhina 'e 2 kimu'a. Pea ke me'a mai 'oku fai 'a hono *variation* 'o e me'a ko eni he 'e ongo kautaha 'e 2. Ka ko eni 'oku ke me'a mai 'oku te'eki pē ke *tender* ia kuo nofo mai 'a e kāinga 'o tali mai ko Siulai 'e kamata e ngāue ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : 'E Sea tapu mo e Feitu'ú na 'oku 'osi 'osi hono *tender* 'o'ona ia, toe pē eni ia ke foaki e *contract* Sea, kau tuku pē ki he Fakafofongá he te ne 'oatu 'e ia 'a e ngaahi palopalema ko eni ko ē na'e ngāue'aki foki 'e he *World Bank* ko ia te ne 'oatu 'a e ngaahi palopalema ko eni ko ē 'oku fetaulaki pea mo e Potungāue. Mālō Sea.

Veivosa Taka : Sea lava pē ha ki'i fehu'i ki he Minisitā kae toki kole pē..

Taniela Fusimālohi : Pehē 'e au ko ho'o fehu'i mai kia au. 'Ikai?

Veivosa Taka : 'Ikai.

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē ke 'ai ho'o miniti toe ho'o miniti 'e taha.

Veivosa Taka : *Ok.*

Sea Kōmiti Kakato : Ho'o miniti 'e taha pea 'osi pē pea toki fai e fehu'i ko ē. Faka'osi mai ho'o miniti pē 'e 1 'e 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : 'E Sea ko u kole atu pē mu'a ke 'omai ke 2 ke faka'osi fakalelei. Kapau 'e minti pē 'e..

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'ikai ke lava 'e he tokoni ke toe tokoni. Ko e fakatonutonu pē 'e taha 'e tokoni ki he Feitu'ú na ho'o miniti. Ko e taimi ni to'o 'e he tokoni ia 'a e miniti 'e 1. 'Ai pē ho'o miniti 'e 1 kae toe 'oatu pē ha'o miniti 'anai.

Tokanga ki he ivi malava ngaahi kautaha lokolo fakahoko ngaahi ngāue lalahi e Pule'anga

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ka 'e 'ikai ke u toe tali 'e au ha tokoni kapau 'oku to'o e miniti ia. Sea ka ko 'eku 'uhinga eni Sea ke 'oua te tau hanga 'o 'ai 'a e *expectation* 'a e kakai he'etau *Budget Statement* ke mama'o ia mei he me'a 'e hoko. Ko 'eku fakatātā eni Sea. 'I he peesi 26 'oku 'i ai 'a e fakamatala ko eni ki he *term plus*. Ko e tāketi peseti 'e 50 'o e *renewable* ivi mei he la'ā 2025 'a ia toe pē 'a e ta'u 'e 2 pē 3 ki ai. Mei he 2010 - 2020 na'e pehē 'e ma'u ai 'a e peseti 'e 25 'ikai ke ma'u ia ko e peseti pē ia 'e 17. Ka ko e 'ai eni ke tau kakau mei he peseti 'e 17 - 70 'i he fo'i ta'u pē 'e 3. Ko e palopalema foki ko ē na'a ku fakamatala 'anenai 'oku 'ikai ko ha, ko e palopalema 'oku hoko mo'oni pea ko e 'uhinga ia 'o e toloi 'a e ngaahi me'a lahi ko e hoko 'a e ngaahi palopalema pehē.

Ko e fo'i me'a ko eni 'oku ou fakatātā atu Sea ko e anga pē eni 'eku fakafuofua atu ki he Feitu'ú na Sea. 'Oku ke fa'a me'a mai foki talamai pē ko 'eku ma'u e me'a mei fē. Ka ko e anga eni 'eku fakafuofua Sea. He 'ikai ke lava e fo'i me'a ia ko eni. 'E 'i ai 'a e ta'emaau lahi ia 'e hoko he fa'ahinga tāketi pehē pea ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga. Ke 'ai ange pē ā ke fakapotopoto 'a e seti ko ē 'o e tāketi. Ko e ki'i tohi ko ē Sea na'e 'omai fakataha ia mo e naunau. Ko e *Government Priorities Agenda 2022-2026*. 'Oku 'ikai ke hā 'a e ngaahi tāketi ia ko ē 'i he'etau *Budget Statement* ko ha me'a ke fai ki ai ha tūlifua. 'Oku tuku pē ia 'i he tafa'aki. Ka ko 'eku fakamatala eni ko ē ki he'etau hanga 'o 'omai 'a e ngaahi palōmesi pea tau hanga 'o fokotu'u pea tuku atu ki ai 'a e 'amanaki pea a'u ko ia ki hono taimi, pea 'ikai ke a'u ia Sea. 'A ia ko e fo'i fakatātā totonu eni 'asi he peesi 20 'a e talamai ko e 2025 ko 'etau *the renewable energy* 'e ha'u ia mei he ivi 'o e la'aa. Sea 'e 'ikai ke lava ia koe'uhi ko e ngaahi palopalema.

‘Uluaki ko e kau *contractor local* ko ē ‘oku ‘ai ke kau ai, ko e me'angāue ko ē ‘oku fiema’u ‘oku ‘ikai ke ala malava ia ke nau ma’u kotoa. Kuo pau ke nau toe kumi ‘e nautolu ha’anau *partner* ki tu’apule’anga. ‘Oku lolotonga hoko ia he tanu hala. ‘Oku pau ke nau ‘omai ‘enautolu honau ngaahi *partner* mei tu’apule’anga kae lava ‘o fai ē. Ka ‘ikai ‘oku ‘omai mo e me'angāue ia ‘e he *partner* ke fai’aki. Pea na toki vahevahe ‘enaua e ngāue mo e pa’anga ko ia ‘oku ma’u ai. Ko e *option* leva ‘e taha, ka *fail* ka fai atu e *procurement* ia ‘o fai atu ‘o *fail* ‘oku ‘i ai pē ‘a e me’a ia ‘oku ui ko e *fail* he *procurement* pea ko ‘etau leveleva ia.

Ko e *project* eni ‘oku ‘i he Potungāue ko eni ‘a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ‘oku ne mea’i pē *project* ‘a e *World Bank* ‘oku ui ko e *TCRTP*. ‘Oku lolotonga lele he *IDA* 19 pea palani he ‘omai mo ‘ene pa’anga he *IDA*..

<008>

Taimi: 1730-1735

Taniela Fusimālohi: ... ‘a ia ko e vahevahe ia ko ē saikolo (*cycle*) ko ē ‘a e pangikē talamai he Pangikē ‘a Māmani he ‘ikai ke ‘oatu ha pa’anga ia he saikolo 20 he ‘oku te’eki ai ke mou hanga ‘e moutolu ‘o faka’aonga’i e silini na’e ‘oatu ki he saikolo 19 ‘a eni ‘oku lolotonga feinga’i ko ē ke lava ai e ngāue kau ai mo e uafu ko ē ‘a Niua. Ko e fo’i vilovilo saikolo ko ia ‘e Sea ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me’a hifo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ‘eku fakatonutonu he pehē he Fakafofonga kuo ‘osi talamai ‘e he *World Bank* he ‘ikai ke ‘omai e saikolo 20 ko e te’eki ai ke fakakakato ‘a e saikolo 19. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha lau pehē mai ia ‘a e Pangikē ‘a Māmani ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Tonu kapau ko ia fakatonutonu ‘oku ou tui ki he fakatonutonu, ‘e Fakafofonga kuo miniti ‘e nima eni ia ko u ‘oatu ki he Feitu’u na. ‘Oku ke pehē ‘oku fakapotopoto pē na’a ke kole miniti ‘e ua ka ko u laulau pē miniti ‘e nima. Fēfē ke ‘oange ha taha ke ne ki’i ...

Taniela Fusimālohi: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Ha’apai 13 ka u ngāue atu ‘aki ‘e au ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua 11 me’a hifo ki lalo hū mai ha taha, Tongatapu 1 hoko mai ‘a Tongatapu 4 ē tau miniti pē ‘e 10.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kole atu pē ke u ki’i ...

Veivosā Taka: Sea ‘eku ki’i fēhu’i ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a hifo ‘e ‘Eua 11. Fēhu’i Ha’apai 13.

Fēhu’ia ‘a e ngāue ki he Uafu ‘o Nomuka mo ‘Uiha ne ‘osi tanaki e sēniti ki ai

Veivosā Taka: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fēhu’i pē ‘a’aku ia ke hoko atu he me’a ko eni ‘a ‘a ‘Eua 11. Peesi 18 ‘oku kau ai e uafu pea

mo e Mala'evakapuna 'a Ha'apai. Sea ko 'eku fehu'i na'e 'i ai foki e ongo ki'i uafu 'e ua ko ā pē tolu na'e 'osi tānaki 'enau seniti 'i Ha'apai ke langa honau uafu Nomuka kae pehē ki 'Uiha ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia pē 'oku 'i ai ko ā ha peesi 'oku 'asi ai ko 'eku 'uhinga ko e, ko e anga pē 'eku fehu'i ko e 'uhinga ko e ko e kongā ko ē 'enau ki'i 'enau ki'i *partnership* mo e Pule'anga.

Tokanga Ha'apai 13 ke tokangaekina vave fiema'u vivili 'a Ha'afeva he 'uhila mo ma'u'anga ivi

Ka ko u ko u vakai hifo ki he peesi 119 ki he ma'u'anga ivi 'oku fakamālō au ki he Pule'anga hono hono fakahoko 'a e ma'u'anga ivi ko eni 'i Ha'apai tautautefito ki he 'otu motu 'i Lulunga. Kau ai mo Mo'unga'one ka ko 'eku vakai pē Sea ke, ne 'osi fai pē e talanoa pea mo e 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e maumau 'a e 'uhila mo e ma'u'anga ivi ko eni 'a Ha'afevā pea ko u tui ko e ko e fiema'u vivili ia ke fakatokanga'i pē he Miniti ko eni ke lava 'o ko e māhina eni 'e ono ka ko u anga pē 'eku tuku atu pē ki he Pule'anga ke nau ki'i sio vakai vave atu ki he ki'i palopalema ko eni ko e fehu'i pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā 'o e Ngāue Lalahi.

Tali Pule'anga ki he ngāue ki he ongo uafu 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea te u lave atu pē au ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e ongo fehu'i fekau'aki pea mo e ongo ki'i uafu 'e ua 'i Ha'apai.

Ko e 'amanaki 'a e motu'a ni ko e ongo uafu ko eni 'a ia ko e uafu 'o Nomuka pea mo e uafu 'o 'Uiha. Sea ko e fengāue'aki vāofī eni ia 'a e Pule'anga pea mo e komiuniti 'a, 'oku fakalea fakapapālangi ko e PPP ka na'e 'osi fai 'a e tānaki sēniti 'a e kāinga 'o 'omai ia 'oku 'i he *Port Authority* 'a e sēniti ko eni 'oku tauhi ai.

Ko hono fakamā'opo'opo mai 'a e me'a ko eni ke 'omai ki he Pule'anga 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai ka 'oku ko e tō ko eni ko ē 'a e *tsunami* Sea na'e 'i ai 'a e ki'i toloi mai ai e ngāue ko eni. 'Oku kātoa e 'ū mīsini 'a e potungāue 'oku nau 'i Nomuka pea mo e 'Otu Mu'omu'ā 'a ia 'oku fai ai 'a e ngāue kehe 'aupito ia. 'A ia 'oku fai ai 'a e tanu hala pea mo e teke 'o e 'ū 'api ko eni ko ē ki he ki he langa e *tsunami*.

Ka 'oku 'oku fakakaukau pē 'a e Pule'anga ke hoko atu 'a e ngāue ko eni ko e *detail* Sea pē ko hono fakaikiiki 'e toki mai 'a mui ange ka ko u fakamālō atu ki he fehu'i. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā Pa'anga 'osi pē pea ke hoko mai Tongatapu 1 ē.

Fakapolokalama'i Pule'anga ngaahi poloseki langa mei he ta'u fakapa'anga 23-24-24-26 he ngaahi aleapau kuo 'osi fakamo'oni

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu 'Eiki Sea mo e kau ngāue fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia

mo e Hou'eiki e Mēmipa 'o e Fale ko e tali pē ke ki'i 'i ai pē e ki'i tali nounou pē ki he ngaahi me'a na'e na'e me'a ki ai e Fakafongā 'o 'Eua 11. Ko e pa'anga ko eni 'oku fakafuofua atu ko ē he ngaahi koloa 'i he Patiseti 'oku fakatatau ia ki he ki he ngaahi taimi ki he ngaahi polokalama taimi 'e fakahoko ai e ngaahi ngāue ki he ngaahi *project* ko eni 'i he ta'u fakapa'anga takitaha he 23/24, 24/25, 24/26 ko e ngaahi aleapau ia kuo 'osi fai ...

<009>

Taimi: 1735 – 1740

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... e fakamo'oni ki ai pea fai mo hono ngaahi polokalama kei taimi ke fakahoko ai. 'A ia 'oku toka ai e 'amanaki Sea koe'uhí he ko e ngaahi ngaahi polokalama ia kuo fokotu'utu'u. Na'e 'i ai pe foki e taimi lahi na'e 'ikai ke fakahoko e ngaahi polokalama ko eni hangē ko e me'a 'a 'Eua 11 koe'uhí pe ko e fakatamaki e Koviti mo e ngaahi ta'ota'ofi na'e hokó. Ka kuo hoko mai eni ka 'oku 'i ai pe ngaahi founga ki he ngāue 'oku fakahoko hangē ko e *procurement* na'e fai ki ai laú. Pea mo e ngaahi ngāue ko iá pea ko e fakafuofua ko ē 'oku 'omaí 'oku fakatatau ia ki he aleapau ngāue kuo 'osi fakamo'oni. Pea mo e ngaahi polokalama ngāue 'oku 'i loto he ngaahi fakamo'oni ko iá 'e fakahokó.

Pea 'oku 'i ai pe ngaahi me'a 'oku hoko he lolotonga hono fakahokó hangē ko e me'a 'a 'Eua 11. Pea 'oku tulifua pe foki 'a e fakahoko ngāue ke a'usia e ngaahi polokalama ko iá mo faka'ai'ai. Ka 'oku hangē ko 'eku lave atu 'aneafi, kei poupu pe Pule'angá ke teke 'a e ngaahi tafa'aki ko eni 'oku nau fakahoko ngāue. Koe'uhí kae fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni pea ko e fie kole pe ia ki he ngaahi, ki he kau Fakafongá mo e ngaahi fonuá ke nau kau fakataha mai.

Ka 'i ai ha ngaahi ngāue 'oku 'alu atu ki honau ngaahi vāhengá, mahu'inga 'enau poupu, kau fakataha. Pea kapau 'oku nau mea'i ha taha he vāhengá 'oku 'i ai ha'ane poto fe'unga 'i he ngaahi poloseki ko eni, pea 'ai ha faka'ai'ai ke nau kau he ngāue. Pe te nau tohi ki he ngāue koe'uhí 'e tokoni 'aupito pē ia ki he fakalalaka e ngāue. Pea mo e fakalalaka foki 'o e *capacity*, 'o e ivi 'o e tokotaha kotoa pē 'i he hotau fonuá he ngaahi feitu'u kehekehe 'oku nau 'i ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1 me'a mai.

Tui Tongatapu 1 tonu ke tā fakafoki he ngaahi kautaha nō mei Siaina 'enau nō ki he Pangike Fakalalaka

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá pea mo e fakataha, Sea ko e fakahoha'a atu pē hangē ki he talanoa ko eni ko e 'uhingá ko e nō ko eni 'oku 'ikai totongi pe 'oku fai e hoha'a ki ai 'a e kau Fakafongá. Mahino 'aupito 'aupito pe foki ko e konga lahi 'o e nō ko iá 'a ia ko e nō ko eni ki he Pule'anga Siainá na'e fai ki ai e alea 'a e Pule'anga 'i he 'aho ko iá. Pea na'e talu e kamata e ngāue ko iá he lave'i 'e he motu'á ni pea kamata e ngaahi langá, tu'u e ngaahi falé, mo e talanoa pē 'o pehē tokua 'e kole pē ki Siaina ke kaniseli e nō ko iá.

Pea 'oku ou tui pē mo e 'amanaki 'i he hokohoko mai 'a e ngaahi Pule'anga 'o a'u ki he Pule'anga ko eni. Mahalo na 'oku kei 'i ai pe ha 'amanaki pehē, ko e me'a ko ē 'oku tui e motu'á ni ki ai ka faifaiangé 'oku tō ha monū pehē ma'a e fonuá 'o kaniseli 'e he Pule'anga Siainá 'o 'ofā mai ke 'oua toe totongi ange e pa'anga ko iá. Ko e tui 'a e motu'á ni ko e ngaahi pe ko e ngaahi pisinisi ko 'eni 'a eni na'e langá 'oku taau ke nau kei mo'ua pē 'o totongi 'a e

nō na'e langa'aki honau ngaahi falé ki he Pule'angá. Ko e anga ia 'a e fakakaukau 'a e motu'á ni 'i he taimi tata na'e hoko e maumau ko eni 'i Nuku'alofá. Na'e 'i ai e ngaahi pisinisi 'i Nuku'alofá na'e 'ikai ke nau fili ki he langa ko eni 'a e kautaha Siainá. Ka na'a nau fili kinautolu 'i he tokoni ko ē 'a Nu'usila, nō 'a ia na'e fou pe ia 'i he Pangikē Fakalalakaká. Ko e ngaahi pisinisi ko iá ne lava lelei 'enau langá pea 'oku kei lele lelei pe mo 'enau pisinisi 'a ia 'oku ou tui 'oku nau tā pe 'enau nō ko iá 'i he'ene fou ko ē ki he Pangikē Fakalalakaká. Pea 'oku ou tui lahi hangē pe ko e me'a 'oku hoha'a ki ai hoku kaungā Fakafofongá.

Ko e taha eni ha me'a ke fai ha tokanga ki ai pea kuo lahi pe mo e ngaahi palopalema ia kuo 'ohake fekau'aki mo e ngaahi fale 'e ni'ihí 'i he langa ko iá. Pea 'oku fai hono talanoa'i pea 'okú te fa'a kau atu e motu'á ni ai. Ka 'oku tau tui pe mo e 'amanaki 'e 'i ai ha 'aho 'e anga'ofa e Pule'anga Siainá 'o 'ofa mai pe ko e hā ha founa. Manatu'i 'e he motu'á ni ko e langa ko ena 'o e 'āhanga hala fakakavakava mei Pangai ki Foá, ko e tokoni 'a e Pule'anga Siamané 'o makatu'unga 'i hono kaniseli 'o e tā 'o e fuakavengá. Ko u tui lahi Sea pea 'oku mahu'inga ke fai e tokanga ki heni pea mo e Pule'angá hono muimui'i 'o e pa'anga ko eni. Pea 'oku tau fakamālō tautolu ko eni kuo fokotu'u mai kuo 'i ai e pa'anga 'a e fonuá ke kamata'aki tā'aki 'a e nō ko eni.

Tokanga ki he ngaahi me'a 'oku ne fa'a tautoloi ngaahi poloseki tokoni 'a e Pule'anga

Ko e me'a ko eni Sea kuo 'ohake 'e 'Eua 11 fekau'aki mo e ngaahi ngāue tokoni 'a ia ko e *in kind* 'oku 'ofa mai ke fai ha ngāue. Pea 'osi e taimí ia na'e 'amanaki mai mei ai ...

<010>

Taimi: 1740-1745

Tevita Puloka: ... 'a e kakai ko eni 'oku nau tokoni mai mo e ngaahi kautaha ko iá 'o hangē ko e *World Bank* mo ha toe ngaahi kautaha kehe pē. Pe ko e *ADB*, *EU* pea 'osi ange ko iá 'oku 'ikai ke lava 'o fai mo fakahoko e ngāué ia.

Na'e me'a 'aki he 'Eiki Palēmia 'anenai pea ko e mo'oni ia na'a ne uesia 'i he *tsunami* he hū mai 'a e me'a ko iá kae pehē ki he toe tō mai ko eni mo e fokoutua Kovití. Ka 'oku toe 'i ai pē mo e ngaahi me'a ia 'oku ne hanga 'o toloi e ngāue ko iá, kau ai e ngaahi me'a fakatekinikale. 'Oku 'i ai pē 'a e founa mo e *Procurement* mo e *process* fakangāue 'a e ngaahi kautaha ko eni ke fakahoko pea 'oku fa'a fai 'a e fengaue'aki ki ai.

Mea'i lelei ia 'e 'Eua 11 pea 'alu ko iá 'o 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku fai ha fetali'aki, tau pehē pē hangē ko e uafu ko eni 'o Niuá. Na'e 'uluaki tala mahu'inga ia 'i he *contract* pē 'e taha 'o Niuatopotapu mo Niuafou. Taimi pē ke kamata e ngāué kuo tō e fo'i fakatamaki 'o ne holoki 'e ia 'a e uafu 'o Niuafou'ou 'o hangē ko e tūkunga ko ē 'oku 'i ai he taimi ní. Ko e me'a na'e hokó ko e toe kumi 'a e kautaha 'enisinia, toe tā fo'ou e mapé, toe fai, 'o *process* ia 'o 'alu 'i he founa ko ē 'a e pangikē pea na'a ne hanga 'o toloi 'a e me'a lahi. Fa'a a'u ki he taimi 'e ni'ihí 'o kamata fai ha fakatonutonu ke o a'u ki he Fakamaau'angá mo e ngaahi kautaha na'e kau 'i he ngāue ko iá. Ko e ngaahi me'a pehē 'oku ne hanga 'o toe toloi lahi e ngaahi ngāué.

A'u ki ha ngāue na'e 'osi ko ia pe na'e anga fēfē, ta ko ē ko e patisetí na'e pa'anga pē 'e 5 kae talamahu'inga ia 'o 'omai ia 'o pa'anga ia 'e 50 'o tō kehe 'a e patisetí mei he taimi ko ē na'e 'osi ko ē hono tala mahu'ingá. Pea toki fakatokanga'i hake pe ko e hā ha 'uhinga fakatekinikale

ka 'oku ne hanga 'o toe toloi taimi lahi 'o e ngāue ko iá. 'Oku hoko 'a e me'a ko iá pea 'oku tau faka'amu tautolu ki he Pule'angá, 'Eiki Minisitā Pa'angá pea pehē ki he 'Eiki Minisitā ko eni e *MOI* 'i he hokohoko atu 'o e ngaahi ngāue 'a eni 'oku 'ofa mai ko e koloa pe ko e *in-kind* ke fakahoko e fatongia ko iá.

'Oku ou tui pē au pea u tui pē motu'á ni ia Sea 'oku 'ikai ke tau ma'u e naunau 'o e kakai mataotao taha ke fakahoko e ngāue ko iá 'i he fonuá ni ka 'oku tau 'amanaki pē he 'oku kau e motu'á ni hono teke e ngaahi fatongia pehē ke faka'inasi e ngaahi kautaha *local* 'a ē te nau ala fakahoko e fatongia ko iá. Ka 'i he taimi tatau pē ko eni kuo ne me'a 'aki 'e 'Eua 11 'oku fa'a hoko e palopalema ko iá 'i he ngaahi me'a fakatekinikale, a'u ki he ngaahi 'ilo mo e 'ilo fakatekinikale ki hono fakahoko e ngaahi fatongia ko iá.

Pea 'oku tau tui pē ke 'oua na'a 'osi e ngaahi me'a ko eni mo e ngaahi tautoloi ko ē 'oku hokó pea toe 'ikai falala mai 'a e ngaahi kautaha tokoni lalahi ko iá 'o nau toe to'o atu pē 'e nautolu e ngāue 'o 'ave ki he ngaahi kautaha 'i muli mo e kakai 'i muli o mai 'o fakahokó. 'Ilo'i, 'oku tonu pe ia mo e taha ngāue 'a e *industry* ko iá. Mea'i pe ia 'e he 'Eiki Minisitā 'a e feinga ke ne 'ilo'i he 'e he kakai pea mo e *industry* ko iá 'a honau mafaí mo e me'a 'oku ne fakangatangata kinautolú. Pea 'oku ou tui lahi pē Sea 'oku ou fakamālō lahi au hono 'ohake 'o e *issue* ko eni pea ko u fakamālō atu Sea mālō ma'u taimi.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 4.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu'a pe 'e lava 'o fai e ki'i fo'i fehu'i ko eni hetau kei 'i he *issue*. 'A ia ko e, ko 'eku fanongo ko ē ki he fakamatala ko ē 'a Tongatapu 4 'i he'ene me'á, 'uluaki kātaki. 'A ia 'oku tau fa'a he'aki foki 'a e lea ko e nō mei Siaina. Ka ko 'eku 'eke ki he Minisitā Pa'angá ke fakapapau'i angé he ko e nō mei he pangikē komēsiale. 'Oku kehe talanoa ia ko iá, kehe ia kapau ko ha'atau nō mei he *World Bank* pe ko e *IMF*. 'Oku kehe hono ngaahi talá 'ona ia mei he, mei he nō mei ha pangikē komēsiale 'oku tau fai ki he ngaahi makatu'unga fakakomēsiale 'o e me'a ko e nō.

He ko 'eku fanongo ko ē ki he talanoa pehē, ai ke tau kole'i ke fakamolemole'i. Ko e me'a ia ko ē 'oku kole ki he Pule'anga Siainá ke nau totongi 'enautolu ki he komēsialé pangikē 'a e nō kae talamai 'e Siaina ia 'a e me'a ko ē ke 'oange mei a tautolu ki he Pule'anga Siainá. 'A ia ko e fo'i me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai ke fakama'ala'ala angé 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá pe ko e fo'i *cycle*, fo'i siakalé ia.

Ko 'etau talanoa atu ko ē ke fai e kolé, ko e kole ki he Pule'anga Siainá ke nau totongi ki he *EXIM Bank* ko ē 'a Siainá 'a e pa'anga 'a e nō, kae talamai 'e Siaina 'io te mau hanga mautolu 'o totongi ka ko e 'ū me'a eni ko ē 'e 'omai ka mau totongi 'a e nō. He 'oku hangē 'oku tau pehē ko e, na'e nō 'a Siaina ia 'i he *EXIM Bank* 'o 'omai ki Tongá ni pea ko tautolu ia 'oku vā mo Siainá mo e Pule'anga ...

<002>

Commented [FO1]:

Taimi: 1745-1750

Taniela Fusimālohi: ...Siaina, 'io te mau hanga 'emautolu 'o totongi, ka ko e 'u me'a eni ko ē 'e 'omai ka mau totongi 'a e nō, he 'oku hangē ia 'oku tau pehē ko e, na'e no 'a Siaina ia 'i he *Exim Bank* 'o 'omai ki Tonga ni, pea ko tautolu ia 'oku vā mo Siaina mo e Pule'anga Siaina, ka 'oku 'ikai ko e Pangikē ko eni ke fakama'ala'ala ange kātaki.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e me’a ngalivale ia ka te hanga ‘o tukuaki’i ha fonua kehe, ‘o pehē oku nau hangē ‘o ‘omai ‘a e ngaahi *condition* ‘e hangē ha *ransom* kitautolu ke fai ‘a e me’a ko ē kae totongi ē, tapu ‘aupito ke ne ha’u ‘o ‘omai ‘a e ngaahi me’a ko ia he ‘e kovi ai hotau vā mo e ngaahi fonua ko ē. ‘Oku ‘ikai ki he *Foreign Affair*, ‘ikai ke ‘i he *finance*, ke ne mea’i ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ki ai. ‘Ai tonu pē ke ta’ota’ofi ‘a e ngaahi talanoa pehē, he ‘oku ne talamai ‘e ia, ‘alu ‘a e Pule’anga Siaina ia ‘o totongi ki he Pangikē ka kuo pau ke mou hanga ‘o fai ‘a e me’a ko ē. Hangē ‘oku ne hanga ‘e ia ke *force* ‘a e Pule’anga, ke fai ha ngaahi *conditions* kae lava ‘o totongi e. ‘Ai ke fakaholoholo hifo pē ‘etau malanga nofo pē ‘ia tautolu heni, ‘oua ‘e tā holo ki he ‘u fonua kehe, kapau ‘oku me’a pea ke toki ‘eke mai, ‘eke ki he Minisitā ki Muli, ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kae ‘oua ‘e fao atu ko ē ki he ta’emahino ‘aupito, kātaki pē Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e ‘uhinga foki ko ē ‘eku ‘eke ke fakamahino’i mai he ‘oku ‘ikai ke palanisi ‘a e ‘ilo ko ē ki he me’a ko eni, he ko au ia mahalo mo ha kongā ‘o e kau fakafongā ko eni ‘oku ‘ikai foki ke mau ‘ilo’i lelei ‘a e natula ‘o e me’a ko eni. Ke fakamahino’i ‘oku ‘ikai ko ‘eku talanoa ‘aku ‘anenai ko e me’a ia, ko e palani ia ‘e fakahoko, ko ‘eku fakatātā, ke ‘ai ke mahino angē he ko e me’a ‘oku ‘asi mai ia ‘i he ia, ko e *Exim Bank*, ka ‘oku tau talanoa tautolu ia ko e nō ko e vā ia ‘atautolu mo e Pule’anga Siaina, kia ‘oku ‘ikai ko e vā ‘otautolu mo e Pangikē ko eni. Kapau ko e vā ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sai pē ke u tali atu ai pē heni. Tonu ke u tali atu ai pē fehu’i Sea, sai pē Fakafongā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia, hangē pē ko ‘ene hā atu ‘i he ‘u tohi ko eni e ‘u ta ko ē ‘oku, Fakamatala Patiseti pea mo e ngaahi *document* kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Fale ni, ko e nō mei he Kautaha Pangikē Fefakatau’aki ko ē e *Exim Bank* ko e Pangikē ‘i Siaina, pea ko e anga pē foki ia ‘a e fakalea ‘o e ngaahi fakamalanga ko e talanoa ki Siaina, ka ‘oku ‘uhinga pē foki ia ko e totongi ki he kautaha ko eni ‘oku fai mei ai ‘a e nō, ko e Kautaha ‘a e Pangikē Fefakatau’aki ‘a Siaina. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ‘anenai ke fakama’ala’ala he koe’uhi he kapau ko e me’a ko eni ‘oku fokotu’u hake ke tau kole ki he Pule’anga Siaina, tā ko e ‘uhinga ‘atautolu ia ke kole ke nau hanga ‘enautolu ‘o totongi ‘etau no. Ko e hā leva ko ‘eku nofo ia ko ē ‘o hoha’ a ko e ha leva ‘a e me’a ia ko ē ‘a e tafa’aki ko ē ‘a Siaina ‘e fakafetongi mo kitautolu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau kole ‘atautolu ki he Pule’anga Siaina ke nau totongi ‘etau nō, ‘ikai ke ‘i ai ha, ko e ngaahi fakalea ia na’e fai mo e Pule’anga he ko e, mahalo ‘oku tonu pē ke mahino ‘a e anga ‘o e fa’unga, ‘a e fa’unga vaha’ a ia ‘o e ‘u kautaha ko eni ‘oku fai mei ai ‘a e nō, pea mo e Pule’anga Siaina, pea ko e ngaahi kole na’e fa’a fakahoko ia ko ē ki he Pule’anga ia, ko e ngaahi kole pē ia ki he *restructure* ‘a e nō pea ‘oku ‘ikai ko ha...

Sea Komiti Kakato: ‘Io Minisitā ki he *Foreign Affairs* pea mo e Takimamata.

‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata: Ko e, tapu mo e ‘Eiki Sea, ko e kole pē ke u tokoni ki he tipeiti ‘i he me’a ko eni. Tapu mo e ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni, ‘a ia ko e *Exim Bank* ko e Pangikē ia ko ē ‘oku nau hanga ‘o fakahoko ‘a e

concessionary loans ko eni ‘a e Pule’anga ‘a Siaina, pea ko ‘eku ma’u na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e feinga ‘a e ‘u Pule’anga kimu’a ke kole ke fakamolemole’i ‘a e nō, pea na’e ‘ikai ke tali. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uhingá foki ia ke fakama’ala’ala ke mahino ‘a e tūkunga ko ē ‘oku tau ‘i ai he ko e me’a ko eni ‘oku toutou ‘ohake pē ke tau kole ke fakamolemole pea ko e ‘uhinga ia ‘etau talanoa ko ē he ‘aho ni ke ‘ai ke mahino e tūkunga. He ko e ta’u Patiseti faingata’a eni, he ‘oku to, he ‘oku toe hili mai mo e 45 miliona ke tau hanga ‘o fakakaukau’i pē ko e hā ‘a e me’a ‘e fai ki ai pea tau ‘unu fakataha. Hangē ko e malanga ko ē ‘anenai, ‘oku ‘osi ‘i ‘olunga ‘a e tahi ia ‘i he *load line*, ka ko ‘etau feinga foki ko eni pē ko e ha leva ‘a e fo’i founa, ke tau ‘ai ai ‘a e fo’i, ‘oku tau feinga tautolu ke tau puna he sitepu ‘e taha, ke tau kole tautolu ia ke totongi ‘a e nō.

‘Oku ou tui ‘oku ngalivale ange ia ‘e Sea ‘i he me’a ko ē na’e pehē ‘e he Palēmia ‘oku ngalivale ko ā ...

Sea Komiti Kakato: Sai, mālō ko ena kuo fai ho’o fehu’i pea ko eni kuo tali atu, kae fakafoki mai ā ki Tongatapu 4 he ē.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Kole atu pē Tongatapu 4 ke u ki’i tokoni oma pē ‘e Sea, kātaki. Ko e tokoni pē na’e ‘osi fai pē ‘a e fakamolemole’i ‘o e nō ia kimu’a, ‘a e nō ko ena ko ē ‘o langa ‘aki ‘a e holo ‘o e ‘apiako ‘i Ha’apai, na’e fakamolemole’i, he ē, ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ia ko e me’a angamaheni pē ‘oku tau fai’aki, ko ‘etau, ko e talaatu ‘oku tau faingata’a’ia ...

<005>

Taimi: 1750-1755

‘Eiki Palēmia: Kātaki fakamolemole mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me’a mai.

Fehu’ia ‘a e makatu’unga ki he polokalama ma’ume’atokoni pongipongi 1.2miliona ma’a e fānau he Patiseti

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea kae tukuange mu’a ke u to’o e ki’i faingamālie ko eni ke ‘oatu ha ki’i fakalavelave faka’osi ‘i he Fakamatala Patiseti.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ‘oku hā mai ‘i he Fakamatala Patiseti ko eni ‘oku ‘i ai ‘oku ou faka’ofa’ofa’ia ai. ‘I he ha’oha’onga ‘o e talanoa ki he faingata’a’ia fakapa’anga mo e tōnōnou ko ē ‘a e Patiseti ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakakaukau ‘oku ou pehē ‘oku taimi tonu pē ia he ngaahi taimi tonu pē ia he ngaahi taimi faingata’a pehe ni ‘oku hā ‘i he peesi 43. ‘A ia te u lau nounou atu pē Sea 43 ko ē ‘o e faka-tonga ‘oku pehē ko e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ē, “**ko hono vakai’i ‘o e fa’unga mo e fokotu’utu’u ngāue ‘o e ngaahi potungāue fakatatau ki honau ngaahi ngafa takitaha**”.

‘A ia ko hono ‘eke’i ‘a e ngafa takitaha ‘o e kupu ko hono ‘uhinga pē ko e taimi pehe ni taimi faingata’a ke fakamahino ‘oku tau takitaha fakahoko hono fatongia ‘o tatau pē fe’unga pē mo e ngafa totonu ‘o e kupu ko ia Sea pea ‘oku ou pehē kau eni ia he ngāue lelei. Ka ‘i he laumālie tatau ‘oku ou fai ai ‘a e fehu’i ko eni pea ko u kole pē ki he Hou’eiki Kapineta tautefito pē ki he ‘Eiki Palēmia ke tokoni mai ai he ‘oku kaunga eni ki he Potungāue Ako pea neongo ‘oku pelepelengesi ‘a e kaveinga ko eni ‘Eiki Sea ke u hanga ‘o fehu’i atu pea ko u tui ko e me’a lelei ke ‘osi ange ko ē ‘etau Fakamatala Patiseti ‘oku ma’ala’ala e me’a kotoa. ‘A ia ‘oku fekau’aki eni Sea mo e fakamole 1.2 miliona ki he polokalama fakame’atokoni pongipongi tu’o ua ‘i he uike ma’a e longa’i fānau ako ‘i he ngaahi lautohi pule’anga ki he ta’u.

‘A ia ko e makatu’unga pē ‘o e fehu’i ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea kole pē ke u ‘oatu e ki’i fehu’i nounou ko eni kimu’a pea u toki hoko atu. ‘Oku lēvei e loto e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘i he’eku nofo ‘o fakakaukau pē ‘oku kau ‘a e fo’i fakamole ‘e 1.2 miliona ko eni ‘i he fiema’u vivili ‘a e fonua ni ‘i he taimi faingata’a ko eni pe ‘ikai. Pea ‘oku tupu ai ‘oku ‘oatu mu’a ‘a e fehu’i ko eni ne makatu’unga nai ‘i he hā ‘a e fo’i fakakaukau ko eni ‘i he vaha’a taimi ko eni Sea. ‘I ai nai ha lipooti mei he Potungāue Mo’ui ‘oku ‘i ai ha tōnounou fakama’u me’atokoni ‘i he fānau? ‘I ai nai ha kole taukapo mei he mātu’a fekau’aki pea mo e fatongia ko eni Sea, ko u kole atu pē au pau pē na’e ‘i ai ‘a e makatu’unga he ‘ikai ke ‘ai noa’ia pea ko u kole ke ‘uluaki fakama’ala’ala mai ia Sea ka u toki hoko atu ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fehu’i ki he Feitu’u na ‘Eiki Palēmia ka ko e ‘Eiki Minisitā Ako ia fekau’aki mo e 1.2 miliona me’a mai.

Fakahā Palēmia ne ‘i ai makatu’unga ki he polokalama 1.2m ma’u me’atokoni pongipongi e fānau

Eiki Palēmia: ‘Io Sea ‘oku ‘i ai ‘a e makatu’unga mālō ‘aupito.

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamālō atu pē Sea ki he tali nounou ‘oku ‘omai. Pea ko u faka’apa’apa pē au Sea hangē ko e fakalavelave na’a ku ‘oatu pelepelengesi Sea ko e ‘uhinga ko ‘ene kau tonu ki he fānau akó, pea ko u kole pē Sea ke ‘oatu ‘eku fakakaukau ke me’a pē ki ai ‘a e Hou’eiki Kapineta pea ko e faitu’utu’uni foki ko e me’a foki ia ‘a moutolu koloa pē ā ke ongo atu homau le’o.

Tui ke fakakaukau ange polokalama ma’u me’atokoni pongipongi e fānau he ‘oku ‘ikai ko ha fiema’u vivili eni

‘Oku ou kau au ‘i he tui Sea ke fakakaukau ange mu’a ‘oku kau eni he fakapotopoto ke fakahoko he taimi ni, kapau te u pehē ko e toki ‘osi ha afā ‘e ‘uhinga mālie ia ka ko eni kuo fononga mai e fonua ia ki’i fo’i vaha’a taimi ‘oku fakaakeake ai, pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni Sea ke tau takitaha nofo mu’a ki hono ngafa hangē ko eni Sea, māfana hake pē ‘a e mātu’a ia ‘o fai e fu’u feinga lau miliona ke langa’aki e ‘apiako ‘a e Pule’anga. ‘I he anga ko ē ‘etau vakai atu ko e ngafa ia ‘a e Pule’anga, me’a mai e Pule’anga ia ‘o to’o e pa’anga ...

Veivosā Taka: Sea lava pē ke fai ha ki’i tokoni Sea.

Mateni Tapueluelu: Sai pē Sea, ko e ‘uhinga ‘oku ke me’a mai Sea miniti ‘e 10.

Sea Komiti Kakato: Miniti 'e 10...

<007>

Taimi: 1755-1800

Sea Kōmiti Kakato : .. Ke tali ho'ō fehu'i.

Māteni Tapueluelu : Nounou e taimi Sea kātaki.. 'E 'osi pē ka me'a kakato mai 'a e tokoua Fakafofonga. Me'a mai e ni'ihi ia me'a mai e Pule'anga ia 'o fakahoko hono fafanga 'o e fānau hūfanga he fakatapu. Ko e ngafa ia 'o e mātu'a. Pea 'oku tupu ai Sea 'a e fakakaukau na'a lelei ange ke fakakaukau'i 'a e ki'i fo'i fakamole ko eni Sea he ko e ki'i silini lahi ka 'oku ou ongo'i Sea pē ko e hā nai. Kapau na'e 'i ai ha ni'ihi kuo fakahoko mai kuo nau pekia ha taha ko e fiekaia, kuo leleaki'i ha toko 4 ki falemahaki ko e tōnōnou fakame'atokoni ke 'i ai hano fakatonuhia. He kapau 'e pehē'i Sea te tau fehu'ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i tokoni atu pē 'ai pē ke u ki'i tokoni atu pē au ki he Feitu'ú na. Taimi ko ē na'a mau kei 'alu hake ai he ako, mau ō mai mo 'emau ki'i lunch ki he *GPS* Nuku'alofa 'ai hake e 'ilo ia 'a e fānau ko ē ko e mā mo e *sandwich* 'ai hake 'emau ki'i moki ko e tōpai. Laka ange ē ko e me'a na'e fai ko e fufuu'i kae kole 'a e ki'i me'akai ko ē. Tusite 'ai ke u ha'u talamai 'e hoku ki'i foha si'isi'i kia au, 'e tangata'eiki 'e lava 'ai ha'aku *lunch* ko u pehē atu ko u fanongo atu 'oku mou tutuku he ho'atā. O pē pea mou foki mai. Pea ko e tali eni 'a e ki'i leka, 'io pea te ke 'alu pē koe he 'oku ke kai pē koe he ngāue he 'oku ke fa'a ha'u mo e me'akai he efiāfi, ka te u fiekaia he pongipongi te u toe fiekaia 'a ho'atā. Ko e talu 'eku fanongo ki he fo'i me'a ko eni 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku tau to'oto'o ki he ngāue 'oku 'ikai ke 'ai ha ki'i *lunch* 'etau fānau. Ko e mālō eni ia ka 'ai 'e he Pule'anga ha ki'i me'a 'atautolu 'oku 'i ai 'etau fanga ki'i fānau iiki.

Māteni Tapueluelu : Ko ia Sea ko e kole ko e fifili ia 'a e motu'a ni kapau 'e lahi 'a e kau puke ko ē Sea...

Veivosa Taka : Sea lava pē ke u ki'i fakatonutonu Sea.

Māteni Tapueluelu : Ko e tokoni ē pē ko e fakatonutonu Sea?

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Māteni Tapueluelu : 'Oo fakatonutonu, 'ai mai pē ke tonu Sea. Mālō.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu ko e me'a 'a e Tongatapu 4 ke 'ave e ngafa 'a e ngaahi ni'ihi 'oku totonu ko honau fatongia.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ko ha fakatonutonu ia Fakafofonga ē.

Veivosa Taka : Sea ka ko 'eku ki'i ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko e faka'uhinga pē ia 'a e Feitu'ú na 'oku 'ikai ke hala 'a e me'a ia 'a e Fakafofonga.

Veivosa Taka : Sea ka ko e hā 'a e ngafa ia 'o e Pule'anga.

Māteni Tapueluelu : Ko e me'a ia 'a e mātu'a.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'ene faka'uhinga ia e me'a. Ko e me'a ia 'a e Feitu'ú na mo au.

Veivosa Taka : Sea ko 'eku 'uhinga he ko e hoha'a eni mei Ha'apai he 'oku 'ilo 'e Ha'apai ko e 'atamai lelei ko ē 'a e kauleka mei he pelekifasi. Ka na'e ha'u e pelekifasi ko eni hoku taimi Sea 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā e eme'a 'e hoko he Fale ni. Ka ko e 'uhinga 'a'aku ke 'inasi ā ai hoku fanga mokopuna. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālie Ha'apai. Ko Ha'apai ke pelekifasi.

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea. Sea 'a ia ko e fakakaukau ko ia 'oku 'oatu 'e peheni leva ia, 'e muimui mai ai 'a e ngaahi fehu'i pehē ni. Kapau 'e tokolahi 'a e fānau ko ē tau pehē 'oku nau si'i fokoutua 'i he *flu*. Te tau 'ai nai ha polokalama tufa *Panadol* ta'etotongi ki he fānau? 'E lahi leva 'a e ngaahi fakakaukau pehē 'e muimui mai ko hono 'uhingá pē 'oku tau ongo'i 'oku 'ikai ke fu'u mālohi hono fakatonuhia 'o e *project* pehē ni. Ko 'eku 'oatu pē 'e au 'a e fakakaukau Sea ko hono 'uhinga ko e Patiseti ko eni 'oku *deficit* pea 'oku ou tui au Sea kapau 'e ta'ofi e fo'i polokalama ko eni he 'ikai ke 'i ai ha uesia lahi ia 'i he fānau. 'Oku ou ongo'i 'e au ko Ha'apai 13 ko 'ene lava mai ki he Fale Sea.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea ...

Māteni Tapueluelu : Ko 'ene fou mai 'i he founa faingata'a ma'u me'atokoni. Ma'u e mā he kakava. 'Oo ko e fakatonutonu ē.

'Eiki Palēmia : 'Io fakatonutonu Sea.

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu Sea 'ene pehē 'e 'ikai ke uesia e fānau ia. Na'e 'osi fakahoko atu pē Sea 'oku 'i ai e makatu'unga. 'Osi fai pē savea 'a e Potungāue Ako fai pē savea 'a e Potungāue Mo'ui, lahi pē e fānau 'oku 'ikai ke ma'u ha me'atokoni pea nau toki lava mai ki he ako. Mea'i pē ia 'e he Fakafofongá pea 'oku sai kapau 'oku sai ā 'a e *GPS* Ma'ufanga ia mo Popua 'oku nau fiti pē nautolu ma'u pē me'atokoni ka ko e toenga ia e 'ū 'apiako 'oku 'i ai 'a e uesia. Pea ko e founa Sea ke u fakamatala atu ke, mahino. He 'ikai ke te 'alu atu kita 'o faka'eke'eke, ko hai na'e ta'ekai. He 'e faka'ofa 'a e ki'i tamasi'i ia pē ki'i ta'ahine 'e hikinima hake ai he ko e 'uhinga 'e sio atu 'a e kakai ta ko ē 'oku masiva ē ta ko ē 'oku ta'ekai. Ko e founa 'oku tau o atu pē 'o fafanga kotoa. Ko ia pē 'oku fie ha'u 'o ma'u ha'ane me'atokoni mālō ia, ka 'oku 'ikai ke tau toe o atu 'o toe fai ha savea ke ha'u pē kau fiekaia. Ko e anga pē ia ke 'ai pē ki he Fakafofonga 'oku 'ikai ko ha ...

<008>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Palēmia: ... palopalema 'etau 'ofa'i 'etau fānau.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō ta ko ena 'oku sai 'a Tongatapu 4 ia.

Mateni Tapueluelu: 'Oku ou faka'apa'apa'i pē 'e au 'a e me'a ko ē 'a e 'Eiki Palēmia Sea ka 'oku fiema'u ia ke mātu'aki mahino 'a e makatu'unga 'o e ngaahi faitu'utu'uni 'oku lau miliona kuo 1.2 miliona eni Sea hangē ko eni. Ko e ko e ko e fakakaukau ko ē ke ke fafanga tu'o ua 'a e fānau lautohi na'e anga fēfē hao 'a e foomu tolu ki he fitu ngata pē fiekaia he *GPS*. Ko e me'a ia ko ē 'oku fiema'u ai Sea kapau na'e 'i ai ha savea pē ko e ko fē 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala na'e fakatonuhia'i ai e ngāue ko eni 'e lelei pea tokoni kapau 'e 'omai ki he mātu'a ni.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u tali atu 'ene fehu'i Sea. 'Oku tau kamata pē meia nautolu ko ē 'oku faka'ofa taha pea ko nautolu ia e fānau ko eni he lautohi. Ko e ivi pē eni ko ē he taimi ni Sea 'oku ma'u 'o kapau na'e 'omai ha pa'anga 'e lau miliona ka au te u fafanga kotoa 'o a'u ki he *USP* ka ko e pa'anga pē eni 'oku ma'u 'e fai pē ngāue kia kinautolu 'oku faka'ofa tahā ko e fānau ta'u iiki ko eni 'i he lautohi. Ko e anga pē ki'i tokoni atu ki he Tongatapu 4.

Fehu'ia pē 'oku kau fānau ako tokamu'a he 'inasi he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi

Mateni Tapueluelu: Mālō e mālō Palēmia e tokoni he 'oku he 'e 'alu pē ke matala e kaveingá ai pea ko u toe kole pē ke fehu'i pē Sea kae me'a mai pē 'e tokoni pē fēfē nai Sea 'a e fānau *preschool kindy* na'e anga fēfē 'a e 'ikai ke nau kau nautolu 'i he polokalama ko eni he ko u ongoongo'i Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e Ako Tokamu'a ia ē?

Mateni Tapueluelu: Ko e ako tokamu'a ia 'Eiki Sea. He ko u ongo'i 'e 'osi ange ko ē fo'i polokalama ko eni ko e ni'ihī ko ē 'oku nau ma'u e faingamālie ke nau fai 'a e fakame'atokoni pē ko e *catering* ko nautolu ia te nau ma'u e monū Sea. 'Oku 'ikai ko e fānau ia te nau sai pē nautolu pea ko u kole pē ke fakama'ala'ala mai.

Kau mo e fānau ako tokamu'a he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi 'a e Pule'anga

'Eiki Palēmia: 'Ikai 'e lava pē ia.

Mateni Tapueluelu: 'E kau e *Kindy* ...

'Eiki Palēmia: Ko e kau foki ko 'emau vahe 'a mautolu 'i Tongatapu 3 na'e talu 'emau fa'a fafanga 'e mautolu tautautefito he māhina 'e ua ki mu'a he sivi ko e 'uhinga ko e me'a ta'eoli ha'ate tangutu 'o tokanga ki he ako 'o kapau 'oku te fiekaia Sea. 'Ikai ke te lava kita 'o tokanga ki ai 'o kapau 'oku te ma'u fiema'u kita ha me'atokoni ko e kongā leva ia 'oku mau fai ko hono fafanga e fānau ke fiemālie 'enau fiema'u ko ia. Pea 'oku 'i ai e tokolahi ia 'oku nau o mai ki he ako pē 'oku nau o mai 'o *look forward* ma'u e ki'i me'atokoni 'oku 'oatu ko ē ko ē he 'apiako. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fēfē e ako tokamu'a 'a e fānau?

'Eiki Palēmia: 'O Sea ko e lahi ko ē ako tokamu'a ia e Pule'anga 'e 47 ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 8 'oku tu'u fakataha pē ia mo e 'ū lautohi he 'ikai ke mau o atu ki hē 'o kae tuku ē

‘a e kongā ko ē ‘atā pē ia Sea ko e fai ‘aki pē ivi ka ‘oku ‘ikai ko ha pehē ia ko e ko e *high school* pē ‘e ki’i fakatatali atu ko e ‘uhinga ko e ivi fakapa’anga Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ko e me’a ko ē ‘oku fai e tokanga ki ai he kuo fakakakala ‘aki ‘etau patiseti ‘a e ‘a e kaveinga ko e fetakinima ke matu’uekina he ē pea kau ai e fo’i lea ko e kaungā ‘inasi. Pea ko u tokanga Sea toe fakakaukau’i ange fakamole ke kau kātoa. Kapau ko e ‘uhinga ia ko e feitu’u ko ē ‘oku faingata’a’ia lahi tahā totonu ke kau ai e ako tokamu’a ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko ia enī ‘Eiki Sea kae tu’u ka u fakatonotonu atu pe.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e me’a.

‘Eiki Palēmia: ‘A ena na’e ‘osi fakahoko atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ko ē ‘uhinga ki ai e Palēmia ko e ako tokamu’a ‘oku tu’u pē ia ‘i he ‘ū ‘apiako hā ko ā hono ui ‘oku liliu mei he *GPS* ko e hā hono ui he taimi ni?

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko e ko e me’a ‘e taha Sea ‘oku mea’i pē ‘e he kau Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘enau fānau ‘oku kei iiki ‘oku ngata pē ‘a e ‘a e *early childhood* ia he ki mu’a pē he kaiho’atā he ē ‘oku ‘ikai ke nau lele ‘aho kakato nautolu hangē ko e lautohi he ē ‘oku kau pē mo ia hono vakai’i ko e ‘uhinga he ‘e ‘i ai pē foki e mātu’a ia he ‘oku kei valevale e ki’i fānau Sea. ‘A ia ‘oku ki’i kehe ai nautolu Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea kav u hanga pē mu’a ‘o lau atu e me’a ‘oku fokotu’u mai he pepa pē ko ē he Patiseti ‘o e Pule’anga he ē ‘a ia ko e 1.2 miliona ki he polokalama fakame’atokoni fakapongipongi tu’o ua ‘i he uike ma’a e longa’i fānau ako ‘i he ngaahi Lautohi Pule’anga ki he ta’u Lautohi Pule’anga ‘Eiki Sea. ‘E fēfē leva ‘a e ni’ihi ‘oku ako ta’u tatau ka ‘oku ‘ikai ke ako Pule’anga ia kae hili ange ko ia na’e fai ai e kole ke fakakaukau mu’a ‘a e fakamole.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Mateni Tapueluelu: Ke fakapapau’i ‘oku tau tonu he ngaahi fiema’u vivili pea kapa mo kāpui.

‘Eiki Palēmia: He ka ko u fiefia au ia ...

Mateni Tapueluelu: Ko e tokoni ē pē ko e ...

‘Eiki Palēmia: ‘A e loto ko e fakatonotonu enī ia ho fo’i me’a ko ē na’a ke toki ‘osi me’a ‘aki ko u fiefia au ia ‘a e ‘a e loto ‘a e Fakafofonga ke fakaholoki ‘etau *deficit* kae to’o hono fafanga e fānau ‘a kinautolu ko enī toko 10000 na’e me’a ki ai ...

<009>

Taimi: 1805 – 1810

‘Eiki Palēmia: ... ‘a e Tongatapu 5 ‘anenai. Ko e fānau Ako Lautohi ia ‘oku toko 1 mano Sea. Ko e ki’i 1.2 miliona ko e feinga ia ke lava ‘o tokoni ki hono fakalalakala ‘enau mo’ui kimu’á. Pea kapau ‘oku pehē ‘e he Fakafofongá ia ke to’o ā ia peá ne fokotu’u mai ‘e ia ke to’o. ‘Oua ‘e fafanga e fānau ia, ‘o kapau te ke lava ‘o fafanga tu’otaha ‘e saiangē ia he tu’o 0.

Ko e 'atu pe ke ke ma'u pe ha, he ko u 'ilo foki 'e au na'e 'osi talanoa'i he 'initaneti 'a e me'a ko eni ia kimu'a ia pea toki tēpile'i 'a e polisi 'a e Pule'angá. Kae kei hokohoko atu pē 'e 'u fehu'i, mālō.

Tokanga Tongatapu 4 ki he ngafa totonu ke fakahoko he Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, 'oku 'ikai ha'aku ma'u ia 'aku ki ha feme'a'aki he 'initaneti 'e 'Eiki Sea kau ki he kaveinga ko eni. Ko e 'uhinga 'eku hanga 'e au 'o 'ohaké, ko 'eku 'eke ko e hā e ngafa totonu e Pule'angá. Ko e kupu 3 ko ia e Lao ki he Akó 'okú ne talamai 'oku 'i ai e totonu e tamasi'i akó ke ako lelei pe ko e *quality education*. 'A ia ko e ngafa ia 'o e Pule'angá ke ne 'omi 'a e *quality education* pe ko e ako lelei. Ko e fafanga me'atokoni 'o e fānaú hūfanga he fakatapu Sea. 'Oku ou fai eni he faka'apa'apa ka ko u tui 'oku malava pē 'e he ngaahi mātu'á ia 'o matu'uaki e fatongia ko eni lelei.

'Eiki Palēmia: Ke tali atu e fehu'i ko eni Sea, 'oku 'i ai

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai 'a e patiseti mahalo ki he 60 miliona ki he akó. Ko e \$12 miliona ai ki he fakalelei'i 'a e tu'unga 'a e *curriculum* mo e me'a. Ko e toengá leva ke fakalelei'i'aki e 'ū lokiakó ke 'oua 'e uesia lahi he ngaahi fakatamaki fakaenatulá. 'Oku 'i ai pe tokanga ia e Pule'angá ki he me'a ko iá. Ka ko e me'a pe eni ia 'e taha na'e fai e sio ki ai ke tokonia 'etau fānaú. Te u talaatu eni Sea, tau toko 17 e kau Fakafofonga 'oku nau fakafofonga'i e kakaí, 17. Pa'anga 'e 450000 'a e toko 1, 450000, meimei 7 miliona ia 'oku 'alu ki he kau Fakafofonga. 1.2 ē ka 'oku 'ikai lau mai ia ki he ngāue'aki 'e he kau Fakafofonga 'a e 7 miliona ko iá ki he ngaahi me'a ia ko e fatongia 'o e Pule'angá.

Pea 'e hā te tau holoki mo e ngaahi *constituency fund*. To'o mai ā ha 100000 mei ai

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu Sea

'Eiki Palēmia: Koe'uhí he ko e 'uhingá ko e fatongia ia e Pule'angá

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu pe Sea

'Eiki Palēmia: 'Io mālō

Mateni Tapueluelu: Mokokoko pe 'Eiki Palēmia he 'e 'alu pe kaveingá 'o matala. Ko e pa'anga ko eni 'oku 'omai ko ē ki he ngaahi *constituency* pe ko e ngaahi vāhengá 'Eiki Sea. 'Oku 'alu ia ki he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai a'u e tokoni e Pule'angá ia ki ai. Ko e ngaahi fanga ki'i kulupu 'oku ō ki 'uta, ko e ō ki he tahí 'o toutai, ko e lālanga. Ko e ngaahi feitu'u he 'ikai ke a'u ki ai e tokoni pea 'oku 'ikai ke lava 'o fakapa'anga

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu 'oku pehē 'oku 'ikai ke a'u ki ai. 'Oku mea'i pe ia 'oku 'i ai e nō ma'ama'a he taimí ni

Mateni Tapueluelu: 'oku 'ikai ke pehē 'oku lava 'o nō e tokotaha kotoa pē Sea ai

‘Eiki Palēmia: ‘Oku lava pe ke nau ō mai ‘o vakai Sea, kae ‘oua ‘e talamai ‘oku ‘ikai ke fai ha tokanga ki he *grassroot* mo e ngaahi kulupu fefiné. ‘Oku ‘i ai e fanga ki’i nō pehē, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia

Mateni Tapueluelu: Ko e tokoni ē Sea pe ko e tokoni pē

Paula Piveni Piukala: Kei toe pē taimi pehē ‘e au ‘oku

Sea Komiti Kakato: Kei toe pe ‘ene taimí

Mateni Tapueluelu: Kau faka’osi ai leva ‘e 7 kae, kaikehe ‘oku fakahoko atu hoku le’o ‘e ‘Eiki Sea tau’atāina ki he Fale Alea ‘o Tonga ‘oku ou faka’apa’apa lahi ‘aupito mo ‘ofeina ‘etau fānaú. Ko e motu’á ni ‘oku ‘i ai ‘eku fānau he vaha’a ta’u ko ē. Ka ko u tui mālohi ko e ngafa ia ‘o e tamaí mo e fa’ē ke fakahoko e fatongia ko iá ki he fānaú. Tukuange e Pule’angá ke

Sea Komiti Kakato: Ke mea’i Fakafofonga ko e tu’o 3 eni ho’o me’a mai, ‘oleva Minisitā Mo’ui ē. Ko e ngafa, ko hono mo’oní pe fokotu’u mai ‘e he Feitu’u na ha pou pou mo ha taha kau pāloti’i ‘e au. Ke tau to’o ‘etautolu e 1.2 milioná

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e anga ia ‘eku fokotu’u atú ke to’o

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho fokotu’ú

Fokotu’u Tongatapu 4 ke to’o 1.2miliona he Patiseti ki he ma’u me’atokoni pongipongi ma’a e fānau

Mateni Tapueluelu: Ke to’o mu’a e fo’i fakamole ko ē he ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamole vivili kehe ia Sea ‘oku hanga mai he kaha’ú

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha pou pou ki ai.

Veivosa Taka: Sea ke u ki’i fokoutua atu pe mu’a

‘Eiki Palēmia: Ka u fokotu’u ai leva au Sea, kātaki pē Fakafofonga Ha’apai

Sea Komiti Kakato: ‘Io

Fokotu’u Palēmia to’o mai 20000 mei he pa’anga tokoni vāhenga ke fua ‘aki polokalama ma’u me’atokoni e fānau

‘Eiki Palēmia: To’o mai ha 2 kilu mei he *constituency fund* ‘o e Fakafofonga kotoa pē

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ē

‘Eiki Palēmia: Pou pou

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke fokotu’u e Feitu’u na pea pou pou

‘Eiki Palēmia: Kātaki, kātaki Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha taha ‘oku pou pou ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmia

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu au ha ki’i faingamālie ke u malanga he ‘īsiu ko eni Sea kātaki, kae ‘oleva he ko e poini eni Sea. Ko e ta’u kotoa pē toko 2800 ki he toko 3000 ‘oku sivi hū, kalasi 6 ia, ta’u kotoa pē. Liunga’aki ia ‘a e kalasi ‘e 6, te ke ma’u ai ‘a e toko 16800. Kai tu’o 2 ...

<010>

Taimi: 1810-1815

Paula Piveni Piukala: ... ko u pehē pē ‘omai pē ‘a e uike pē ‘e 30. ‘Oku ke ‘ilo ‘a e ‘osi angé Sea ‘a e ki’i patiseti 1.2 ko ē ko e *value* ki he ki’i tamasi’i kotoa pē he’ene *breakfast* pa’anga ‘e 1 seniti ‘e 2 ko e fiká ia. Ko e ‘uhinga ia ‘eku lave ‘anenai mu’omu’a angé he ‘oku, ‘oku fakamā ange ia. Pa’anga ‘e 1 seniti ‘e 2 ke kai tu’o pē he uike, ‘oku ke pehē ‘oku fakapotopoto? Te’eki ai ke ‘i ai ha *mechanism* ia ‘i he Potungāue Akó anga hono *disburse* e sēniti ko eni. Ko e ‘uhinga ia ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou taukave ai Sea ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Na’e ‘osi fafanga he Pule’angá ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo e Feitu’u na ki lalo.

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu pē ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga kātaki. Na’e ‘osi lele e fafanga ‘i he ‘osi ko eni ‘a e Koviti na’e ‘osi lele e fafanga e ‘ū ‘apiakó. Na’e ‘i ai ‘a e fakafuofua mei ai Sea. Hangē ko ‘ene me’á ‘oku uike ‘e 40 he ta’u ‘oku lele ai e akó, mahalo ko e uike ‘e 32 ‘oku *face to face* ai pe 30. Pea kapau ‘e holoki hifo ai ko e tokotaha ‘i he uiké mahalo ‘oku pa’anga ‘e 3 sēniti ‘e 75. Lahi eni ‘i he taimi ko ē ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku tau fakatau mai ai ha koniteina ...

Paula Piveni Piukala: Ko u fakatonutonu atu ē he kuo ‘osi fai ‘e au e fiká. Ko e fakamaama na’e fai ‘e Kalileo Kalilei ko e mata’ifiká *mathematics* ko e me’a ia te tau lava ‘o sio ai ki he me’a ‘oku puhi ‘i muí.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: *The secret of the universe.*

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku puli.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke ma’u he *secret universe* ka te u fakatonutonu au ‘ene lau ko ē ki he fika. Kapau ko e 1.2 miliona, vahevahe ‘aki e 32, uike ia ko ē tau pehē ‘oku *face to face* ai ‘a e fānauakó. ‘Alu ki ai pea mo e 10000 tau pehē ko e fānau ako ‘e 10000, 375 ki he uike ‘a ia fika ia na’a ku ‘oatú Fakaafongā. Kapau te ke lomilomi hifo pē hangē ko ho kole mai ke u lomilomí ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e fika ia ko eni ‘oku ou ‘oatú ...

Paula Piveni Piukala: Ko e sitētisitika ko eni ko u ‘oatú ko e sesitika mo’oni ia ‘o e kalasi onó, sivi hū kotoa pē, me’a ko ē ‘oku tau anga tautolu ki ai. Toko 2800 ki he toko 3000 ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku sivi he *form 2* he taimi ni.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku sivi he kalasi onó.

‘Eiki Palēmia: Foomu 2.

Paula Piveni Piukala: Sivi hū.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku fu’u fuoloa ho’o ta’eha’u ki Tongá ní.

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku sivi he foomu 2 ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku fu’u fuoloa ho’o ‘ikai me’a mai ki Tongá ní.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko ‘eku ‘uhingá eni Sea ...

Paula Piveni Piukala: Sea ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ne ...

Paula Piveni Piukala: Na’a ku ngāue he Potungāue Akó he *data* ko ení, te tau a’u atu pē ki ai, te tau a’u pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko ho’o langa’i mai pē fo’i *data* ‘oku mau, *aahh*.

Paula Piveni Piukala: Tali pē koe Sea he 'ikai ke ke a'usia koe e me'a ko ē 'oku ou talanoa ki aí.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga ko ē 'a'akú ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fakatonutonú ...

Paula Piveni Piukala: Pa'anga 'e 1 seniti 'e 2 'a e *allocation* ki he kai tu'o 2 he uiké.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú ia Sea ...

Paula Piveni Piukala: Fakama 'aupito ia.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: 'E sai pe ia ...

Paula Piveni Piukala: Fakamā!

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 7.

'Eiki Palēmia: Tangutu ma'u ki lalo 'oku 'ikai ke tokanga mai ia ki he fakatonutonú.

Sea Komiti Kakato: Ke tokanga ki he ki'i fika, ko e 'ai pē ke tau fika pē.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhingá ka mou 'ai ke tonu ā pea tuku ā e feme'a'aki pehē mo e Fale ni mo e ...

'Eiki Palēmia: Ko ia. Ko e fakatonotonu pē kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mole ... taimi ni homou me'a hení.

'Eiki Palēmia: Mole 'aupito 'oku 'ikai ke tau ...

Sea Komiti Kakato: Sai 1.2. Ko e hā ho'o fika ka u fika atu au *PM*.

'Eiki Palēmia: Pea ko e, 'oku 'ikai ko ha fika, ko e 'uhingá pē 'oku fai e sivi hū he taimi ni he foomu 2.

Sea Komiti Kakato: Foomu 2, 'oku 'ikai ke toe fai he 6.

'Eiki Palēmia: 'Io, ko e 'uhinga pē 'eku fakatonotonu Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke fakafekiki ...

Mateni Tapueluelu: Sea ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku toe tokolahi ange ‘a e ako lautohí he ‘oku toe ‘i ai mo e, talanoa atu pe au he kalasi pē 6, ‘ikai ke u fá’a tǎnaki mai au ‘a e foomu taha mo e foomu uá. Sea ka u tǎnaki atu e ki’i me’a ko ení. ‘Ilo’i hoku pa’anga vǎhengá kuo u ‘osi hanga au ‘o fakalelei’i kǎtoa e ngaahi fale pehē ‘i he ngaahi ako lautohi kǎtoa ‘o Tongatapu 7, fe’unga mo e 1 kilu tupu. Fatongia ia ‘o e Pule’angá, fatongia ia ‘o e Minisitǎ Akó ka ‘oku ou to’o ‘a e siliní he ‘oku mahu’inga kia au ‘a e ako ‘a e fǎnau. Toki talanoa’i pe te nau totongi fēfē ka kia au ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki aí ...

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea. Ko u ...

Paula Piveni Piukala: Ko e pa’anga ‘e 1, ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ‘e au ke nau ō mai ‘omai ‘eku pa’anga ‘e 1 seniti ‘e 2 ki he fǎnau ako ‘a Tongatapu 7.

‘Eiki Palēmia: Pea ‘e ‘ikai ke ‘oatu ia kia koe Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Fakamā ia!

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Kapau te nau ‘alu nautolu ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ‘O langa e fale pehē ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga!

Paula Piveni Piukala: Kae ‘omai ‘emau sēnití ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga!

Paula Piveni Piukala: Te u fafanga ‘e au nautolu.

Sea Komiti Kakato: Kaikaila fakalelei he Falé ni he ‘oku ‘ikai ke tuli homau telinga! Ko u toki mahino kiate au, ‘Eiki Minisitǎ Mo’ui ‘i ai ha me’a ki he fanongó. Ko ē ‘oku ne me’a mai, ko e fá’ahinga me’a ē ia ‘a e telinga tuli hūfanga he fakatapú. Kaikaila pē he Falé ni ‘oku hangē pē ‘oku, ‘a ia ‘oku te ‘alu ko ē, kapau te te lue ‘i Niua ka te fanongo, ‘oku ke fanongo mai, Tafahi, Tafahi, Tafahi ...

‘Eiki Minisitǎ Mo’ui: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke fanongo ki he maumau ‘a e Fale ni he fanongo mai ‘a e kakai e fonuá ho’o kaikaila noa’ia he Falé ni.

‘Eiki Minisitǎ Mo’ui: Sea pehē ke tuku mai e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7 ke ‘osi ko ení ke fái ha ki’i sivi ki hono telinga ...

Mateni Tapueluelu: Sea.

‘Eiki Minisitǎ Mo’ui: He ‘oku ou tui au ‘oku ‘ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo, 'oua te ke fakalangalanga me'a 'e, faka'osi mai toe miniti taha.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō atu, mālō hono puke ho Sea e Feitu'u na. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku, 'e 'Eiki Palēmia kātaki pē ko e 'Eiki Minisitā Akó e Feitu'u na, 'oku 'i ai nai ha'o, ha fika na'a mou hanga 'o fika'i makehe ia mei he fika ko eni na'e 'oatu 'e Tongatapu 7. Pea ki he motu'á ni ko e me'a ko ē 'oku fakahokó ko hono pisinisi ...

<002>

Taimi: 1815-1820

Māteni Tapueluelu: ... 'aki 'o fakahingoa 'i he fānau, fakafou mai 'i he 'īmisi 'o e fanau, ko e me'a mo'oni eni 'oku 'asi mai. Ko e fō'i *project* 'oku ngāue'aki 'a e hingoa 'o e fānau ...

'Eiki Palēmia: Ki'i tokoni atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Minisitā Mo'ui.

Māteni Tapueluelu: Kole tokoni pē ko e fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokoni pē fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Kole atu pē ki he Fakafofonga 'oku ou tui ko e ki'i tokoni pē ko eni 'e maama ai pē Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Māteni Tapueluelu: Tali mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... pea mo e ..

Sea Komiti Kakato: Ko e 'osi pē 'a e tokoni ko e 'osi ia 'a 'ene taimi kae hū mai ha taha.

Mahino mei he savea UNICEF peseti 38 fānau 'i Tonga ni 'ikai mālohi fe'unga honau toto kimu'a pea nau hū 'o lautohi

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu, ko 'eku fie tokoni atu pē au Sea ki he feme'a'aki 'i he *issue* ko eni fekau'aki pea mo e teuteu ko eni ke fakahoko 'a e breakfast ki he longa'i fānau. Sea 'i he 2017, na'e fai ai 'a e savea 'e he UNICEF, pea na'a nau savea 'i he fonua 'e 18 'i he Pasifiki, ke nau sio 'o 'ilo 'oku *anemia*, pea ko e *anemia* ko e tu'unga ia 'oku ma'ulalo e toto Sea, ko e 'uhinga ko e si'isi'i 'a e *iron* 'i he sino, 'a ia 'oku tupunga mei he 'ikai ke 'i ai 'a e hu'akau mo e ngaahi me'a pehē.

Sea na'e peseti 'e 38 'a Tonga ni na'e *anemic*, pē 'ikai ke mālohi fe'unga honau toto 'a kinautolu fānau ako te'eki ai ke nau hū ko ē ki he ako Pule'anga. Ka 'i he savea ko iá Sea, na'e savea'i ai mo kinautolu 'a e longa'i fānau ko ē 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e me'atokoni ko ē ki honau tupu, pea ko nautolu ko ē 'oku tupu tuai, pē ko e *stunting* he ē, 'oku peseti 'e 3 ko e longa'i fānau 'oku te'eki ai ke nau hu ki he ako pule'anga ko e 'uhinga pē ko e 'ikai ke fe'unga 'a e me'atokoni 'oku nau ma'u ke fa'u ko ē honau sino. Pea hangē na'e fai 'a e feme'a'aki ko

e hā 'oku 'ikai ke 'ave ai ki he ngaahi ako tokamu'a, Sea ko e fai ko ē fakakaukau ko ē ki he lautohi pule'anga, ko nautolu 'e ma'u tokolahi taha ai 'a e longa'i fānau ke 'oua 'e uesia lahi kinautolu, mahino pē Sea, 'i ai 'a e fa'ahinga lava 'e he fāmili, 'o 'oange me'atokoni fe'unga, 'i ai 'a e fa'ahinga 'oku 'ikai.

Ko e longa'i fānau ko eni Sea nau 'ā pē ko e he pongipongi ko e *high school* ia te nau lava nautolu 'omai 'o 'ai 'enau ki'i me'atokoni. Ko e lautohi Sea 'oku te'eki ai ke nau ma'u. Ko e 'oange ko ē 'oku hangē ko e fakamalanga na'e fai 'e Tongatapu 8 fekau'aki mo ia, kuo 'osi look *forward* pē ki'i tamasi'i ia ako ke 'alu ki he ako ke ma'u 'ene ki'i *cereal*, ma'u e ki'i hu'akau, ke tokoni'i ia ke ta'ota'ofi 'aki 'a e ngaahi palopalema ko eni, 'i he savea 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i fakatonutonu atu 'a e Minisitā Mo'ui 'e Sea. 'Oku 'ikai ko e fehu'ia ia 'oku 'ikai ke mau tui ki he ki'i polokalama ko eni.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fehu'ia 'a e founa ko eni 'a e pa'anga 'e 1 seniti 'e 2, *does it makes sense.*

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'E Sea 'oleva mu'a ke, Fakafofonga 'oleva ke, ko 'eku talanoa 'aku Sea ko 'eku fakamaama 'aku, ko e poini ia ko ē 'oku nau 'omai 'e kinautolu ko e poini kehe 'enau fakafekiki nautolu ia 'i he founa. 'Oku ou talaatu 'e au ia Sea 'a e ngaahi savea na'e me'a, pea mo e poupu ko ē 'o hangē ko e ngaahi feme'a'aki, talu eni 'a e 'ikai ke fakahoko ha me'a pehē, 'oku fai 'a e me'a ia ko eni 'i Nu'usila, fai ia 'i Pagopago fai 'i he 'u fonua ia, ko e fokotu'u mai Sea, ko e fo'i 'aho 'e 2, ke ma'u 'e he ki'i tamasi'i mo e ki'i ta'ahine lautohi me'akai tatau ke nau. 'Oku ou tui ko e poini ia 'oku ou feinga atu ai Sea, ke fakama'ala'ala pē e ngaahi savea ia na'e 'osi 'omai ia 'o fakamahino mai, 'a e mahino ke tau tokanga'i peseti ia 'e 38 ka ko e peseti ia 'e 3 'o e longa'i fānau ia 'oku, ko e stunting pē 'oku tuai 'enau tupu makatu'unga ia he 'ikai ke fe'unga 'a e me'atokoni 'oku nau ma'u mei honau ngaahi 'api. Ko e ki'i fakamaama pē ia Sea, pea mālo 'a e ma'u faingamālie.

Paula Piveni Piukala: Sea faka'ofu'ofa 'a e *data* ko ē Sea, ka 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku 'omai he palani, na'e 'osi me'a mai 'aki 'e he Palēmia he 'ikai ke nau o nautolu 'o 'eke pē ko hai 'oku fiekaia. Ko e polokalama ko eni 'oku tohi'i Sea, kātoa, kātoa. Ka ko e pa'anga 'e 1 sēniti 'e 2.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ko e ki'i me'a hifo pē Fika 7 e. Ki'i me'a hifo pē Fakafofonga 7. Ko e 'uhinga 'a e Palēmia kapau te ke me'a atu'o faka'eke'eke ki'i fānau ko e taimi 'e taha ia 'e ongo ai, hangē ko 'eku ki'i talanoa fakatātā 'anenai, mau o atu, tōpai mautolu, kai saniusi mā mai e fāmili ia ko ē. Pea fūfū'i 'emau tōpai ka mau si'i hoholi mautolu ki he, me'a ki lalo ko e me'a ko eni ko ē 'oku ke, me'a ki lalo. Pea ko e 'uhinga 'a e Palēmia ko e taimi ko ē 'oku o atu ai 'o faka'eke'eke 'a e fanau, 'oku faka'ofa, 'e ma'u ai'a e toe fa'ahinga me'a ia kehe ha fakamatala 'a e ki'i fānau, pē 'oku fiekaia he, 'oku hangē pē ko 'eku ki'i talanoa ki hoku ki'i foha, ma'u pē me'a ke kai kae ...

<005>

Taimi: 1820-1825

Sea Komiti Kakato: ...Mo'ua he ngāue pea ko e tali ia 'alu pē koe 'o kai 'i Fale Alea ka u

fiekaia au he ako te u toe fiekaia 'a ho'atā pea te u toki tali pē 'a efiāfi kia koe. Ongō 'aupito 'aupito, ka 'oku 'uhinga Palēmīa pehē 'ikai ke tau ō tautolu *interview* pehe'i e fānau hoko atu e Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e me'a ia Sea 'oku ou hoha'a ki ai, he te ne fēhu'ia 'a e vahevahe taau mo e founga hono *disburse* 'a e polokalama ko enī Sea pa'anga 'e 1 seniti 'e 2.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'oua teke fu'u vilo he 1.2 ko ē 'oku 'omai 3.75 'a e Palēmīa.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau 'e 'ai ā pea tau 'ai 'a e mata'ifika.

Sea Komiti Kakato: 'Ai e mata'ifika, 'ai mai e mata'ifika.

Paula Piveni Piukala: Ko e toko 2800 he fo'i lēvolo kotoa pē kalasi 1 ki he kalasi 6 si'isi'i pē ai, liunga'aki ia.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva Fakafofonga māmālie pē, ko e 3000.

Paula Piveni Piukala: 2800 ko e 'uhinga ke ki'i fakasi'isi'i pea toe fakasi'isi'i pē ki he kalasi 'oku nau 'i ai liunga 6 ia, liunga 6 ia Sea 16,800.

'Eiki Palēmīa: Sai pē ka u ki'i tokoni atu ai leva Sea ka tau 'unu ā. Kapau ko e 1.2 miliona.

Paula Piveni Piukala: To'o mai leva e silini ko ia 'o vahevahe'aki 'a e 1.2 miliona ko e pa'anga ia 'e fiha ki he fo'i 'ulu pa'anga 'e 71, vahevahe leva ia ki he uike 'e 30 kai tu'o ua.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'oku ou kole atu ke tuku ho'o kaikaila 'oku 'osi 'i ai pē 'etau fu'u maika.

Veivosā Taka: Sea ko u ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo. Mo me'a hifo ki lalo 'Eiki Palēmīa. Mou ki'i me'a fakalongolongo ai ke mou ma'u e laumālie e 'Eiki ka tau toki hoko atu. 'Ai e fakatonutonu Fika 13.

Veivosā Taka: Sea tapu pea mo e Feitu'u na mo e Fale 'eiki ni. Sea ko 'eku fakahoha'a 'oku anga pehē ni. Ko e kāinga ko ē Sea 'i motu 'oku nau nofo mai ki Pangai pea nofo mai e kāinga ko ē mei Lulunga nofo ki Ha'afeva.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatonutonu enī 'a Ha'apai 13 'isiu kehe ia. Ko u loto ke ke hanga 'o 'omai 'a e mata'ifika ko u talaatu.

Veivosā Taka: Ko u fakahā atu Sea he 'oku ngali kauleka 'a e Fale 'eiki ni. Kuo tau tu'u mou me'a hake ki 'olunga 'o lau fika, ka mou takitaha me'a ko e fika ko e me'a kehe ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakatonutonu ko fē me'a 'oku fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakatonutonu 'a e 'ai fika ko eni. Ka me'a atu e Palēmia ko e Minisitā ia 'o e Ako 'ofa ā 'o loto ma'ulalo kae lava 'o fakakakato ko u kole atu Sea ke to'o ā 'a 7 ia mo 4 he *breakfast*.

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga 13 ē ki'i holoholo pē 'oku ou lave'i pē 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga tengetange 'oku 'i ai 'a e Feitu'u na na'a ke fu'u tengetange lahi. Ki'i māmālie hifo pē. Ko 7 ia 'ikai pē ha taha ia 'e fe'auhi mo 7. Mālohi katoa ka fiefia ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tokanga atu au ke 'omai he Kalake 'a e fo'i mata'ifika ke fai mo 'ai, he ko e 'uhinga ko e me'a ia te tau nounou ai pa'anga 'e 1 seniti 'e 19. Ko e 'uhinga ia 'oku ou 'oatu ai pa'anga 'e 1 seniti 2 'oku ngalivale ia.

'Eiki Palēmia: Hangē ko e fakalea atu 'anenai Sea 1.2 miliona tau pehē leva 'oku vahevahe'aki 'a e toko 10000 'a ē na'e me'a'aki he ... tau pehē ko e lautohi ia he uike 'e 30, kapau te mou tātā hifo homou *calculator* 'e pa'anga 'e 4.00 'a ia kapau leva 'e tu'o ua pa'anga 'e 2.00 ki he fo'i houa kai 1.2 miliona vahevahe'aki e 30 toe mei ai e 40000 vahevahe'aki 'a e toko 10000fānau ako toe 'a e pa'anga 'e 4.00, ka 'oku mo'oni e lau 'a Ha'apai 13 tau fakakauleka he tu'u ko eni.

Lord Nuku: Sea ko u kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Palēmia kuo tau 'alu eni 'o a'u ki he tu'unga 'oku 'ikai ke tonu ke a'u ki ai 'etau ..tau sio pē ki he fika pē 'oku fe'unga 'a e 1.2 miliona pea mo e fo'i kai tu'o 2. Ko e 'ai eni ke tau toe fika'i e peleti mo e me'a Sea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na ke ke hanga 'o leva'i fakalelei hotau Fale. Tau toki hū ki hē mo 'ilo mo fika'i ai e 'ū me'a mālō Sea kataki pē 'Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato: Ko u fakamālō atu 'Eiki Nōpele...

'Eiki Palēmia: Poupou atu au Sea mo'oni 'aupito.

Sea Komiti Kakato: 'Io Tongatapu 1.

Poupou Tongatapu 1 ki he 1.2m vahea he Patiseti ki he ma'u me'atokoni pongipongi e fānau he 'oku fai he ngaahi fonua lahi

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea mo e fakataha hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui ko e taha eni 'a e ngaahi founa 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'apiako 'i muli pea 'oku a'u foki ia ki ha tu'unga 'o toe tokoni mai 'a e ngaahi kautaha 'ikai ko e kautaha fakapule'anga ki hono fakahoko 'o e fa'ahinga tokoni ko eni. Ko u tui Sea ko e taha pē eni 'a e ngaahi mata'imaama 'oku feinga e Palēmia hangē tofu pē ko e tokoni ko eni ki he langa e kau masiva tau kamata he 1.2 ko u tui te tau a'u atu ...

<007>

Taimi: 1825-1830

Tevita Fatafehi Puloka ... ki ha kuonga kuo houa kai he 'aho 'e 5 he uike. Pea ko u tui lahi au he 'oku hangē ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 4, 'oku ne pehē 'oku 'i ai e fanga mokopuna pē ko e fānau 'oku 'i he lēvolo ko ia fanga ki'i to'u ko ia. Pea 'oku ne pehē 'oku 'ikai fiema'u ha tokoni ia 'a ha mātu'a ki ai. 'Io 'a Tongatapu 4 ia ko e Fakafofonga Fale Alea. Ka 'oku fiefia au 'i he tūkunga ko ē...

Māteni Tapueluelu : Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu ‘a Tongatapu 1 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io fakatonutonu.

Māteni Tapueluelu : Sea ko e pehē ko ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha me’a ia ki Tongatapu 1 ta ‘oku hala ia. Ko e me’a ‘oku ou ‘oatu ‘e au ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili ange pea ‘eke’i pē ko e ngafa ‘o hai ke fafanga ‘a e fānau. He ‘ikai ke tu’u atu ‘a e Pule’anga ke fai e ngafa ‘o e mātu’a. Ko e ngafa ‘o e Pule’anga ke langa ‘a e ngaahi faleako, ..

Veivosa Taka : Sea fakatonutonu atu Sea.

Māteni Tapueluelu : Ko e me’a ia ‘oku totonu. ‘Oua ‘e taki ki he fakafo’ituitui e malangá he te tau palopalema ai.

Tevita Fatafehi Puloka : Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku..

Māteni Tapueluelu : Tongatapu 1 ‘oua te ke taki ke fakafo’ituitui e malanga.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga...

Tevita Fatafehi Puloka : Ko e fakatātā.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga ko e hā e me’a kuo mou māfana pehē ai. ‘Oua ‘e fakafo’ituitui.

Tevita Fatafehi Puloka : Mole ke mama’o ha fakafo’ituitui..

Sea Kōmiti Kakato : Mo me’a ki lalo. Mou me’a kātoa ki lalo.

Lord Nuku : Ka u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me’a ki lalo ‘Eiki Nōpele. Me’a ki lalo ‘Eiki Nōpele ko u kole atu ke mou me’a ki lalo. Ko u tui tama ke u fai ha’atau ki’i lotu.

Fokotu’u Pule’anga hoko atu ā ngāue Fale Alea mei he alea’i Fakamatala Patiseti ki he alea’i ngaahi vouti

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea ki’i fakahoha’a atu kātaki pē. Tapu pea mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Kōmiti. ‘Eiki Sea ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia ko ‘etau ‘i heni ke tau tali pē ko e ta’etali ‘a e mata’ifika ‘oku fokotu’u mai. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘i heni kিতautolu ia ke tau toe kau ‘i hono vahevahe ‘atu ē fiha. ‘Ikai, ko hotau fatongia ‘oku tau ‘i heni ai he taimi ni, ko e tali pē ko e ta’etali ‘o e Patiseti. Ko u fokotu’u atu tau hiki mei he *Budget Statement* fai mo tau fakalau faka-vouti koe’uhi ke nga’unu ‘etau ngāue kimu’a. Mālō ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki pē ke ‘ai e ki’i fehu’i ko eni. Ko u tui ko e ki’i fehu’i ko eni mo e ki’i fakakaukau. Ko e fehu’i ko eni ko u tui ko e kongia ia ‘o e hoha’a pē ‘e anga fēfē leva hono vahevahe ‘oku ‘ai ke ‘ave ki he ngaahi *PTA* pē ‘oku ‘ai ke ha’u ha ki’i kautaha *cater* ia ‘o fai e fafanga.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga..

Taniela Fusimālohi : Ka ko e anga e fakakaukau Sea ‘oku pehē ni.

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i ‘oleva pē Fakafofonga ki’i me’a hifo ki lalo. Ki’i me’a hifo ki lalo. Ko e ‘osi eni e kole mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ke tuku ā ‘a e fa’ahinga fakatamaiki pehē ‘i he Patiseti. Ko ‘etau ‘alu eni ke tau fakaikiiki’i e 1.2 miliona kuo a’u eni ke tau ‘ai ke tau faifika pea ‘oku ou fika pea ‘oku ‘ikai ke u fa’a lea au he’eku ma’u ai e fo’i poini. 14 pea u pehē ke tuku na’a ‘oku hala e ki’i pe ia ‘eku telefoni. Fika fika fika ‘o ‘alu hake ko e .14peau pehe ke u longo he ‘oku mo’oni e ‘Eiki Nōpele, ‘Oku ‘alu eni ‘o .14 ai leva mai ‘e ia ‘a e 1.2 ‘a e taha mo e sēniti fika hifo au sēniti ‘e .14 ki he fu’u 16000 ke ‘omai he ‘apiako ‘e 6. ‘Oku ke toe me’a mai e Feitu’u na ke.. Me’a ki lalo, me’a ki lalo.

‘Oku me’a mai e Feitu’u na pē ko hai e kautaha ke ‘ave ki ai. Tukuange e me’a ‘a e Pule’anga ki he Pule’anga ke nau kumi pē ko e ha ‘a e kautaha ke nau ‘ave ki ai. ‘Oku ‘osi me’a mai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui te nau kumi ha me’akai mo’ui lelei ma’a ‘etau fānau. Ko ia pē pea tuku ke nau fai atu ‘a e ngāue ko ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘ū ‘apiako ia ‘oku ‘i ai e *form 1* mo e *form 2*. Ko e ‘otumotu kotoa ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *form 1 form 2* ia ai. Ko e meimei ko Nuku’alofa pē ia ‘oku ‘i ai e me’a, ko e ‘ū ako tokamu’a mei tofuhia ai ‘emau fanga ki’i ‘apiako ‘a motu. Ka ko e meimei toko 6. Ka ko u talaange ki he ‘emau vahemotu, mou ‘ofa mai ‘o feinga’i ke tokolahi ‘etau fānau ‘i motu ni, kapau ko ē ‘e toe fafanga te mau toe feinga ke toe tokolahi ‘emau fānau. Ka ko u kole atu ‘e Fakafofonga 11 ...

Taniela Fusimālohi : Ko ‘eku ‘uhinga eni ia’a’aku kapau ko e ‘ai ke fakavahefonua pea mau vacua mo e sēniti ko ē ‘a e ngaahi vāhenga. Koe’uhi kapau ko e fo’i fika ia ko e pa’anga ‘e 2 ki he houa kai, ko au ia te u lava au ‘o fai ha fakakaukau pehē ka pau ‘e ‘omai ki ha...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ‘oua te ke hanga ‘o ue’i ‘a e me’a ko eni ‘a e kau Fakafofonga ke me’a ki he Fakafofonga Fika 7, na’a ne to’o pē ‘e ia ‘ene sēniti ‘o fai’aki ‘a e ngāue ki he ‘u apiako, 100000...

<008>

Taimi: 1830-1835

Taniela Fusimālohi: ... Sea ...

Sea Komiti Kakato: To’o pē ho’o seniti ‘a’au ...

Taniela Fusimālohi: Kae kehe Sea ka ko ‘eku ‘uhinga ia ki he fakalahi ko eni ‘a e ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu pē ‘a e Fakafofonga ko e fakatonutonu pē kātaki pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te ke fakatupu’ita ki Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ko e ko e ‘uhinga e motu’a ni ia ‘Eiki Sea ko e pa’anga ko ē ‘amautolu ko ē ‘i Tongatapu 4 na’a mau to’o e pa’anga ‘o fakalelei’i ‘aki e *bathroom* ‘o e *GPS* Popua kau ai ‘a Ma’ufanga ‘ave ‘enau ngaahi pepa *photocopy* ko e poini ko ē ‘oku ou hanga ‘o ‘oatu ‘Eiki Sea tau tu’u ke fai ‘a e fafanga e fānau hūfanga he fakatapu ‘oku lava he mātu’a. Te’eki ke kakato ‘a e fatongia ko ē ki he ngaahi ‘apiako kae tuku mai ke mau toki hanga mautilu ‘o fakakakato he tafā’aki. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ai e fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu na'a ku fakakaukau Sea 'oku mau he Fale 'Eiki ni 'a e mahino he'eku fakahoko atu e fatongia. 'Oku mahino he savea ko eni e pēseti 'e 38 'a kinautolu *anemic* he fonua ni 'oku 'ikai ke ma'u he fānau 'a e me'atokoni lelei ki hē.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Pea 'oku 'i ai e pēseti 'e tolu 'a kinautolu ko eni 'oku 'ikai ke tu'u lelei fe'unga ko e 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi me'a pea ko u tui Sea 'oku mahu'inga mālie 'a e savea na'e 'ikai ke e savea ko ia na'e fai pē 'i Tonga ni fonua 'e 18 he Pasifiki. Pea ko e 'uhinga ko ē 'eku 'oatu e fakakaukau ko eni Sea ko e houa *breakfast* pē 'e 2 he uike ke kamata 'aki. 'I ai e ngaahi 'i ai e ngaahi fānau 'oku ōmai mei he 'otu motu 'o nofo hili mai ki fonua lahi 'ikai ke lava e ngaahi fatongia ko ia, 'oua mu'a te tau pehē ko e fatongia pē ko e ngata eni 'o e fatongia. 'Oku 'i ai 'a e mātu'a 'oku nau malava 'i ai e mātu'a 'oku 'ikai ke nau malava 'oku 'i ai 'a e faka'ofa 'oku 'i ai 'a e 'ikai ke faka'ofa.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i fehu'i ki he Minisitā Mo'ui 'oku ne pehē ko 'ene *budget* ē ki he'ene fānau ko e pa'anga 'e 1 seniti 'e 2. Ko 'eku 'uhingá he ko e talamai eni ia ko e savea ka 'oku talamai he palani ko eni 'e fāfā'anga kātoa 'aki pē 'a e 1.2 ko 'eku 'uhinga 'oku 'ikai ke fakapotopoto.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga he 'ikai ke tau lava fakamolemole me'a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Sea na'a ku lave ki ai 'anenai 'a e 'osi ange 'etau 'amanaki 'e tofi'i e konga keke ta ko ē ko e ki'i la'u. Ko e 1 miliona ko ē ki he langa fale ki he peseti 'e 27, 2 mano 7 afe ki'i fale pē 'e 9.

Sea Komiti Kakato: 'Io Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e 'uhinga ia 'etau 'i heni ko ē he Patiseti ke nau fokotu'u ko e hā 'enau fokotu'u mai lelei ē hiki ki 'olunga.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva 1 ē, 'oku 'i ai e ki'i me'a mālie ho me'a hake mo 'ene me'a hake mo ho'o me'a hake. 'Oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou fakatokanga'i hā 'oku mo kehekehe pehē ai, ifo ange 'eku fanongo 'a'aku ki he Feitu'u na he'eku fanongo kia 7.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tuku mai pē koe ke u lahilahi malanga au Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ongo fofonga tatau ka 'oku mo kehekehe 'aupito 'aupito, 'io 'ai Fika 1.

Tevita Puloka: Sea ko e me'a ko ē 'oku ou mahu'inga'ia au heni ko 'ene kamata ha me'a pehē hangē tofu pē ko ē ko e 1 miliona ko ena ki he tokanga'i e kau masiva. 'Oku 'i ai e ngaahi 'api kuo hū e motu'a ni honau ngaahi lotofale mo e sio ki he 'enau fānau te nau fiema'u e tokoni ko ē. Toki tānaki mai pea mahu'inga ange me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui. 'Oku ou manatu'i lelei au kei ako Pule'anga he *GPS* Longolongo na'e fā'a fai e polokalama tufa pisikete hu'akau, na'e hū he ngaahi 'aho ko u tui ko e tokoni pea na'e hā mahalo ko e 'uhinga na'e 'ai ai e ngaahi pisikete hu'akau pē na'e fai ha fa'ahinga savea pehē he taimi ko ia. Kia au ko u tui kuo 'osi ngāue 'a e ngaahi fonua muli 'o fakahoko kae hangē ko 'eku fakahoha'a

'anenai ki he fokotu'utu'u 'oku fai he Pule'anga ko eni me'a eni ia 'oku ou tui au 'oku si'i a'u ki he fa'ahinga 'oku 'ango'ango ki he fānau ko ia. 'Oku ou fakamālō atu 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga ko hono toe kamata mai 'a e toe mata'imaama fo'ou ko eni ke tau hanga atu ki ai ke tupulaki ha 'aho 'o toe lahi ange mālō. Kole fakamolemole atu Tongatapu 4 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e *personal*.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou 'oatu 'a e fakatokanga ko eni sio ko e miniti ē fika 6 hono alea'i 'a e Patiseti e 2020 na'e lohiaki'i ai he Palēmia ko ia mo e Minisitā Pa'anga ko ia fekau'aki mo e ngaahi *contract* tanu hala ka 'oku 'ikai ke *practical*. 'Ikai ke malava fakatekinikale ia 27 miliona ki he ta'u 'e...ki he mahina 'e 18 'ikai ke *implement* 'ikai ke malava 'o fakahoko fakatekinikale ko e poini ia 'oku ou 'ohake 'e au.

'Eiki Palēmia: Sea ko e tukuaki'i kovi e kakai 'oku 'ikai ke nau 'i heni.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakatokanga atu ki he Fale Alea.

'Eiki Palēmia: 'O e kakai 'oku 'ikai ke nau 'i heni pea tonu ke 'oua 'e fai e me'a ko ia tau 'osi anga pē 'oku 'ikai ke kau ia he'etau...

Paula Piveni Piukala: Ko e miniti pē Sea 'oku ou *refer* na'a toe mata'ivalea e Fale ni he toe me'a tatau pē.

'Eiki Palēmia: 'I he hā 'i hono fafanga e fānau?

Paula Piveni Piukala: Me'a 'ikai lava 'i hono *implement practical*.

'Eiki Palēmia: 'I hono fafanga e fānau?

Paula Piveni Piukala: Pa'anga 'e 1 seniti 'e 2.

'Eiki Palēmia: 'I hono fafanga e fānau?

Paula Piveni Piukala: Ko hono manuki'i ia 'o e ...

<009>

Taimi: 1835 – 1840

'Eiki Palēmia: ... 'i hono fafanga e fānaú.

Sea Komiti Kakato: Fe'unga ia 'Eiki Palēmia ē

'Eiki Palēmia: Tuku pe ke 'oatu e ki'i talanoa ko eni Sea, na'e 'i ai e 'aho 'e taha na'e lue mai e tama 'e taha 'o sio mai 'oku 'i ai e tokotaha 'i matātahi mahalo 'i Ha'apai. 'Okú ne to'o hake e fanga ki'i me'a ko eni 'oku ui ko e *star*; 'oku ui ko ā ko e mangamanga'ātai ē. Fonu he tahí, to'o e fo'i taha, tolongi ki tahi, to'o e fo'i taha tolongi ki tahi. Talaange masi'i ke meimei siasi, hūfanga he fakatapú. Talaange 'e ia ko e hā, sio atu ange ki he lauafē e mangamanga'ātai he 'one'oné. Ke pehē te ke lava 'o 'ai ko ena 'oku to'o e fo'i 1, fo'i 2. To'o 'e he leká e toe fo'i taha 'o li ki he tahí, *well*, fo'i taha ko ē *make a difference* ai. 'E mo'ui ai, 'o kapau ko e 1.2 ko eni, fafanga ai ha toko 1000 'o fiu 'o lava ai 'onau tupu, lava 'o ma'u ai ha fakakaukau lelei

ange, ma'u ai ha mo'ui lelei angé, mālō. Anga pe ia ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá, 'oua 'e fu'u pehē mai 'oku halá.

Mateni Taeluelu: Kataki pe Palēmia kae fai ha

Sea Komiti Kakato: 'Ikai 'oku fe'unga ia Fakafofonga ē, Fakafofonga fe'unga e me'a ko iá, mou faka'osi'osi mai ho'omou *statement*. He ko 'ene 'ikai pe te tau 'alu leva ki he fakafo'i *item* ē.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko ia te u hoko atu au he *statement*

Fokotu'u ke fakakau ngaahi ako e siasi he polokalama kai pongipongi e fānau

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe Sea, ko e kolé ko hono 'uhingá ko e mata'itohi 'oku tohi'i'aki e fo'i fokotu'ú. 'E lava, kapau ā 'oku nau ma'u 'a e tokolahí fakakau e ni'ihí kehe he ngaahi siasi he 'oku hūmataniu e fokotu'ú Sea.

Sea Komiti Kakato: Fēfē e ngaahi 'apiako akoteú

Fakamahino Pule'anga kau kātoa ngaahi ako lautohi e fonua he polokalama kai pongipongi e fānau

'Eiki Palēmia: Kau kātoa e Siasi ko e Ako Lautohí, 'oku 'ikai ke pehē mai Ako Lautohi 'a e Pule'angá. Ko e Ako Lautohi, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko ia Sea ta 'oku mo'oni pe ho'o seniti 'e 14 'a koe, toe fakamā ange ia, faka'ofa ange ia.

'Eiki Palēmia: Sea me'apango ko 'etau ō mai 'o

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga tuku ai, tuku ā

'Eiki Palēmia: Tuku hotau taimi eni he efiāfi ni 'o hangē 'oku fakakauleká. Na'e mei 'aonga ange ha'atau ō ki hotau ngaahi fāmílí.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga 'eku fakatokanga ki he me'a ko ení. Na'e 'osi, 'oku fai e hopo hē, he me'a ko ení. Talamai ko e nō \$27 miliona, *contract* 27 milion ke tanu'aki e hala, mähina 18 pe. 'Ikai ke, 'osi *prove* mai fakatekinikale 'oku 'ikai malava ia.

'Eiki Palēmia: Sea ko e vakai atu pe pe 'oku hā 'etau tu'utu'uni

Paula Piveni Piukala: 'Oku ngāue 'a e *World Bank* ia \$10 miliona ki he ta'u ia 'e 2.

'Eiki Palēmia: Ke 'oua te tau lau'i kovi'i ha taha 'oku 'ikai ke 'i heni he 'oku 'ikai hano faingamālie ke ne tali. Ko e 'uhingá pe ia e ki'i fakatalanoa atú

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'i ai e miniti mo e fofonga vale 'a e Falé ni he ngāue 'a e loi 'a e Minisitā pea mo e Palēmiá.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga kuo pekia e Palēmia

Paula Piveni Piukala: Te u lava pe ‘o lau atu, ‘a e loí

Sea Komiti Kakato: Kuo pekia e Palēmia ko ena ‘okú ke me’a ki aí

‘Eiki Palēmia: Ko ia ki’i kātaki pe ‘o ‘ai pē e faka’apa’apá

Sea Komiti Kakato: Pea ko e ni’ihi ia ko iá ia kuo

Paula Piveni Piukala: ‘Uhingá ‘aku Sea ko ‘eku fakatokanga he ko e natula tatau ē ke ‘oua te tau toe fou he fo’i *pothole* tatau

Sea Komiti Kakato: Ke ke ki’i me’a hifo ki lalo, ki’i me’a hifo ki lalo. Ko e fu’u me’a ia kuo ‘osi. Kapau te tau tānaki mai e taimi ha Pule’anga ‘o kamata mai mei mu’a. Te tau ongoongosia, mou feme’a’aki pe he fo’i Lao ko ení ka tau hoko atu. Ko u pehē tau ‘alu ā mu’a ki he fakavouti ē.

‘Aisake Eke: Kole atu Sea ke u ki’i

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ke toe ‘oua mai ai ka au

‘Aisake Eke: Sea ko u ‘ai atu pe ‘e au ke ma’ala’ala

Sea Komiti Kakato: Na’e totonu ke ke fale’i ho’omou kau, manatu’i ‘okú ke ‘osi me’a mai ko e fakahā. Na’e totonu ke ke hanga ‘o fale’i ho’o kau teuteu muimuí ki he fakahā ko ena ‘oku teuteu ke fai ‘e he Feitu’u ná.

‘Aisake Eke: Ko ia ko e ‘oatu pe

Sea Komiti Kakato: Pea ko e ‘ai eni ke u ‘unu ki he me’a totonu ke u faí he ‘oku fakafe’ātungia’i ‘eku ngāué kuó ke kole mai ke ‘oua.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato, Ko u kole atu pe ‘oku te’eki ke lava ke fakahoko atu e fatongia ki hotau Fakamatata e Patiseti ko ení pea tau toki a’u ki ai fakamolemole pe ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Te u ‘oatu ka ko ho toe fakakikihi pe ko ‘etau foki, ‘io, he’ikai ke u toe fai ‘e au e me’a ‘okú ke me’a mai ki aí.

‘Eiki Palēmia: Sea faka’ilonga atu pē ko e mei ‘osi eni e fo’i ‘aho kakato pe eni ‘a Tongatapu 5. ‘Oku ou kole atu pe na’a kuo taimi ā ke tau ‘unu ki he ‘ū fiká pea kapau pe ‘oku kei lahi pe e taimí.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mo’oni lahi e Feitu’u na ‘e ‘Eiki Palēmia ka na’á ku tuku pe ke nau ongo’i ‘oku ‘i ai ha tu’unga ‘oku nau, kuo ‘osi kotoa mai e ‘ū me’á. Ka ‘oku mo’oni e me’a ko ē ‘a e Nōpele ‘Euá he’ikai toe ‘i ai ha fiamālie. Ka ko u tuku atu pe ki he Feitu’u na ke ke me’a mai.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Seá pehē ki he Komiti Kakato, Sea kapau na’e ‘ikai ke fe’amokaki e Patiseti ia ko ení he ‘ikai ke u toe fu’u hoha’a atu au. Ko e me’a pe ia ko ē ko u hoha’a atu au ko e tu’u atu pe ko e fai fatongia

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafongā

‘Aisake Eke: Pea ko u ki’i

Sea Komiti Kakato: He ‘ikai ke ta toe lava tatau ‘o liliu ho’omou faikehekehé, ‘a e fika ko ē ‘okú ke me’a mai’akí he ‘e fe’amokakí mo e fika ‘oku me’a mai ai e Pule’angá. ‘Oku mo’oni leva e Tohi Tu’utu’uní ‘oku totonu ki he Seá ke ne ta’ofi ‘a e fakakikihi mo e tu’uma’u he me’a tatau ...

<010>

Taimi: 1840-1845

Sea Komiti Kakato: ... Tukuange ā e Pule’angá he kuo ‘osi mahino ‘oku ‘i ai e fe’amokaki. Nofo e Feitu’u na mo ho’o fe’amokakí pea kapau leva ‘e a’u ki ha tu’unga tau fakatonutonu pea ke fakatonutonu e Feitu’u na ‘oku totonu ke faka’ilo e ‘Eiki Palēmiá.

‘Aisake Eke: Fakamolemole tapu mo e Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Ka ko e hā ko ā ‘oku ke toe ...

Tui Tongatapu 5 ke fakasi’isi’i ‘a e fakamole kau ai patiseti ki he vāhenga ke fakasi’isi’i fe’amokaki e Patiseti

‘Aisake Eke: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha toe fu’u, ko e mo’oni ia ‘oku tau fe’amokaki Sea, ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake hení. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai e hoha’a ko eni Sea ki he tu’unga ko eni ‘o ‘etau fakamolé. Koe’uhí pē ke tau lava, ‘io ‘oku *waste time* ‘emau siliní. Mou ō ‘o *mismanage* hē ko e, pea ko e me’a ia ‘oku ou faka’amu ko ē ki hení. Ke tau sio angé ko e hā ha me’a te tau lava ‘o fai ‘o fakahoko e ngaahi me’a mahu’inga pea ‘osi angé ‘oua te tau tō ki ha tu’utāmaki, ko e ‘uhingá pe ia ‘Eiki Sea.

Pea ko u ha’u leva he taimi ni Sea ‘o sio fakalukufua, ko e ‘analaiso mai pē ngaahi fakamolé ‘i he Patiseti lolotongá pea ko e kamata pē Sea ‘a e vāhengá. Ko e tu’u ko ia ‘a e Patiseti ko eni vāhenga fakalukufuá, fe’unga kātoa e pPatiseti ko iá mo e 127.1 miliona. Ko e fakamole ko ē na’e fai ko ē ‘amanaki ke fai he ta’u ní, fe’unga pe ia mo e 117.5 miliona toe ai e 9.5 miliona ia te’eki fakamole. Ko e taha eni e ngaahi me’a ko ē te tau pehē ‘e lava ‘o tukuhiho ‘a e me’a ko eni koe’uhí kae lava ‘o fakasi’isi’i ‘a e fakamolé ‘a e fe’amokakí Sea. Ko e pōini ‘uluakí ia Sea. Ko hono uá vakai ki he kau ngāué, patiseti ko eni e kau ngāué. ‘Oku ki’i ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Sea.

‘Aisake Eke: Ke mea’i pē foki ‘Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngaahi fika ko eni ‘oku fakahoko atú ko e ngaahi fika pē foki ‘oku ‘asi he ‘Esitimetí, ‘o hangē pē ko ‘eku fakahoko atu ‘anenai ‘Eiki Sea ‘oku mea’i pe ia he Fakafongā. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehe ia ‘oku tānaki ki ai mo e ngaahi fengau’e’aki mo e ngaahi potungāue mo e, pea na’e ‘osi fai pē ‘a hono fakahoko ‘ona e ngaahi me’a ko iá mo hono siofi fakalelei. Koe’uhí he ko e taimi ko ē ‘oku talanoa fakalukufua ai e fo’i fika lahi

‘oku ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia ‘a e fo’i naunau ‘oku ‘alu ia ki he fakaikiiki ko ē ngaahi fiká mo e ngaahi potungāué ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘eku tokoni atú.

‘Aisake Eke: Tapu atu ‘Eiki Sea pehē ki he, ki ho’o Komiti Kakatō. Ko e ‘uhinga ko ē ‘eku lave atú koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘etau tokanga ki he *deficit* ko eni ‘oku tau ‘i aí, 30 tupu milioná ka ko e tu’u eni ko ē ‘etau vāhengá. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tau, ko eni tau lava pē he taimi ni ‘o tau ma’u e 117.5 fakamole lolotongá, ko e hā e me’a ‘oku tau toe hiki ‘aki ai 9 miliona? Ka ko u lave’i pe au e ‘uhinga ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e toe ki’i fehu’i ai pē heni ki he ...

‘Aisake Eke: Ko u lave’i pē au ...

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Minisitā Mālōlō ka ko e Vāhenga Tongatapu 5. ‘I he taimi ko ē na’a ke kei Minisitā ai he ngaahi ta’u lahi ko iá, na’e ‘i ai ha *vacancy* na’e kei tu’u ho’o ‘Esitimetí pe na’a ke tamate’i kátoa e ‘ū *vacancy*.

‘Aisake Eke: Sea tapu pea mo e ‘Eiki Sea pehē Komiti Kakatō. ‘Io mau hanga ‘o tukuhiho.

‘Eiki Palēmia: Na’a ke tamate’i ...

‘Aisake Eke: ‘Io.

‘Eiki Palēmia: Na’a ke to’o?

‘Aisake Eke: To’o, mau tukuhiho hangē ko eni tukuhiho koe’uhí ...

‘Eiki Palēmia: Na’a tau ‘i Falepa’anga kotoa pē Sake ...

‘Aisake Eke: Pe ‘oku hā?

Fakama’ala’ala Palēmia fekau’aki mo e ngāue angamaheni ki he ngaahi vāhenga

‘Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga kātaki. Ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia, ‘oku ‘ikai ke tau tafoki pē ‘o lapa’i. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi *post* ko e ‘uhingá na’e ‘alu ‘o ako, ‘oku ‘i ai e ngaahi *post* ‘oku fiema’u *critical post*, ‘oku mea’i pē koe, mea’i pē ‘e ‘Eua 11 he na’a nau ‘i he *PSC* mo e ‘ū me’a pehē. Ko e founga ngāue maheni ia ‘a e Pule’angá pea ko e ‘uhingá ko e me’a ko u ‘ai aí he ko e ‘uhingá na’a ke ‘i he potungāué. Na’a ke mea’i lelei ‘oku ‘ikai ke tau tamate’i noa’ia pehe’i pē ‘a e ‘ū *vacancy*. Mālō.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea, Komiti Kakatō. Sea ko e me’a ko u tui na’e ‘ikai ke fai ha fakakaukau’i lelei fika ia ko eni. Ko e fika eni ‘oku toutou hokohoko mai ka ko u tui kuo a’u ki he taimi, meimei ko u sio hifo he ngaahi lakanga ka ko e taha ia e me’a na’a mau fai. Ko fē lakanga heni ‘oku ‘osi mahino, fiema’u eni? ‘Oku ou lava, ko u fanongo foki he pehē ke ‘ai ke toki fai e *review* ‘a e ngaahi potungāué. Sea ko e fu’u ngāue ia ko iá ‘oku fai he *corporate plan* he ta’u kotoa pē. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke toki fai. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ai ki heni ko e 9 ko eni ...

‘Eiki Palēmia: ‘E ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá pē ke tali atu e fehu’i ko eni. ‘Oku sai e taimi ko ē ‘oku tau sio fakataautaha aí *but also good* ke tau sio *holistically* sio fakalukufua ko ē e

Pule'angá pea 'oku mea'i pē he 'e Fakafofongá. 'Oku 'i ai 'a e founa 'a e Pule'angá 'oku nau hanga 'o assess 'a e 'ū *critical post*. 'Oku 'ikai ke tau pehē pē tu'u hake pē tu'uaki ha *post*, me'a ko e founa pē eni ia mei he fuoloa Sea. Ka 'oku mahalo pē na'a 'oku fuoloa e ta'efakahoko fatongia 'a e Fakafofonga 'i he tafa'aki ko eni. Ka ko e me'a angamaheni ia 'a hono vakai'i 'a e *critical post* pea toki tali, vakai'i pe 'oku 'i ai ha pa'anga pea toki lava leva 'o fakanofu ha taha ki ai. Mālō Sea.

Tui Tongatapu 5 malava a'u 4 miliona pa'anga ala ngāue'aki mei he vāhenga ke fakalahi 'aki ngaahi ngāue kehe

'Aisake Eke: Sea ko e founa na'e fa'a fai'aki 'e Falepa'anga, 'omai na'e 'ai 'o to'o pē fo'i silini, 'ikai ke toe vahe ia ki he ngaahi potungāue kae to'o mai kitu'a. Koe'uhí kae lava mahalo ko ha ta'u eni ia 'e tolu pē fā e fai e fo'i fatongia ko iá. Ko e hā e fatongia mahu'ingá? Pea 'oku tau kei fononga mai ai pē 'i he me'a ko eni ko e tufa pē ki he ngaahi potungāué. He ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'ai ko ē koe'uhí 'oku tau *deficit* hē ...

<002>

Taimi: 1845-1850

'Aisake Eke: Ko fē me'a ki he vahe, he ko e 'uhinga eni, 'i ai 'a e ngaahi feitu'u pa'anga ia 'o e ngaahi ngāue kehe 'oku si'isi'i, koe'uhí na'a 'oku lava ke 'alu 'a e silini ko eni ki ai. Ko e taha foki 'a e me'a 'Eiki Sea ke mea'i, 'i ai 'a e kau ngāue ia 'oku ou 'ilo'i na'a nau ōmai 'osi 'enau sikolasipi, toki fanongo 'aku ia nau toki talamai 'osi 'a e māhina 'e 3 te'eki ai ke nau vahe nautolu. Ka 'oku ou tui ko e taha ia he ngaahi palopalema fakapalani ngaahi ngāue, ka ko u foki mai ki he poini ko eni Sea. 'Oku ou tui ko e fika ko eni 'e lava pē tautolu 'o tu'usi ē 'aki e ha 4 miliona, 'oku ou tui kapau 'i ai 'a e ngaahi *critical post* ke tuku pē ki ai.

Tali Pule'anga ki he fokotu'u Tongatapu 5 fekau'aki mo hano holoki patiseti ki he vāhenga kau ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke u ki'i tokoni atu pē Sea, koe'uhí ko e 'oatu pē koe'uhí ko e fika ko eni ko ē 'oku 'asi he 'esitimetri liliu he ē, 'oku malanga fakalukufua 'a e fika. Ka ko e 'uhinga ia ko ē na'a ku kole atu ka 'oku, mau, sai ange hono tukuhifo ki he fakaiiki ke faingofua 'etau talanoa he ngaahi potungāue. Koe'uhí he 'oku, 'oku 'ikai ke faingofua foki hono to'o 'o'ona ia 'i loto he fu'u 'i he fakalukufua, ka ko e ngaahi 'uhinga lalahi 'a e ngaahi me'a ia ko ē, koe'uhí he na'e 'i ai 'a e ngaahi lakanga na'e te'eki ai ke fakakakato, 'i he ta'u lolotonga. Ka 'i he fai 'e toe fengāue'aki mo e ngaahi potungāué na'e mahino 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi potungāue, ka na'e fai 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Palēmia, ko e 'u *critical post*, pea na'e 'ai pē mo e 'u tākaki atu mo e ngaahi me'a pehē, pea 'oku, ko hono fakakaukau'i eni ki he anga hono fakafuofua 'a e Pule'anga 'i he'ene tu'u ki he kau ngāue mo e ngaahi me'a ko ē 'e totongi kiate kinautolu. Mālō Sea.

Fokotu'u tuku pē pa'anga fe'unga he ngaahi vāhenga fu'u mahu'inga pea fakaihia ngaahi ngaue kehe 'ikai lahi ha tokoni ki ai

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na 'a ia ko 'eku fokotu'u hake pē 'e au ko e ngaahi feitu'u eni 'e lava 'o fakahaofi mai, tuku pē ha pa'anga fe'unga ai, ki he ngaahi lakanga ko eni 'oku tau pehē 'oku fu'u mahu'inga, he ko e lahi taha 'o e ngaahi lakanga ia ko eni 'oku lahi 'a e ngaahi

fiema'u 'oku 'i ai 'a e ni' ihi 'oku o 'o ako sikolasipi. Ka 'oku 'i ai pē mo e ngaahi lakanga ia koe'uhi foki 'oku 'ikai ke ma'u 'a e taukei ia ko ia, pea 'ikai ngata ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi lakanga ia 'oku te'eki ai ke fai hano fu'u fakapapau'i 'e he ngaahi Potungāue. Ko fē ko ā 'a e me'a 'oku tonu ke fiema'u, kae kehe ko e poini 'uluaki ia, 'e lava ke tau toe fakakaukau'i 'a e pa'anga ko eni 'oku tuku pē he, 'i he ongo pa'anga ko eni 'i he vahe. Ko hono 'uhinga kapau 'e 'omai 'a e silini ko ē kapau 'oku mahino ia, 'osi taimi ke 'ilo ia 'i he taimi ni, ko fē *critical position* ai. Koe'uhi kae 'ave ai ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku si'isi' i ai ko ē 'a e tokoni, koe'uhi kae lava 'o fakahoko lelei 'a e fatongia.

Tokanga Tongatapu 5 ke pukepuke 'a e tokolahi kau ngāue

Ko e kongā hono 2, tau tokanga foki ki he hikihihi ko eni 'a e, tau tokanga'i ke pukepuke 'a e tokolahi, kau ngāue. Ko e kongā 'e taha ko e vāhenga ko eni lau 'aho, ko e vāhenga lau 'aho, ko e tu'u ko ē 'i he ta'u ni, patiseti ko eni 'oku 'omai ko eni ki he ta'u kaha'u, hiki ia 'o 'alu ia 'o 9.4 miliona, ko e fika ko eni 'oku mou pehē ko ē 'e 'osi 'i he ta'u ni, fe'unga ia mo e 8.2 miliona, 1.2 miliona ko e hikihihi, ka ko e me'a eni, ko e tu'u 'i he taimi ni 'alu 'a e tokolahi, kamata ke toe 'alu hake 'a e vāhenga ia ko ē 'a 'enau kau lau 'aho, he taimi ni. Toe tānaki atu ko ē me'a ko eni, toe kehe pē kau *contract labour* ia, ko e kau *contract labour* 'a ia ko e fa'ahinga ia 'oku nau ngāue lau 'aho pē 'i he ngaahi potungāue, pea 'oku toe 'i ai pē mo e kau ngāue ia 'oku nau lau 'aho pē *contract*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē na'a lava ke u tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tali pē 'e he Feitu'u na 'a e tokoni.

'Aisake Eke: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na. Sea ko e ngaahi potungāue ia ko eni 'i he hoko ko eni ko ē 'a e KOVITI pea mo e *tsunami*, na'e lahi 'aupito 'a e ngāue 'i he fonua ni, te u fakatātā 'aki pē 'a e potungāue 'a e motu'a ni, na'e fakahū mai 'a e toko 200 tupu ki he fo'i potungāue, na'e 'i ai 'a e misini fo'ou na'e 'omai mei Siaina ko e misini 'e 100 tupu, pea kuopau ke fakahū mai ha kakai ke nau ngāue'ai 'a e ngaahi misini ko eni. Pea lahi 'aupito pea mo e ngaahi ngāue kehekehe 'i he fo'i ta'u fakapa'anga ko eni Sea, ko e me'a ia ke mahino 'aupito 'i he hiki 'a e totongi, 'i he 2022/2023 patiseti ko eni Sea. He na'e 'i ai 'a e ngāue lalahi na'e fai 'i he fonua ni, koe'uhi ko e *recovery* ko eni, pea 'e hokohoko e ngāue ia ko eni 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko. He koe'uhi 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku 'osi fakapa'anga ka 'oku te'eki ai ke 'osi, pea 'oku 'asi lelei ia 'i he hiki ko eni ko ē 'a e tokolahi 'o e kau ngāue leipa.

Sea 'oku 'i ai 'a e 'uhinga lelei 'aupito ia 'a e Pule'anga ki he hiki ko eni Sea, pea ko e kakai eni hotau fonua. Sea ko e pa'anga ko eni 'oku vilohi ia 'e he 'ekonōmika fakalotofonua, pea kapau leva ko e pa'anga ko eni 'oku 'ikai ke loto ke vilohi he'etau kakai Sea, 'oku ou tui 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia, pea 'oku tonu ke fakangāue'i 'e he Pule'anga 'a e kakai 'o e fonua ni. Mālō Sea.

'Aisake Eke: Mālō Sea. 'A ia ko e 'uhinga ko eni, ko e potungāue ko eni lalahi, ngaahi Potungāue Lalahi, ko 'enau kau leipa ko ē 'anautolu 'oku fe'unga ia mo e 2 'oku 'omai ko eni 'i he 'esitimeti fe'unga mo e 2.8 miliona.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a ia na'a mau 'uhinga ki ai ke tau 'alu a 'o faka-potungāue he 'oku lolotonga 'etau nofo hē kuo hiki ia ki he potungāue. Tau 'alu ā faka-potungāue.

Sea Komiti Kakato: 'Oku fokotu'u 'e he Palēmia ko e lolotonga pē ...

'Aisake Eke: Ko 'eku hanga 'o anolaiso atu eni 'a e kakano ko ē 'o e ngaahi, 'o e fakamole ko 'eku 'anolaiso fakalūkufua ki he Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i taimi ko eni 'oku mahino pē ko e taimi ko eni 'e tuku atu ...

<005>

Taimi: 1850-1855

Sea Komiti Kakato: ...Ko 'ene 'osi pē 'a e Feitu'u na te tau 'alu leva ki he faka-vouti hē he 'ikai ke u toe tukuatu he ko e taimi ko ē 'e fai ai 'a e faka-vouti te mou toe feme'a'aki pē he me'a tatau pē.

'Aisake Eke: Ko u 'oatu pē fakalukufua, koe'uhí te u 'oatu ka ko u 'oatu pē 'a e fakalukufua.

Sea Komiti Kakato: 'Oua teke fa'a 'ikai kia au.

'Aisake Eke: Fakamolemole, fakamolemole 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: He ko au ko u 'ilo lelei 'a e anga homou tipeiti. 'Oua na'a ke toe 'ikai mai kia au fakamolemole Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Fakafeta'i.

Sea Komiti Kakato: He ka 'ikai te tau vilo tu'u ma'u ka ke me'a mai.

'Aisake Eke: Kae hoko atu pē 'analaiso fakamolemole. Hoko atu pē 'a ia ko e tu'u ia ko ē 'o e kau ngāue toe tākaki atu ki ai mo e kau *contract labor* ko eni 'a ia 'oku ou lave hifo ki ai na'e 3.5 pē e fakamole ta'u lolotonga hiki ia he ta'u kaha'u 6.1 hiki'aki ia e fiha 2.6 miliona.

'Eiki Palēmia: Tau hiki nima'i ā Sea 'o kapau ko ē kuo 'alu ia ki he potungāue. Ko e toki 'osi pē eni tau kole ke tau 'alu ā 'o fakapotungāue talamai 'e ia 'ikai. Kae 'osi ko ia kae 'alu pē ia ki ai kae me'a pē ia ki ai.

'Aisake Eke: Ko e poini Sea 'a e feinga ke mapukepuke 'a e fakamole ko ē he me'a ko e kau ngāue, kiate au ko e tu'u ko eni 'oku 'ikai ke 'asi mai hoko atu. Ko e kau ngāue lau 'aho 'oku *contract* 'Eiki Sea ko e 'ai pē ke ke mea'i kātoa 'a e kau ngāue ko eni. Ko e Patiseti ko eni lolotonga 'e 'osi fe'unga pē ia mo e 1.8 miliona. Ko e Patiseti ka hoko hiki ia 'o 2.

'Eiki Palēmia: Kātaki Sea pē ko e 'eke pē. Peesi fē eni 'oku ...

'Aisake Eke: Ko u 'osi to'o mai 'e au 'a e ngaahi fakamatala ko ē mei he Patiseti ko ē ko e 'asili ai 'oku te 'alu 'o ngāue'i, to'o mai e ngaahi me'a ke lava 'o fai e 'analaiso.

Eiki Palēmia: 'Ikai 'osi 'ilo 'e au ia ko e me'a 'oku ou 'eke atu ai he 'oku ou lolotonga nofo au hē

Aisake Eke: He ko homou kau fale'i ena ke 'oatu ha 'analaiso.

Eiki Palēmia: Mālō 'aupito 'ilonga 'aupito fonu laumālie lelei ngāue'aki 'a e katá ke fūfuu'i'aki e ...

Aisake Eke: He ko e 'oatu ē e me'a ko ē tau 'i ai. Ko e 'oatu eni fakamolemole pē 'Eiki Sea ko e 'uhinga atu ko eni 'oku tau *deficit* 'i ai 'a e ngaahi fakamole ia 'oku tonu ke tukuhifo, ka tau lava 'o mapukepuke 'a e fonua ni pea ko e 'uhinga lahi ia.

Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhinga ko ē 'eku 'oatu Sea he 'oku 'ikai ke tau sio he feitu'u ko ē *Statement* ka tau lava 'o faitu'utu'uni ai ki he potungāue. Ko e potungāue 'oku tau toki lava ai 'o liliu ai ha fika ka tau 'unu ā ki he potungāue pea fai e me'a 'oku nau fiema'u ke tau *go through* he fanga ki'i fika hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 5. He ko eni ia 'oku loto ia ke fai e me'a kehe kae 'alu ia ki he feitu'u kehe kae me'a ia ki he feitu'u kehe mālō Sea.

Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea hoko atu ai pē 'a e 'analaiso. Sio ki he tēpile ko eni 'oku 'asi ko eni 'i he *screen* sio ki hono 'omai fakalukufua 'o e fakamolē pea ko 'alu atu eni hono 'oatu ko ē fakamole kuo 'osi lave'i atu au 'a e me'a 'uluaki ko e kau ngāue tu'uma'u 'a ē nau lave'i atu ki ai 'a ē na'e 'osi fai 'a e fakahoha'a ki ai ko ē tu'u 'a e kau ngāue fakapule'anga 11.5 miliona.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga.

Aisake Eke: Ko au eni.

Sea Komiti Kakato: Kapau te tau 'alu ki he fakafo'i vouti 'oku 'ikai ke tapuni ai 'a e 'ū me'a ke ke malanga pē 'i he fo'i vouti ko ia hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai taimi ni mo tau fononga pē.

Aisake Eke: Ko e 'analaiso fakalukufua eni ke tau sio ki he anga ko ē fakamole mo e ngaahi me'a heni 'oku tonu ke tau toe fakakaukau'i nautolu 'oku fu'u lahi he koe'uhí hangē ko 'eku lave ko e fakamole ko ē ta'u ni ko u pehē ko e fakamole ofi 'aupito ia ki he me'a te tau malava, ka 'oku ke mea'i nai 'a e fāikehekehe 9.4 miliona eni. Ka ko ē 'oku ha'u mo e poini ka ko 'eku 'uhinga Sea ko e tu'u ko ē kau ngāue lau 'aho.

Taniela Fusimālohi: Sea 'e lava pē 'o fai ha ki'i tokoni ki he 'analaiso he 'oku mahu'inga. Ko e 'uhinga foki ko ē 'o e hikihiki pehē 'a e lau 'aho ko e mafai ko ē ki hono fokotu'u ko ē 'o e lau 'aho. 'A ia ko e mafai ko ē ki hono fokotu'u 'oku 'i ai foki he *PSC* 'oku 'i he malumalu ia 'o e *CEO* mo e Minisitā he na'a ku manatu'i 'e au ia na'e 'osi 'i ai 'a e lipooti ko e lipooti fēkau'aki mo e vāhenga pē ko e hā ha founa ko ē 'oku tukutukuhifo ai. Pea na'e mahino mai ko e konga 'o e ...kapau 'e fiema'u ke tukuhifo 'a e kau ngāue lau 'aho he ko e ...te ke me'a pē Sea ki he fika 'oku 'alu pē taimi ia mo 'ene kaka ki 'olunga.

'Oku 'i ai 'a e lau 'aho ia 'oku mahino ko e lau 'aho ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku 'i ai e ngaahi mīsini ia pea mo e ngaahi me'a pehē 'e ha'u ki ai 'a e kau tekunikale 'aupito 'aupito, kapau te ke 'a'ahi atu ki he ngaahi 'ofisi 'e Sea 'o me'a ki ai, 'oku nofo mai 'a e kau lau 'aho ia na'e fokotu'u ia 'e he *CEO* pea mo e Minisitā he 'oku 'i

ai 'a e ki'i fo'i ngata'anga mahalo ko e pa'anga 'e 46 pē ko e fiha kapau ko e totongi 'oku 'i lalo ai ko e me'a 'a e CEO ke ne hanga 'o tali. Pea kapau 'oku 'i 'olunga ai pea 'oku 'omai ki he Minisitā ka ko e taha ia 'o e ...ko e fie tokoni pē ki he 'analaiso he ko e taha ia 'o e fo'i fakapona ko ē na'e feinga e PSC ia ke fakafoki mai ki he PSC ke nau pukepuke tokoni ki he Falepa'anga hono pukepuke e fakamole...

<007>

Taimi: 1855-1900

Taniela Fusimālohi : e fakamole, ka 'oku tuku foki e fo'i mafai ia 'i he CEO mo e Minisitā 'i he Lao pea ko e me'a ia 'oku lele ai. 'E vave ni pē, ko u tui pē ko e ta'u kaha'u ia 'e ofi ia ki he 20. Pea ko u fie tokoni pē ki he fakamalanga he 'oku tonu e 'analaiso ia. 'E Sea he na'e 'i ai foki e kole ia ki he ..

'Eiki Palēmia : Sea kole atu pē ke fakatonutonu pē. 'Oku 'osi fakafoki ia ki he PSC ka mau toki fakapapau'i pē pea toki 'omai ki he Fakafofonga. He ko e 'uhinga 'oku 'ikai ko ha *issue* lahi ia pē ko hai 'ia mautolu te ne.. Kapau ko ē 'oku 'osi fakafoki ia ki he PSC kae toki fakahoko mai ki he Fakafofonga ka tau hoko atu e 'analaiso. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko e 'uhinga foki eni he 'oku fakalūkufua 'a e fika pea ko e 'uhinga ia ke fai ai e 'analaiso. He na'e 'i ai e kole ki he Falepa'anga ke pehē ni fēfē kapau te nau lele manatu'i ko e 'analaiso 'oku mau 'analaiso pē mei 'olunga ki lalo ka 'oku 'ikai ke lava 'alu fakatafa'aki. Ki he ngaahi me'a ko eni ko e kau lau'aho 'e fiha 'i he Potungāue. Hangē ko eni ko e a'u ko eni ki he taimi 'oku tau talanoa ai ki he *goods and services* pea tau 'ai ange ko e hā 'a e fanga ki'i me'a ki ai..

'Eiki Palēmia : Ko e ki'i fēhu'i pē 'e.. Ko e lau 'aho ia 'e 'ikai ke lava koe 'o *horizontally compare* ko e 'uhinga ko e Potungāue *MOI* ia 'e tokolahi ange 'a e kau lau'aho ia ai tau pehē 'i he 'Ofisi Palasi. 'A ia ko e 'uhinga 'oku hala ai ke tau fakafehoanaki pehē he 'oku kehekehe pē fatongia mo e fiema'u ko ia. 'A ia ko e fēhu'i leva ia ko e fē 'a e ngaahi Potungāue 'oku tatu pehē ai 'a e lau'aho 'oku ke me'a'aki.

Taniela Fusimālohi : Ko 'eku 'uhinga Sea eni hangē ko e lisi ko eni 'oku 'asi mai ko ē, tau pehē ko e *purchase of goods and services* 'oku 'omai fakalūkufua foki ia...

'Eiki Palēmia : 'Ikai foki pē ki he lau'aho Sea kātaki.

Taniela Fusimālohi : Kae kehe ka 'oku hangē pē ko e lau'aho tau 'ai ange pē ko e fē 'a e lau'aho 'oku vivili ko e lau'aho ko ē ko e 'ai pē ia ke fakatokolahi e 'ofisi mo e ngāue'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea 'e lava ke u tokoni ki he Fakafofonga. Sea ko e tokoni ko eni Sea 'oku tau talanoa eni he mo'ui 'a e kakai 'o e fonua ni. Pea 'oku tau talanoa ke fakangāue'i kinautolu 'i ha feitu'u. Ko e kau lau'aho ko eni Sea 'oku pa'anga 'e 39.50 he 'aho pea ko e 'osi 'a e uike ko 'ene to'oto'o ki honau 'api ko e pa'anga 'e 150. Sea, te tau feinga ke faka faingata'ia'i e kau lau'aho e fonua ni ko e mo'ui ia 'a e fāmili.

Sea 'oku ongo 'aupito kiate au 'a e taimi 'oku tau talanoa ai ki he kau lau'aho. Ko e taimi ko ia 'oku 'alu ai ki he PSC Sea 'e fiema'u 'a e *formal qualification* ia ke hiki ai. Pea ko e kau *operator* ko eni ko ē e Potungāue. Tuku Sea kau lave ki ai he pelepelengesi e me'a he ko e kau

operator ko ia he Potungāue konga lahi 'ia kinautolu na'e 'ikai ke *form 2* ia. Nau ngāue he Potungāue ta'u 'e 43 kei pa'anga pē ia 'e 60 Sea ko e lau'aho ia 'oku ou tokanga atu ki ai. 'E lava toe hiki ke hanga 'e he *PSC* 'o *verify* e me'a ko eni. 'Ikai, he 'oku fiema'u 'ene *formal education* 'ana mo 'ene la'ipepa. Pea 'oku ai e kalasi 'oku penisoni Sea 'i he kau lau'aho ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Penisoni 'oku ki'i pa'anga pē ia 'e 60. 'Oku ou ongo'i 'aupito 'a e me'a 'oku tau talanoa ki ai Sea he ko e Potungāue ko eni 'oku lavea he kau lau'aho.

Ko e kau *staff* he Potungāue ko e kau ma'u mata'itohi ia. 'Oku nau 'aonga he Potungāue tuku pē kau talaatu e me'a. 'Ikai, 'oku 'ikai ke nau 'aonga nautolu ai. Ko hai e tangata 'aonga taha he Potungāue ko eni. Ko e fu'u tama faka'uli misini, ko e fu'u tama ia 'oku tu'u he halapule'anga 'o efua ai hūfanga he fakatapu. Pea 'oku tau ō mai he 'aho ni ke tau talanoa e kakai 'oku nau hanga 'o ngāue'i 'a e fonua 'i he lau'aho. 'E hā, 'e tuli kinautolu ia? Misini ko eni 'e 100 ko eni na'e 'omai mei Siaina, 'oku 'i ai e misini ai 'oku lulululu pē ia he houa 'e 8. He 'ikai ke faka'uli pē ha toko 1 ki ai 'e 'ave ha toko 4 ki ai, pea kuo pau ke tau *recruit* ha toko 200. 'Ave ko ē *recruitment* ki he *PSC* te nau hū he pa'anga 'e fiha? Te nau hū pē pa'anga 'e 40 he ko e konga lahi na'a nau lautohi pē nautolu Sea. Me'a ia 'oku tonu ke fakatokanga'i he Fale ni 'oku tau talanoa he kakai o e fonua ni pea 'oku tau talanoa he peseti 'e 70 na'e 'ikai ke ako. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea ka ko e 'uhinga foki 'eku fakamalanga ke ko e 'uhinga ko e taumu'a ke tau ki'i tukutukuhifo 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eua 11, 'Eua 11 'oku mālie ho'o fusi'i e taimi ko ē 'a Tongatapu 5 ē. 'Oku ke mea'i koā 'a e taimi ni 'oku ke malimali he 'oku ke mea'i pē 'oku ke lolotonga maumaulao he taimi ni.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ki'i miniti pē 'e 1 kae faka'osi atu 'eku pōini.

Sea Kōmiti Kakato : Kaume'a...

Taniela Fusimālohi : Ka u ki'i lau atu pē fo'i laine ko eni mei he Tō Folofola. 'I he fiema'u ke tau laka atu kimu'á kuo pau ke tau vakai leva ki he tūkunga fakapa'anga lolotonga 'o e fonua. Ko e pōini 'o e 'analaiso 'oku 'i ai ha me'a hē te tau lava 'o tukutuku hifo pē ko e hā hono lahi ka tau hanga 'o tukutuku hifo he 'oku fu'u mamafa e uta. Na'e hanga 'e he Malini 'o tafulu'i lahi mautolu he..

<008>

Taimi: 1900-1905

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'Oua 'e tukutukuhifo 'aki 'a e vāhenga 'a e kau *labor* Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku mahino kia au 'ene fakamatala 'oku 'i ai 'a e kau *labor* 'e toko 200 fu'u mahu'inga ia ki he tanu hala mo e langa fakaakeake, ka ko u 'uhinga atu au Sea 'oku 'i ai e ngaahi 'ofisi 'i ai e kau lau 'aho 'ikai ke u tui au 'oku fiema'u ia. Ko e 'uhinga pehē ke mai fakapotungāue ange 'omai ange pea mo e *purchase of goods and services* ngaahi fakatau ko e hā fua e ngaahi me'a fakapotungāue. Na'a 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ngaahi 'elia.

'Eiki Palēmia: Ko e la'ipepa 'e fiha 'e fiema'u ha ngaahi potungāue pea mo e ala me'a pehē

‘oku tau ‘alu hifo tautolu ‘o hangē ko e fakahua ‘anenai ko e fakatamaiki, ko e ‘ai ko e a‘u ē ki he e *detail* ‘oku ke fiema‘u ko e la‘i *foolscap* ko e la‘ipepa me‘a kehekehe pē ko e peni pē ko alā me‘a pehē pe‘i me‘a fakalelei pē Fakafofonga ko ‘etau talanoa eni ki he Patiseti mo e *policy* mo e me‘a.

Sea Komiti Kakato: Sai fe‘unga ā Fakafofonga fakamolemole me‘a hifo ‘oku ke ma‘u ‘e koe ‘a Tongatapu 5 taimi ko ē ‘a Tongatapu 5 ‘apongipongi mou me‘a ki he ‘ū potungāue ko e me‘a ‘oku ‘ikai ke tau Fale Alea ai he Falaite ‘o kumi e ngaahi me‘a ko eni ‘oku mou me‘a mo fifili ki ai ē fakamolemole ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau Fale Alea. ‘Eiki Minisitā Pa‘anga.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Fakatapu atu Sea kae ‘uma‘ā ‘a e Hou‘eiki Mēmipa e Fale. Ko e me‘a pē na‘e kole atu ai ke tau ‘alu ki he ‘ū potungāue ko e fakalukufua Sea ko e taimi ko ē ‘oku ‘alu ai ki he ‘ū potungāue ko e lisi ko ē ‘oku ‘ohake ko ē kau ngāue ko e fu‘u hingoa ē kau ngāue ‘oku ngāue pea ‘oku ‘i ai leva pē mo e fanga ki‘i lakanga na‘a nau pehē ‘oku fu‘u fiema‘u pea nau pehē ‘oku pea mau talanoa‘i pea mau pehē ‘oku ‘i ai pē me‘a ‘oku fu‘u fiema‘u me‘a ‘oku ‘ikai fu‘u fiema‘u, ka ko e lisi ko e hingoa ko e hingoa ‘o e kakai pea ‘oku ‘i ai mo e ‘ū langa ‘oku mau pehē ‘i he‘emau fakakaukau ‘oku fiema‘u. ‘A ia ‘oku ‘omai e fika ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e efiāfi ni ko ‘ene faka‘osi pē he efiāfi ni hē ‘osi ko ia pea te tau hoko atu tautolu tau ‘aku tautolu ki he faka-vouti.

Tokanga Tongatapu 5 ko ē fakangāue‘i kau ngaué ke ō mai ‘o fai e ngāue

‘Aisake Eke: Mālō Sea. Ko e fai pē homau fatongia na‘a mau ō mai ‘o tukupā heni pea ko e me‘a ‘oku te si‘i ongo‘i ai pē te tangutangutu te fie mālōlō kita ki lalo, ka ko e me‘a ‘oku mau tu‘u hake pē ko e fatongia Sea ko e me‘a pē ‘oku fai ai ‘a e taukave. Kaikehe te u toki foki au ia he taimi ‘e fai ai ‘a e alea‘i ‘a e polokalama ko eni ‘Eiki Minisitā ko eni Ngāue Lalahi ki he fu‘u kau ngāue ko eni he ‘oku ‘i ai ‘ene fokotu‘utu‘u pē ‘oku ‘alu ki fē. Ka ko u pehē ko u fakamanatu Pule‘anga ‘a ia ko e ‘uhinga ke ke ‘alu atu koe tau ō tautolu ‘o ‘omai ‘a e ni‘ihi ko e ō mai pē ‘o totongi vahe ‘o nofo ‘ikai ke fai ha ngāue ‘ikai, ko e ō mai ‘o fai e ngāue ko e ‘uhinga ia ‘oku tau ‘omai ai e kakai ke fai e ngāue ko ena.

‘Eiki Palēmia: Sea te‘eki ke u sio ha Fakafofonga sio lalo lahi eni ki he kau ngāue fakapule‘anga ta‘engali he na‘e Minisitā he ta‘u lahi pea *CEO* he ta‘u lahi.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku lave eni ki he kau ngāue lau ‘aho.

‘Eiki Palēmia: Kakai eni ‘oku nau mateaki‘i e fonua ka ne hanga ‘e ia ‘o talamai ko e ōmai pē ‘o ta‘efai ha ngāue ‘oua ‘e siolalo.

‘Aisake Eke: ‘Ikai Sea hala ia fakamolemole. Ko ‘eku poini.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā ho lea na‘e fai?

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku poini, ‘ikai ko ‘eku poini.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e siolalo ia ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau ngāue‘i ‘a e fonua.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku poini ‘Eiki Sea, kapau ‘oku ‘i ai ha kau ngāue lau ‘aho.

'Eiki Palēmia: Sea ke ke me'a ki ai ki he'ene lea ki he me'a na'a ne me'a'aki.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ē 'oku fakatokanga'i pea mo'oni pē me'a 'oku me'a'aki he Palēmia faka'uhinga e Palēmia ē. Ko ho'o me'a ko ē 'o me'a mai'aki ki he Fale pea mo e kakai 'o e fonua. 'Oku 'i ai e ni'ihi ia 'o e kau ngāue 'aho 'oku ui 'o ngāue 'aho 'oku ōmai 'o nofo noa'ia, mou manatu'i ma'u pē he 'ikai ke ui, na'a nau ō 'o Minisitā kotoa he 'ikai te ke ui ha taha ke ha'u ki he potungāue ko e ha'u 'o nofo noa'ia, ka u talanoa atu e ki'i fo'i fakatātā ko eni. Hanga 'e he kolonitini ui e toko 65 ko u 'alu atu he 'aho ko ia tangi e fefine 'i Tokomololo na'e kau hono foha he *interview* pea mo e ki'i 'ofefine pea mo e ki'i fefine na *qualify* pē naua ki he fatongia, 'osi fakangata mai ia 'e he *head of division* ko ia. Pea u ui atu leva e hingoa 'o e fefine pea ko u 'ilo 'a e fefine pea u 'ilo ko e kau fefine mei Tokomololo he kau Maka hanga hake ki he ...'ou kaka ki 'olunga 'ou 'eke pē ko e hā me'a 'oku tangi ai ko 'ene tangi ko e fiema'u ke ngāue 'ene ki'i tamasi'i. Pea na'e 'osi ngāue pea taimi ko ē na'e fai ai ko ē hono fakapapau'i e ngāue 'ikai ke 'oange ha faingamālie, pea u ui leva ki lalo 'o 'alu hake 'a Kamī. Ko 'eku talanoa hingoa ko eni koe'uhī ke ke fakatokanga'i 'a e fo'i ngāue lau 'aho ko eni pea ko u 'eke atu kia Kamī ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ...pehē mai 'osi fakangata toko 65 'e Minisitā ka ko u fakaongoongo atu ke ke fakamo'oni. Pea ko u talaange ki ai sai kapau 'oku lava 'a e ongo tamaiki ko eni 'o fai 'a e ngāue 'ai ke 67 ka u fakamo'oni. Ko e taimi ko ē na'a ku fakamo'oni ai 'oku kau e ongoua ko eni 'osi mahino te na ngāue he kolonitini 'osi mahino...

<009>

Taimi: 1905 – 1910

Sea Komiti Kakato: ... Potungāue Kolonitini. 'Osi mahino e 'atamai. Ko e ngāue lau 'aho eni, 'o nau ō mai leva. Te'eki ke u sio he fiefia lahi mo'oni e fa'ē ko iá pea 'oku uitou e fa'ē ko iá. 'Oku ou fa'a fou mai pē he efiāfi 'o fetaulaki mo ia ko u fiefia loto pē au. Ko u faka'amu pe 'e Fakafofonga ke ke toka'i pe me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e Palēmiá he na'a tau 'osi 'i he fatongia pē. Si'i fānau lau 'ahó, ko Niua 'ai pe ka u toe fakatātā atu pē, Niutopotapu. Mei Falehau ki Hihifo, fo'i toko ua pē 'e Fakafofonga 17 ē pea mo Fika 5, hiko e vevé mei hē ki hē.

Ko u 'ohovale au he fanongo atu 'oku 39 ē ka e 32 ē, e si'i mātu'a ko eni 'oku, pea toe kosi e hala pule'angá, ma'a e vahe ko ē. Ka mou me'a ki heni 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e pa'anga, he taimi 'o 'Akilisi na'e 'ai e kau Leipa 'o hiko e vevé pea 'oku faka'ofa. Na'e toki pekiá ni eni 'a Hāmoni, 'a e tangata'eiki na'a ne tokanga'i e fo'i hala ko ē 'i Tonga Hai. Mou tokanga'i pe kakai e fonua pe 'oku 'i ai pe ngāue 'e ma'u mo'ui ai honau ngaahi fāmilí.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Komiti Kakatō, Sea ko 'eku poiní. Ngāue'i kae 'oua 'e 'ai ke pehē eni ia, 'oku pehē ko 'etau ō 'o fakangāue'i mai pē kakai koe'uhī ko e ngāue, 'ikai. 'Oku tau 'omai e kakai ngāue ki he ngāue. Pea kapau 'oku 'omai ko e ngāue, faka'ofa'ofa. Ko e 'uhinga ia 'eku poiní kae 'oua 'e pehē ko 'etau ō pe 'atautolu 'o kumi atu ha taha ha'u 'o ngāue, 'ikai. Ko e poini ia 'oku ou faka'ikai'i, na'a tau ngāue katoa pe 'Eiki Sea.

He ko hono 'uhingá eni kapau 'e 'omai ha ni'ihi heni 'o ngāue 'alu e silini ki ai, 'e ava e ngaahi tafa'aki ko ē. Ko 'eku poini ia ko ē 'oku 'ohake ko ē ki heni. Ko fē 'a e feitu'u ke 'ave ki ai e ivi e fonua. Na'a 'oku ha'u ki ha ni'ihi 'ikai te nau lava kae 'alu e silini ko 'eku poini 'aku pe ia he 'analaiso ko eni 'Eiki Sea.

Pea ko e tu'u ko ē tānaki ko eni 'Eiki Sea ke ke me'a pe ki ai. Kātoa e fo'i kulupu 'e 3 ko eni, kau lau 'aho, kau *contract* lau 'aho mo e fa'ahinga ko eni 'oku *contract* 'enau ngāué. Ko e 'Esitimeti lolotongá fe'unga ia mo e pa'anga 'e 15.04 miliona. 'Ilo'i e 'alu ki he 'esitimeti ka hokó 'alu nautolu 'o 17.54 miliona. Sio ki he hiki ko eni, 'a ia ko 'eku poini mahu'inga ke toe fai ha sio lelei ia ki he ngaahi me'a ko eni Sea, koe'uhí

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea fakatonutonu atu Sea

'Aisake Eke: Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku hokó

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Ko e fakamole ha fa'ahinga me'a Sea kuo pau ke 'i ai ha pa'anga 'e tupu mai mei ai. Ko e fa'ahinga fakamalanga fakafaha'i taha eni he fakamolé. Ko e hā e *income* 'a e *revenue generate* na'e ma'u he kakai ko eni he 'enau ngāué. Tafá'aki ia 'oku tonu ke 'omai ki hení ke lava ke tau fakafehoanaki lōua e ongo me'a ko eni. He te tau nofo 'i he fakamolé ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ko e hā e *benefit* 'a e Pule'angá na'e ma'u mei ai. Ko hai te ne 'omai e mata'ifika ko iá.

'Aisake Eke: Tapu mo e Seá, 'oku 'ikai ke totongi tukuhau e lau 'aho ia. Ka ko 'enau ō ko ē 'o ma'u e seniti 'o fakataú 'oku 'ikai ke nau totongi tukuhau nautolu ia.

'Eiki Palēmia: Taimi ko ē 'oku kole mai ai ke tanu e hala ko eni ko eni 'i Tongatapu 5 pea talaange ki he kau *daily paid* 'oku tonu pe ke nau ō si'i tokoni ki he Fika 5. Neongo 'okú ne hanga 'o tukuhifo nautolu. He 'oku mahu'inga pe ke fai e fatongia ia e Pule'angá.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u fakatonutonu mu'a e Palēmiá pea ko u kole atu Sea. Kātoa 'oku ou kole atu, ko e fa'ahinga, fa'ahinga *comment* fakafo'ituitui eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui 'okú ne hanga 'o 'omai, e hulu'i mai e maamá ki he ngaahi fo'i 'isiu 'oku fai ai e feme'a'aki. Feinga ma'u pe ke taki ke fakafo'ituitui ke tukuaki'i 'a Tongatapu 5, ke tukuaki'i e tokotaha Fakafofongá. Ke fanongo mai e kakai ke hangē ko ē

'Eiki Palēmia: Ko e hā e fakatonutonu Sea

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke fai ha pou pou kia nautolú

'Eiki Palēmia: Ko e hā e fakatonutonu

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu atu ke me'a mai 'i he 'isiu fakalukufua 'Eiki Sea. Kae tuku e fá'a lea kau ki he ngaahi vāhenga fakafo'ituitui. Ko e faka'ilonga ia e fo'i.

Sea Komiti Kakato: Sai, sai ia

'Eiki Palēmia: 'A e hā, 'a e fo'i ko ē 'a Tongatapu 4 he'eku hanga 'o fafanga 'enau fānaú.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki

'Eiki Palēmia: 'Oku ou 'uhinga au ia Sea ki he ki he me'a ko eni ko eni ki he lau 'ahó

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tuku pe ke 'osi atu 'eku komeni 'aku koe'uhí ko 'eku komeni 'aku ko e fakafaha'i taha 'a e malanga. 'Oku talanoa he fakamolé

Lord Nuku: Ko e me'a makehe eni ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko fē me'a na'e ma'u me'i he ngāue 'a e kau tangata ko eni.

Lord Nuku: Fakaongoongo atu pe ki he Feitu'u na

Sea Komiti Kakato: 'O mou fiema'u au

Lord Nuku: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Mou talangofua mou 'ofa mai ā, 'oku mou 'alu, mou me'a moutolu he ngaahi me'a kehekehe ka u tangutangutu pe au. Ko e tu'o fiha 'eku fakatokanga atu mo e 'ikai pe ke mou tokanga mai.

Lord Nuku: Hanga 'e ko e tafulu'i au he kau tama kehe, ko u fakaongoongo atu pē au pe ko e hā ho me'á.

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a mai

Fehu'ia e pa'anga hū mai makehe 'oku fakalea ko e totongi paasipooti mo e folau 28 miliona

Lord Nuku: Sea, ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga ia ko eni te u ki'i lave si'i pe ki he totongi lau 'ahó. Mahalo pe 'e miniti pe 'e 1, ko e totongi lau 'ahó 'Eiki Sea ko e kau ngoué. 'Oku pa'anga ia 'e 15/20 ki he houa fakataua ia ki he totongi koloa. Ko e pa'anga ko eni 'e 50 ko eni ko ē ko ē 'a e Potungāué Sea ko u tui 'oku tonu ke fakakaukau'i. Ko 'eku ki'i lave pe ia ki ai. Ko e me'a ko ē Sea 'oku fai ki ai e hoha'á ia ...

<010>

Taimi: 1910-1920

Lord Nuku: ... 'i hení, 'oku 'i ai e pa'anga hū mai makehe 'i he peesi 41 pea ko hono fakaleá ko e totongi paasipooti pea mo e folau. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 28 miliona. Ko 'eku fehu'í ko e totongi paasipooti ko e fakatau paasipooti pea mo e totongi visa 'a ē 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 28.7 miliona, 'a eni ia ki he ta'u fakapa'anga 2023. Ko e fakalea ia ko ē hení Sea. Pea ko e me'a ko ē na'a ku tokanga atu ko ē ki ai, ko 'eku tokanga atú ki he polokalama ko iá pea ko e 'uhinga ko eni ko e paasipooti fakalotofonua pe 'oku toe fai ha fakatau paasipooti mo ha totongi visa.

Sea Komiti Kakato: Ko e pa'anga hū mai kehe ko hono fakatau atu ko ia 'o e koloa mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 'oku fakafuofua ke hiki 'aki e peseti 'e 51.4 ki he ta'u fakapa'anga 2024. Mei he fakafuofua fakaangaangá ko e pa'anga 'e 28.7 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2023. 'Oku makatu'unga ia mei he toe lelei ange hono tñaki 'o e totongi 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá hangē ko e totongi paasipooti mo e kole ngofua folau ki he fefolau'aki. 'A ia 'oku mahino kiate aú 'a ia ko e fa'unga ...

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'í ia ki he pa'anga 'e 28 miliona ko eni mo e totongi folau pe ko e toe hoko atu ha fakatau paasipooti pe 'oku kei fakangofua pe ko e kole visa. Ko e fo'i me'a ia

ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá he'ene tu'u ko ē. Ko e me'a ko ē ki he hū ki he koloa hū mai fakalotofonua Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e *Minister Foreign Affairs*, me'a mai.

Fakama'ala'ala Pule'anga 'oku 'ikai toe fai ha fakatau paasipooti

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki. Ko e fakama'ala'ala atu pē 'a ia 'oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ke toe fai e fakatau paasipooti *protected passport*. Ka koe'uhí ka ko e fakalea ko eni e palakalafi ko eni 'o hangē ko e totongi paasipooti, 'a ia 'oku hiki lahi 'a e 'amanaki ko ē ke tānaki mei he paasipootí mo e ngaahi pepá he koe'uhí 'oku fokotu'u 'a e misini paaki paasipooti 'i he 'ofisi ko ē 'i Nu'usilá pea 'oku lolotonga fai e ngāue ki 'Amelika ki he 'ofisi ko ē 'i 'Ameliká mo e 'ofisi ko ē 'i Kenipelá. 'A ia ko e fo'i toko 200000 ko ē kau Tonga ko ē 'oku 'i mulí, faingamālie ē ke nau, te nau hanga pē 'o 'ai 'enau paasipootí 'i muli 'ikai ke toe feinga mai ki Tongá ni, ko e 'osi eni e ta'u 'e 19 ...

Sea Komiti Kakato: 'A ia Minisitā ...

'Eiki Minisitā ki Muli: Neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha, 'ikai ke 'i ai ha fakatau paasipooti makehe ia mei he paasipooti *ordinary* mo e *official* mo e *diplomatic*. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e tānaki mai pe ia he pa'anga ko ē mei he kakai Tonga ko ē te nau fakafō'ou mo e 'ai 'enau paasipooti fo'ou, mālō.

Lord Nuku: Ko e fehu'í leva ia. Ko e 28 miliona ko eni, kapau 'oku lava 'o tānaki e paasipootí Sea 'oku ou tui 'oku fu'u mamafa hono tuku atu ki he kakai e fonua.

'Eiki Minisitā ki Muli: Fakatonotonu atu Sea.

Lord Nuku: Ko e 'oatu ko eni 'eku fakakaukaú ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonotonu, me'a ki lalo 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Mālō.

'Eiki Minisitā ki Muli: Ko e 'uhingá 'oku 'ikai ko e pehē ko e 28 milioná he paasipootí, 'oku hangē 'oku kau 'a e totongi paasipootí ki he 28 milioná.

Sea Komiti Kakato: 'A ia 'oku hangē ko e kau kole folau me'a folau ko ē 'ai *application* ko ē nau ō mai ki Tongá ní ē? Ko e kau muli nau ō mai 'o ngāue 'i Tongá ni. 'Oku ou lave'i pē mahalo 'oku 'i he 1000 tupu pea kapau he 'ikai ke nau kole mei tu'a 'e, ka ō mai 'o kole heni 'oku 5000.

Lord Nuku: Sea ko e me'a ia na'e fai ki ai e ki'i fakaveiveiuá ko e 'uhingá ki he lahi e pa'anga ko eni 'oku tānaki ko eni.

Tokanga ki he holo e pa'anga hū mai fakalotofonua he ngaahi ngāue 'oku totonu ke fakaivia he Pule'anga

Ko e me'a ko ē hono uá, ko e holo ko eni 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua 'i he peesi tatau pē, kapau te ke me'a hifo ki ai 'oku holo 'aki e peseti 'e 22.1. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki

ai e 'uhingá 'Eiki Sea, 'oku kau heni 'a e kau ngoue, kau toutai, kau tā tongitongi mo e me'a pehē. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá ko 'ene holó 'oku 'ikai ke fakaivia he Pule'angá. Mahalo pē 'oku 'i ai ha nō mo ha 'ū me'a pehē ka ko e kongá ko ē ki hano fakaivia 'o hangē ko e polokalama ko ē 'anenaí, langa e fale. Ko e fakatupunga ha 'ikonōmika lelei Sea kapau 'e fakaivia 'a e peseti lahi taha ko ē fonuá ke fai e ngāué. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á he 'oku 'asi ia heni 'oku holo pea fakatatau ia ki he peseti 'e 23 'o e GDP. Ka ko e fakamole ke fakatokanga'i ko e mo'ua 'o e Pule'angá ki tu'apule'angá, 'a ia 'oku fekaukau'aki ia pea mo e me'a ko ení ka ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ki ai 'a e hoha'á ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga?

Lord Nuku: He 'oku talamai hē 'oku holo ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē ke u tokoni atu pē 'Eiki Sea. 'Io koe'uhí ka u tokoni atu pē ki he fakamatala atu ko ē 'a e fika ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofongá fekau'aki mo e fika ko ē ngaahi pa'anga hū mai kehe na'e me'a mai ki ai 'anenaí. 'Io ko e ngaahi pa'anga hū mai kehe ia ka 'oku 'ikai ko e paasipooti 'ata'atā. 'Oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a kehe ka 'oku 'oatu pē 'a e fakatau atu e paasipooti koe'uhí ke, ko ē fakatātā pē 'i he tafa'aki ko iá. 'I he pa'anga hū mai fakalotofoko ēko e 'uhinga pē he'ene fakahoa ki he pa'anga fakalukufuá ki he me'a ko ē ui ko e GDP 'i he'ene tu'ko ē iá.

Ko e fakahoko atu pē ki he, hangē pē 'oku mea'i he Sea mo e Hou'eiki Mēmipá na'e 'i ai pē foki 'a e ngaahi me'a na'e hoko 'i he tuku'au mai ko eni ko ē tau fononga mai he ngaahi faingata'a pea a'u mai ki he taimi ko ení 'i he ta'u ko ení he fakko ēfuá koe'u'i ko e tupu ko ē he'etau tu'unga faka'ekonōmiká 'oku 'i ai e ki'i peseti ko ení. 'A ia ko e me'a eni ia felāve'i mo e pa'anga fakalukufua ko eni 'a e fonuá 'o fakahoa ki he ngaahi ta'u ko ē kimu'a 'Eiki Sea. Mālō.

Lord Nuku: Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki.

Lord Nuku: Ko u kole atu mu'a ke, 'osi ...

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau taimí.

Lord Nuku: Ko e pule 'a e Feitu'u na kae 'uhí ka ko u kole atu mu'a ke ki'i fakakakato mai 'a e me'a ko ení he ko u tui ko e me'a eni ia 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i.

Sea Komiti Kakato: Sai 'aupito pē 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Taimi nounou pē, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui pē au 'oku toe si'i pē pea tau ikuna ē. Hou'eiki ko 'etau ngata'angá ē ko 'etau taimí 'oku tau ngata pē he 7 ka ko eni 'oku tau ki'i 'ova tautolu he miniti 'e 5 pea ko u kole fakamolemole atu pē kia moutolu Hou'eiki tautautefito kia moutolu kau Fakafofonga Hou'eiki mo e Fakafofonga Kakaí, 'o kapau 'oku 'i ai ha fa'ahinga to'onga tataki 'a e motu'á ni 'i he ngafa fatongia 'oku faí, 'oku 'ikai ke pehē ke fai pē ho'oku, 'oku ou tokanga lahi kia moutolú he koe'uhí ko tautolu 'i he Fale ni. Ko 'etau tokanga ki he Pule'angá pea ko u kole atu kia moutolu mou faka'apa'apa'i mu'a e motu'á ni 'i he loto hangamālie. Na'e 'i ai

pē ngaahi houhou ‘anenai ka ko u vakai pē ‘oku fai pē ‘o a’u ki ha tu’unga ‘oku tau toe lelei ange.

Ka ko u pehē mu’a ke tau mālōlō ai pea mou me’a atu ‘o mālōlō. Falaite ‘apongipongi ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mei kei puputu’u he Pule’angá, ko e ‘uhinga e me’a ‘oku ‘ikai ke tau me’a, mou ō ki he ‘ū, mou me’a ki he ‘ū potungāué, vakai’i mai kotoa kotoa ‘a e ‘ū lau’ahó, ‘omai ia ‘o hoko ia ko e me’angāue ‘a e Feitu’u na ke ke ngaue’aki. Koe’uhí ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e lau’aho ‘i fē mo fē hūfanga he fakatapú. Ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke toe tokanga ki ai hangē ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé, fiha e paasipootí he taimi ní pe ‘oku kei totonu ke a’u ki he tu’unga 100 tupu ki he ta’u ‘e fiha mo e ta’u ‘e 5, ta’u 10. Kae kehe ko ‘eku lavelave atu pē he ‘ū me’a koe’uhí ke fakatokanga’i ka ‘i he taimi ní ko u vakai ‘oku ongosia homou ngaahi fofongá pea ‘oku totonu leva ke tau ki’i mālōlō. Tau liliu mu’a ‘o Fale Alea. (Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

Eiki Tokoni Sea: Mālō ‘aupito Hou’eiki e feme’a’akí. Fakamālō ki he ‘Eiki Sea e Komiti Kakatō ki hono tatakí ‘etau ngāué. Toloí e Fale Aleá ki he taimi 10, Mōnite uike kaha’ú. Tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē he ‘Eiki Tokoni Seá.)

<002>